

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO _____

CALL No. Sa 8 Km. / Vija / K.V.

D.G.A. 79

(SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

9003

SABHĀPARVA II.

9003

73206

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilas Book Depot, Kumbakonam.

Sa8Km
Vyā/K.V.

PRINTED AT THE

Javaji Dadaji's "Nirnaya-sagar" Press.

BOMBAY.

1906.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. .... ~~247~~ ... 9523

Date ..... 23.7.57 .....

Call No. .... ~~Sa 8 Km~~ .....
Vyā/K.V

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

सभापर्व २.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

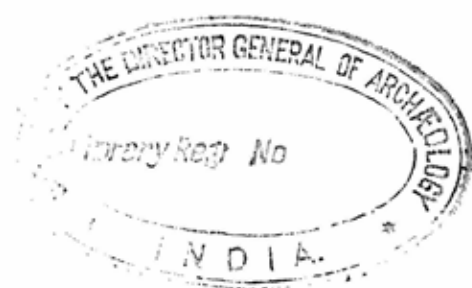
संशोध्य

मुंबापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८२८ परामवनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कृत्वास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

सभापर्व

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

सभापर्व २ ।

(अथ मन्त्रपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मयस्यार्जुनं प्रति प्रत्युपकारप्रार्थना ॥ १ ॥ कृष्णे उपकृते बहमुपकृत इति मयंप्रति अर्जुनस्योक्तिः ॥ २ ॥ कृष्णाज्ञया मयेन सभानिर्माणारम्भः ॥ ३ ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

‘नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव (व्यासं) ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
जनमेजय उवाच ।

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मोचयित्वा मयं तदा ।
किं चकार महातेजास्तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २
वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्नवहितश्चरितं पूर्वकस्य ते ।
मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः शस्त्रभृतां वरः ॥ ३
गाण्डिवं कार्मुकश्रेष्ठं तूणी चाक्षयसायकौ ।

दिव्यान्यस्त्राणि राजेन्द्र दुर्लभानि नृपैर्भुवि ॥ ४
रथध्वजपताकाश्च श्वेताश्वाश्च स वीर्यवान् ।
एतानि पावकात्प्राप्य मुदा परमया युतः ।

तस्यौ पार्थो महावीर्यस्तदा सह मयेन सः ॥ ५
ततोऽब्रवीन्मयः पार्थ वासुदेवस्य संनिधौ ।
‘पाण्डवेन परित्रातस्तत्कृतं प्रत्यनुसरन् ॥’ ६

प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनःपुनः ।
मय उवाच ।

अस्माच्च कृष्णात्संकुद्वात्पावकाच्च दिधक्षतः ॥ ७
त्वया त्रातोऽस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
‘अहं हि विश्वकर्मा वै असुराणां परन्तप ॥ ८

तस्मात्ते विसयं किञ्चित्कुर्यामन्यैः सुदुष्करम् ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महावीर्यः पार्थो मायाविदं मयम् ।
ध्यात्वा मुहूर्तं कौन्तेयः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ १०

कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महाऽसुर ।
प्रीतिमान्भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वयं च ते ॥ ११

‘प्राप्तोपकारार्थं हि नादास्यामीति मे व्रतम् ।’
मय उवाच ।

युक्तमेतत्त्वयि विभो यदात्थ पुरुषर्षभ ॥ १२
प्रीतिपूर्वमहं किञ्चित्कर्तुमिच्छामि तेऽर्जुन ।

अहं हि विश्वकर्मा वै दानवानां महाकविः ॥ १३
सोऽहं वै त्वत्कृते किञ्चित्कर्तुमिच्छामि पाण्डव ।

‘दानवानां पुरा पार्थ प्रासादा हि मया कृताः ॥ १४
रम्याणि सुखगर्भाणि भोगाढ्यानि सहस्रशः ।

उद्यानानि च रम्याणि सरांसि विविधानि च ॥ १५
विचित्राणि च वस्त्राणि कामगानि रथानि च ।

नगराणि विशालानि साट्टप्राकारवन्ति च ॥ १६
वाहनानि च मुख्यानि विचित्राणि सहस्रशः ।

विलानि रमणीयानि सुखयुक्तानि वै भृशम् ।
एते कृता मया सर्वे तस्मादिच्छामि फल्गुन ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

प्राणकृच्छ्रादिनिर्मुक्तमात्मानं मन्यसे मया ।
एवं गते न शक्ष्यामि किञ्चित्कारयितुं त्वया ॥ १८
न चापि तव सङ्कल्पं मोघमिच्छामि दानव ।
कृष्णस्य क्रियतां किञ्चित्तथा प्रतिकृतं मयि ॥ १९
वैशंपायन उवाच ।
चोदितो वासुदेवस्तु मयं प्रति नरर्षभ ।
मुहूर्तमिव संदध्यौ किमयं चोद्यतामिति ॥ २०
ततो विचिन्त्य मनसा लोकनाथः प्रजापतिः ।
चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति ॥ २१
यदि त्वं कर्तुकामोऽसि प्रियं शिल्पवतां वर ।
धर्मराजस्य दयितां यादृशीमिह मन्यसे ॥ २२
यां क्रियां नानुकुर्युस्ते मानवाः प्रेक्ष्य विष्टिताः ।
मनुष्यलोके सकले तादृशीं कुरु वै सभाम् ॥ २३
यत्र दिव्यानभिप्रायान्पश्येम विहितांस्त्वया ।
आसुरान्मानुषांश्चैव तादृशीं कुरु वै सभाम् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

द्वारकां गच्छतः श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरादिभिः सारथ्यादिकरणम् ॥ १ ॥ अर्धयोजनपर्यन्तं गतानां कृष्णपाण्डवानां परस्परानुज्ञया स्वस्वपुरगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

उषित्वा खाण्डवप्रस्थे सुखवासं जनार्दनः ।
पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनाहोऽभिपूजितः ॥ १
गमनाय मतिं चक्रे पितुर्दर्शनलालसः ।
धर्मराजमथामन्य पृथां च पृथुलोचनः ॥ २
ववन्दे चरणौ मूर्ध्ना जगद्वन्द्यः पितृष्वसुः ।
स तथा मूर्ध्न्युपाघ्रातः परिष्वक्तश्च केशवः ॥ ३
ददर्शनन्तरं कृष्णो भगिनीं स्वां महायशः ।
तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या बाष्पसमन्वितः ॥ ४
अर्थ्यं तथ्यं हितं वाक्यं लघु युक्तमनुत्तरम् ।
उवाच भगवान्भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ५

पूर्वदेवो वृषपर्वो दानवस्तस्य चरितं बिन्दुसरसि यज्ञकरणादि

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं संग्रह्यो मयस्तदा ।
विमानप्रतिमां चक्रे पाण्डवस्य शुभां सभाम् ॥ २५
ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
सर्वमेतत्समावेद्य दर्शयामासतुर्मयम् ॥ २६
तस्मै युधिष्ठिरः पूजां यथार्हमकरोत्तदा ।
स तु तां प्रतिजग्राह मयः सत्कृत्य भारत ॥ २७
स पूर्वदेवचरितं तदा तत्र विशांपते ।
कथयामास दैतेयः पाण्डुपुत्रेषु भारत ॥ २८
स कालं कञ्चिदाश्वस्य विश्वकर्मा विचिन्त्य तु ।
सभां प्रचक्रमे कर्तुं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २९
अभिप्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः ।
पुण्येऽहनि महातेजाः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ३०
तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान्पायसेन सहस्रशः ।
धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्यवान् ॥ ३१
सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपां मनोरमां ।
दशकिङ्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ॥ ३२

॥ २८ ॥ सभापर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

माल्यजाप्यनमस्कारैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ ११
 स कृत्वा सर्वकार्याणि प्रतस्थे तस्थुषां वरः ।
 उपेत्य स यदुश्रेष्ठो ब्राह्मकक्षाद्विनिर्गतः ॥ १२
 स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतैः ।
 वसु प्रदाय च ततः प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥ १३
 काञ्चनं रथमास्थाय ताक्ष्यकेतनमाशुगम् ।
 गदाचक्रासिशार्ङ्गाद्यैरायुधैरावृतं शुभम् ॥ १४
 सुतिथावथ नक्षत्रे मूहूर्ते च गुणान्विते ।
 प्रययौ पुण्डरीकाक्षः शैव्यमुग्रीववाहनः ॥ १५
 अन्वारुरोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः ।
 अपास्य चास्य यन्तारं दारुकं यन्तुसत्तमम् ॥ १६
 अभीष्टन्संप्रजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा ।
 उपारुह्यार्जुनश्चाऽपि चामरव्यजनं सितम् ॥ १७
 रुक्मदण्डं बृहद्बाहुर्विदुधाव प्रदक्षिणम् ।
 तथैव भीमसेनोऽपि रथमारुह्य वीर्यवान् ॥ १८
 'छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
 वैदूर्यमणिदण्डं च चामीकरविभूषितम् ॥ १९
 दधार तरसा भीमः सुच्छत्रं शार्ङ्गधन्वने ।
 भीमसैनार्जुनौ चापि यमावरिनिषूदनौ ॥ २०
 पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णमृत्विक्पौरजनैर्वृताः ।
 स तथा भ्रातृभिः सर्वैः केशवः परवीरहा ॥ २१
 अन्वीयमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः ।
 'अभिमन्युं च सौभद्रं वृद्धैः परिवृतस्तथा ॥ २२
 रथमारोप्य निर्यातो धौम्यो ब्राह्मणपुङ्गवः ।
 ईन्द्रप्रस्थमतिक्रम्य क्रोशमात्रं महाद्युतिः ।'
 पार्थमामन्त्र्य गोविन्दः परिष्वज्य सुपीडितम् ॥ २३
 युधिष्ठिरं पूजयित्वा भीमसेनं यमौ तथा ।
 परिष्वक्तो भृशं तैस्तु यमाभ्यामभिवादितः ॥ २४
 योजनार्धमथो गत्वा कृष्णः परपुरञ्जयः ।
 युधिष्ठिरं समामन्त्र्य निवर्तस्वेति भारत ॥ २५
 ततोऽभिवाद्य गोविन्दः पादौ जग्राह धर्मवित् ।

उत्थाप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्न्युपाघ्राय केशवम् ॥ २६
 पाण्डवो यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ।
 गम्यतामित्यनुज्ञाप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २७
 ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
 निवर्त्य च तथा कृच्छ्रात्पाण्डवान्सपदानुगान् ॥
 स्वां पुरीं प्रययौ हृष्टो यथा शक्रोऽमरावतीम् ।
 लोचनैरनुजग्मुस्ते तमाद्यष्टिपथात्तदा ॥ २९
 मनोभिरनुजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् ।
 अतृप्तमनसामेव तेषां केशवदर्शने ॥ ३०
 क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः ।
 अकामा एव पार्थास्ते गोविन्दगतमानसाः ॥ ३१
 निवृत्योपययुस्तूर्णं स्वं पुरं पुरुषर्षभाः ।
 स्यन्दनेनाथ कृष्णोऽपि त्वरितं द्वारकामगात् ॥ ३२
 सात्वतेन च वीरेण पृष्ठतो यायिना तदा ।
 दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ॥
 स गतो द्वारकां विष्णुर्गुरुमानिव वेगवान् ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 निवृत्य धर्मराजस्तु सह भ्रातृभिरच्युतः ।
 सुहृत्परिवृतो राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ३४
 विस्मज्य सुहृदः सर्वान्भ्रातृपुत्रांश्च धर्मराट् ।
 मुमोद पुरुषव्याघ्रो द्रौपद्या सहितो नृप ॥ ३५
 केशवोपि मुदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
 पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुग्रसेनमुखैस्तथा ॥ ३६
 आहुकं पितरं वृद्धं मातरं च यशस्विनीम् ।
 अभिवाद्य बलं चैव स्थितः कमललोचनः ॥ ३७
 प्रद्युम्नसाम्बनिशठांश्चारुदेष्णं गदं तथा ।
 अनिरुद्धं च भानुं च परिष्वज्य जनार्दनः ॥ ३८
 स वृद्धैरभ्यनुज्ञातो रुक्मिण्या भवनं ययौ ।
 'स तत्र भवने दिव्ये प्रमुमोद सुखी सुखम् ॥ ३९
 एतस्मिन्नन्तरे राजन्मयो दैत्याधिपस्तदा ।
 विधिवत्कल्पयामास सभां धर्ममुताय वै ॥ ४०

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सभानिर्माणसामग्र्यानयनाय विन्दुसरःप्रति मयस्य गमनम् ॥ १ ॥ गदाशङ्खाभ्यां सह सामग्रीं गृहीत्वा मयस्य
खाण्डवप्रस्थागमनम् ॥ २ ॥ भीमार्जुनयोः गदाशङ्खदानं सभानिर्माणं च ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पुनरेष्यामि चाप्यहम् १
'विश्रुतां त्रिषु लोकेषु पार्थ दिव्यां सभां तव ।
प्राणिनां विस्मयकरां तव प्रियविवर्धिनीम् ।
पाण्डवानां च सर्वेषां करिष्यामि धनञ्जय ॥' २
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
यियक्षमाणेषु पुरा दानवेषु मया कृतम् ॥ ३
चित्रं मणिमयं भाण्डं रम्यं विन्दुसरः प्रति ।
सभायां सत्यसन्धस्य यदासीद्वृषपर्वणः ॥ ४
आगमिष्यामि तद्दृष्ट्वा यदि तिष्ठति भारत ।
ततः सभां करिष्यामि पाण्डवस्य यशस्विनीम् ५
मनःप्रहादिनीं चित्रां सर्वरत्नविभूषिताम् ।
अस्ति विन्दुसरस्युग्रा गदा च कुरुनन्दन ॥ ६
निहिता यौवनाश्वेन राज्ञा हत्वा रणे रिपून् ।
सुवर्णविन्दुभिश्चित्रा गुर्वी भारसहा दृढा ॥ ७
सा वै शतसहस्रस्य संमिता शत्रुघातिनी ।
अनुरूपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ॥ ८
वारुणश्च महाशङ्खो देवदत्तः सुधोषवान् ।
सर्वमेतत्प्रदास्यामि भवते नात्र संशयः ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थं प्रागुदीचीं दिशं गतः ।
अथोत्तरेण कैलासान्मैनाकं पर्वतं प्रति ॥ १०
हिरण्यशङ्खः सुमहान्महामणिमयो गिरिः ।
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥ ११
द्रष्टुं भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ।
यत्रेष्टं सर्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ॥ १२
आहूताः क्रतवो मुख्याः शतं भरतसत्तम ।
यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥ १३
शोभार्थं विहितास्तत्र न तु दृष्टान्ततः कृताः ।
यत्रेष्टा स गतः सिद्धिं सहस्राक्षः शचीपतिः १४

यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वाल्लोकान्सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजाः स्थितो भूतैः सहस्रशः १५
नरनारायणौ ब्रह्मा यमः स्थाणुश्च पञ्चमः ।
उपासते यत्र परं सहस्रयुगपर्यये ॥ १६
यत्रेष्टं वासुदेवेन सत्रैर्वर्षगणान्बहून् ।
श्रद्धधानेन सततं धर्मसंप्रतिपत्तये ॥ १७
सुवर्णमालिनो यूपाश्चैत्याश्चाप्यतिभास्वराः ।
ददौ यत्र सहस्राणि प्रयुतानि च केशवः ॥ १८
तत्र गत्वा स जग्राह गदां शङ्खं च भारत ।
'तस्माद्गिरेरुपादाय शिलाः सुरुचिरावहाः' ।
स्फाटिकं च सभाद्रव्यं यदासीद्वृषपर्वणः ॥ १९
किंकरैः सह रक्षोभिर्यदरक्षन्महद्भनम् ।
तद्गृह्णान्मयस्तत्र गत्वा सर्वं महाऽसुरः ॥ २०
तदाहृत्य च तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु दिव्यां मणिमयीं शुभां २१
गदां च भीमसेनाय प्रवरां प्रददौ तदा ।
देवदत्तं चार्जुनाय शङ्खप्रवरमुत्तमम् ॥ २२
यस्य शङ्खस्य नादेन भूतानि प्रचकम्पिरे ।
'स कालं कंचिदाश्वस्य विश्वकर्मा विचिन्त्य च २३
सभां प्रचक्रमे कर्तुं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अभिप्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः ॥ २४
सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपामलङ्कृताम् ।
तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान्पायसेन सहस्रशः ।
सभा च सा महाराज शतकुम्भमयद्रुमा ॥ २५
दशकिष्कुसहस्राणि समन्तादायताभवत् ।
यथा वह्नैर्यथार्कस्य सोमस्य च यथा सभा ॥ २६
भ्राजमाना तथाऽत्यर्थं दध्धार परमं वपुः ।
अभिघ्नतीव प्रभया प्रभामर्कस्य भास्वराम् ॥ २७
प्रबभौ ज्वलमानेव दिव्या दिव्येन वर्चसा ।
नवमेघप्रतीकाशा दिवमावृत्य विष्टिता ।
आयता विपुला रम्या विपाप्मा विगतकृमा २८

उत्तमद्रव्यसंपन्ना रत्नप्राकारतोरणा ।
 बहुचित्रा बहुधना सुकृता विश्वकर्मणा ॥ २९
 न दाशाहीं सुधर्मा वा ब्रह्मणो वाथ तादृशी ।
 सभा रूपेण संपन्ना यां चक्रे मतिमान्मयः ॥ ३०
 तां स तत्र मयेनोक्ता रक्षन्ति च वहन्ति च ।
 सभामष्टौ सहस्राणि किङ्करा नाम राक्षसाः ॥ ३१
 अन्तरिक्षचरा घोरा महाकाया महाबलाः ।
 रक्ताक्षाः पिङ्गलाक्षाश्च शुक्तिकर्णाः प्रहारिणः ॥ ३२
 तस्यां सभायां नलिनीं चकाराप्रतिमां मयः ।
 वैदूर्यपत्रविततां मणिनालमयाम्बुजाम् ॥ ३३
 पद्मसौगन्धिकवतीं नानाद्विजगणायुताम् ।
 पुष्पितैः पङ्कजैश्चित्रां कूर्मैर्मत्स्यैश्च काञ्चनैः ।
 चित्रस्फटिकसोपानां निष्पङ्कसलिलां शुभाम् ॥ ३४

मन्दानिलसमुद्धूतां मुक्ताविन्दुभिराचिताम् ।
 महामणिशिलापट्टबद्धपर्यन्तवेदिकाम् ॥ ३५
 मणिरत्नचितां तां तु केचिदभ्येत्य पार्थिवाः ।
 दृष्ट्वापि नाभ्यजानन्त तेऽज्ञानात्प्रपतन्त्युत ॥ ३६
 तां सभामभितो नित्यं पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ।
 आसन्नानाविधा लोलाः शीतच्छाया मनोरमाः ॥
 काननानि सुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्वशः ।
 हंसकारण्डवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३८
 जलजानां च पद्मानां स्थलजानां च सर्वशः ।
 मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान्स निषेवते ॥ ३९
 ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः ।
 निष्ठितां धर्मराजाय मयो राजस्यवेदयत् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा युधिष्ठिरस्य सभाप्रवेशः ॥ १ ॥ ऋषीणां क्षत्रियाणां देवरान्धर्वादीनां च तत्रोपवेशनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 'तां तु कृत्वा सभां श्रेष्ठां मयश्चार्जुनमब्रवीत् ।
 भूतानां च महावीर्यो ध्वजाग्रे किङ्करो गणः ॥ १
 तव विष्कारघोषेण मेघवन्निरदिष्यति ।
 अयं हि सूर्यसङ्काशो ज्वलनस्य रथो महान् ॥ २
 इमे च दिविजाः श्वेता वीर्यवन्तो हयोत्तमाः ।
 मायामयः कृतो ह्येष ध्वजो वानरलक्षणः ॥ ३
 असज्जमानो वृक्षेषु धूमकेतुरिवोच्छ्रितः ।
 बहुवर्णं हि लक्ष्येत ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ४
 ध्वजोत्कटं ह्यनवमं युद्धे द्रक्ष्यसि विष्ठितम् ।
 एष वीरः सव्यसाचिन्ध्वजस्यान्ते भविष्यति ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वाऽऽलिङ्ग्य वीभत्सुं विसृष्टः प्रययौ मयः' ६
 ततः प्रवेशनं तस्यां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।
 अयुतं भोजयित्वा तु ब्राह्मणानां नराधिपः ॥ ७
 साज्येन पायसेनैव मधुना मिश्रितेन च ।

भक्ष्यैर्मूलैः फलैश्चैव मांसैर्वाराहहारिणैः ।
 कृसरेणाथ जीवन्त्या हविष्येण च सर्वशः ॥ ८
 मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप ।
 चोष्यैश्च विविधै राजन्पेयैश्च बहुविस्तैः ॥ ९
 अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैरुच्चावचैरपि ।
 तर्पयामास विप्रेन्द्रान्नानादिग्भ्यः समागतान् १०
 ददौ तेभ्यः सहस्राणि गवां प्रत्येकशः पुनः ।
 पुण्याहघोषस्तत्रासीद्विस्फुरितगिरिभारत ॥ ११
 वादित्रैर्विविधैर्दिव्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
 पूजयित्वा कुरुश्रेष्ठो दैवतानि निवेश्य च ॥ १२
 तत्र मल्ला नटा शल्लाः सूता वैतालिकास्तथा ।
 उपतस्थुर्महात्मानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १३
 तथा स कृत्वा पूजां तां आतृभिः सह पाण्डवः ।
 तस्यां सभायां रम्यायां रेमे शक्रो यथा दिवि ॥ १४
 सभायामृषयस्तस्यां पाण्डवैः सह आसते ।
 आसाञ्चकुर्नरेन्द्राश्च नानादेशसमागताः ॥ १५

असितो देवलः सत्यः सर्पिर्माली महाशिराः ।
 अर्वा वसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः ॥१६
 बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुक्रः ।
 सुमन्तुर्जैमिनिः पौलो व्यासशिष्यास्तथा वयम् ॥१७
 तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो रोमहर्षणः ।
 अप्सुहोम्यश्च धौम्यश्च अणीमाण्डव्यकौशिकौ ॥१८
 दामोष्णीषस्त्रैबलिश्च पर्णादो घटजानुकः ।
 मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्यश्च सारिकः ॥१९
 बलिवाकः सिनीवाकः सप्तपालः कृतश्रमः ।
 जातूकर्णः शिखावांश्च आलम्बः पारिजातकः ॥२०
 पर्वतश्च महाभागो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
 पवित्रपाणिः सावर्णो भालुकिर्गालवस्तथा ॥ २१
 जङ्घाबन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेगस्तथा भृगुः ।
 हरिवभ्रुश्च कौण्डिन्यो बभ्रुमाली सनातनः ॥ २२
 काक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः ।
 पैङ्गो वराहः शुनकः शाण्डिल्यश्च महातपाः ॥ २३
 कुकुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
 मुनयो धर्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ २४
 एते चान्ये च बहवो वेदवेदाङ्गपारगाः ।
 उपासते महात्मानं सभायामृषिसत्तमाः ॥ २५
 कथयन्तः कथाः पुण्या धर्मज्ञाः शुचयोऽमलाः ।
 तथैव क्षत्रियश्रेष्ठा धर्मराजमुपासते ॥ २६
 श्रीमान्महात्मा धर्मात्मा मुञ्जकेतुर्विवर्धनः ।
 सङ्ग्रामजिहुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ २७
 कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकश्चापराजितः ।
 कम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः ॥ २८
 सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः ।
 बलपौरुषसंपन्नान्कृतास्त्रानमितौजसः ।
 यथाऽसुरान्कालकेयान्देवो वज्रधरस्तथा ॥ २९
 जटामुरो मद्रकानां च राजा
 कुन्तिः पुलिन्दश्च किरातराजः ।
 तथाङ्गवाङ्गौ सहपुण्ड्रकेण
 पाण्ड्योद्गराजौ च सहान्ध्रकेण ॥ ३०

अङ्गो वङ्गः सुमित्रश्च शैब्यश्चामित्रकर्शनः ।
 किरातराजः सुमना यवनाधिपतिस्तथा ॥ ३१
 चाणूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ।
 श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयसेनश्च मागधः ॥ ३२
 सुकर्मा चेकितानश्च पुरुश्चामित्रकर्शनः ।
 केतुमान्वसुदानश्च वैदेहोऽथ कृतक्षणः ॥ ३३
 सुधर्मा चानिरुद्धश्च श्रुतायुश्च महाबलः ।
 अनूपराजो दुर्धर्षः क्रमजिच्च सुदर्शनः ॥ ३४
 शिशुपालः सहसुतः करुषाधिपतिस्तथा ।
 वृष्णीनां चैव दुर्धर्षाः कुमारो देवरूपिणः ॥ ३५
 आहुको विप्रयुधैव गदः सारण एव च ।
 अक्रूरः कृतवर्मा च सत्यकश्च शिनेः सुतः ॥ ३६
 भीष्मकोऽथाकृतिश्चैव द्रुमत्सेनश्च वीर्यवान् ।
 केकयाश्च महेष्वासा यज्ञसेनश्च सोमकिः ॥ ३७
 केतुमान्वसुमांश्चैव कृतास्त्रश्च महाबलः ।
 एते चान्ये च बहवः क्षत्रिया मुख्यसंमताः ॥ ३८
 उपासते सभायां स कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 अर्जुनं ये च संश्रित्य राजपुत्रा महाबलाः ॥ ३९
 अशिक्षन्त धनुर्वेदं रौरवाजिनवाससः ।
 तत्रैव शिक्षिता राजन्कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ४०
 रौक्मिणेयश्च साम्बश्च युयुधानश्च सात्यकिः ।
 सुधर्मा चानिरुद्धश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ४१
 एते चान्ये च बहवो राजानः पृथिवीपते ।
 धनञ्जयसखा चात्र नित्यमास्ते स तुम्बुरुः ॥ ४२
 उपासते महात्मानमासीनं सप्तविंशतिः ।
 चित्रसेनः सहामात्यो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ४३
 गीतवादित्रकुशलाः साम्यतालविशारदाः ।
 प्रमाणेऽथ लये स्थाने किन्नराः कृतनिश्चमाः ॥ ४४
 संचोदितास्तुम्बुरुणा गन्धर्वसहितास्तदा ।
 गायन्ति दिव्यतानैस्ते यथान्यायं मनस्विनः ॥ ४५
 पाण्डुपुत्रानृषींश्चैव रमयन्त उपासते ।

तस्यां सभायामासीनाः सुव्रताः सत्यसङ्गराः ४६ | दिवीव देवा ब्रह्माणं युधिष्ठिरमुपासते ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

तत्रागतेन युधिष्ठिरपूजितेन नारदेन कुशलप्रश्नव्याजेन राजनीतिकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ १
वेदोपनिषदां वेत्ता ऋषिः सुरगणार्चितः ।
इतिहासपुराणज्ञः क्रियाकल्पविशेषवित् ॥ २
'स्तुतस्तोमग्रहस्तोभपदक्रमविभागवित् ।
शिक्षाक्षरविभागज्ञः पुराकल्पविशेषवित् ॥ ३
आदिकल्पार्थवेत्ता च कल्पसूत्रार्थतत्त्ववित् ।
ब्रह्मचर्यव्रतपर ऊहापोहविशारदः ॥ ४
नृत्तगान्धर्वसेवी च सर्वत्राप्रतिमस्तथा ।
अष्टादशानां विद्यानां कोशभूतो महाद्युतिः ॥ ५
न्यायविद्धर्मतत्त्वज्ञः षडङ्गविदनुत्तमः ।
ऐक्यसंयोगनानात्वसंवायविशारदः ॥ ६
वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयवित्कविः ।
परापरविभागज्ञः प्रमाणकृतनिश्चयः ॥ ७
पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् ।
उत्तरोत्तरवक्ता च वदतोपि बृहस्पतेः ॥ ८
धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत्कृतनिश्चयः ।
तथा भुवनकोशस्य सर्वस्यास्य महामतिः ॥ ९
प्रत्यक्षदर्शी लोकस्य तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
साङ्ख्ययोगविभागज्ञो निर्विवित्सुः सुरासुरान् ॥ १०
सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ।
पाङ्गुप्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ११
युद्धगान्धर्वसेवी च सर्वत्राप्रतिमस्तथा ।
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तो गुणगणैर्मुनिः ॥ १२
लोकाननुचरन्सर्वानागमत्तां सभां नृप ।

नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ १३
पारिजातेन राजेन्द्र पर्वतेन च धीमता ।
सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ॥ १४
सभास्थान्पाण्डवान्द्रष्टुं प्रीयमाणो मनोजवः ।
जयाशीर्भिस्तु तं विप्रो धर्मराजानमार्चयत् ॥ १५
तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ।
सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह ॥ १६
अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा ।
तदर्हमासनं तस्मै संप्रदाय यथाविधि ॥ १७
गां चैव मधुपर्कं च संप्रदायाध्वमेव च ।
अर्चयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥ १८
तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।
सोऽर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ।
धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥ १९
नारद उवाच ।
कच्चिदर्थश्च कल्पन्ते धर्मे च रमते मनः ।
सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ॥ २०
कच्चिदाचरितां पूर्वैर्नरदेवपितामहैः ।
वर्तसे वृत्तिमधुद्रां धर्मार्थसहितां त्रिषु ॥ २१
कच्चिदर्थेन वा धर्मं धर्मेणार्थमथापि वा ।
उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥ २२
कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञः सदा वरद सेवसे ॥ २३
कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथाऽनघ ।
बलाबलं तथा सम्यक्कतुर्दश परीक्षसे ॥ २४
कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ।
तथा सन्धाय कर्माणि अष्टौ भारत सेवसे ॥ २५

॥ २४ ॥ अष्टौ कर्माणि-कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धन-
म् । खन्याकरकरादानं शून्यानां च निवेशनमित्युक्तानि ॥ २५ ॥

षडङ्गुणाः सन्धिविग्रहादयः । सप्तोपायाः मन्त्रौषधेन्द्रजालस-
हिताः सामादयः । स्वपरपक्षबलाबलसहिता एतएव चतुर्दश

ज्ञान, आसन, दूधमाव

कश्चित्प्रकृतयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ ।
 आढ्यास्तथा व्यसनिनः खनुरक्ताश्च सर्वशः ॥२६॥
 कश्चिन्न कृतकैर्दूतैर्ये चाप्यपरिशङ्किताः ।
 त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितं तथा ॥ २७॥
 मित्रोदासीनशत्रूणां कश्चिद्वेत्ति चिकीर्षितम् ।
 कश्चित्सन्धिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे ॥ २८॥
 कश्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुमन्यसे ।
 कश्चिदात्मसमा वृद्धाः शुद्धाः संबोधनक्षमाः ॥२९॥
 कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीरमन्त्रिणः ।
 विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत ॥ ३०॥
 कश्चित्संवृतमन्त्रैस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदैः ।
 राष्ट्रं सुरक्षितं तात शत्रुभिर्न विलुप्यते ॥ ३१॥
 कश्चिन्निद्रावशं नैषि कश्चित्काले विबुद्ध्यसे ।
 कश्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्वर्थमर्थवित् ॥ ३२॥
 कश्चिन्मन्त्रयसे नैकः कश्चिन्न बहुभिः सह ।
 कश्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रं परिधावति ॥३३॥
 कश्चिदर्थान्विनिश्चित्य लघुमूलान्महोदयान् ।
 क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विघ्नयसि तादृशान् ॥ ३४॥
 कश्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः ।
 सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं चात्र कारणम् ॥३५॥
 आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कश्चिदनुष्ठिताः ।
 कश्चिद्राजन्कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः ॥३६॥
 विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानिचित् ।
 कश्चित्कारणिका धर्मे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः ।
 कारयन्ति कुमारान् योधमुख्यान् सर्वशः ॥३७॥
 कश्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् ।
 पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् ॥३८॥
 कश्चिदुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
 यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ३९॥

एकोप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ।
 राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ ४०॥
 कश्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
 त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥४१॥
 कश्चिद्विषामविदितः प्रतिपन्नश्च सर्वदा ।
 नित्ययुक्तो रिपून्सर्वान्वीक्षसे रिपुसूदन ॥ ४२॥
 कश्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।
 अनसूयुरनुग्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ४३॥
 कश्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।
 हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ ४४॥
 कश्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषः प्रतिपादकः ।
 उत्पातेषु च सर्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव ॥ ४५॥
 कश्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।
 जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥ ४६॥
 अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्जुचीन् ।
 श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कश्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ ४७॥
 कश्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजाः ।
 राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ॥ ४८॥
 कश्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
 उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ ४९॥
 कश्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान्धृतिमाञ्जुचिः ।
 कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तथा ॥ ५०॥
 कश्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्वयुद्धविशारदाः ।
 धृष्टावदाता विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥
 कश्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
 संप्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥ ५२॥
 कालातिक्रमणादेते भक्तवेतनयोर्भृताः ।
 भर्तुः कुप्यन्ति दौर्गत्यात्सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ॥
 कश्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ।

सप्तप्रकृतयः स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलाख्याः ॥ २६ ॥
 कश्चिन्न तर्कैर्दूतैर्वा इति ख-पाठः ॥ २७ ॥ शुचयो जीवितक्षमाः
 इति ख-पाठः ॥ २८ ॥ कर्मान्ताः कृष्यादयः ॥ ३५ ॥
 कारणिकाः युद्धोपकरणयुक्ताः ॥ ३७ ॥ मन्त्री पुरोहितश्चैव
 युवराजधर्मपतिः । पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा १,
 कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकस्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थानां न-

वमो विनियोजकः ३, प्रेदेष्टा नगराध्यक्षः, कार्यनिर्माणकृतस्तथा ।
 धर्माध्यक्षः समाध्यक्षो दण्डपालश्चिपञ्चमः ३, षोडशो दुर्गपालश्च
 तथा राष्ट्रान्तपालकः । अष्टवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु
 ४, चारान्विचारयैत्तीर्थेष्व्वात्मनश्च परस्य च । पाखण्डादीनविज्ञातान-
 न्योन्यमितरेष्वपि ५, मन्त्रिणं युवराजं च हित्वा स्त्रेषु
 पुरोहितमिति ॥ ४९ ॥

कचित्प्राणांस्तवार्थेषु सन्त्यजन्ति सदा युधि ॥५४
 कच्चिन्नैको बहूनर्थान्सर्वशः सांपरायिकान् ।
 अनुशास्ति यथाकामं कामात्मा शासनातिगः ५५
 कच्चित्पुरुषकारेण पुरुषः कर्म शोभयन् ।
 लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् ॥ ५६
 कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नराञ्ज्ञानविशारदान् ।
 यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्युपपद्यसे ॥ ५७
 कच्चिद्वारान्मनुष्याणां तवार्थं मृत्युमीयुषाम् ।
 व्यसनं चाभ्युपेतानां विभर्षि भरतर्षभ ॥ ५८
 कच्चिद्भयादुपगतं क्षीणं वा रिपुमागतम् ।
 युद्धे वा विजितं पार्थ पुत्रवत्परिरक्षसि ॥ ५९
 कच्चित्त्वमेव सर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ।
 समश्चानभिश्ङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता ॥ ६०
 कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ।
 अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥६१
 यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिन्दम ।
 पार्थिणमूलं च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् ॥ ६२
 बलस्य च महाराज दत्त्वा वेतनमग्रतः ।
 कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप ।
 उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः ॥ ६३
 कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः ।
 पराञ्जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥ ६४
 कच्चित्ते यास्यतः शत्रून्पूर्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः ।
 साम दानं च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः ॥६५
 कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा परान्यासि विशांपते ।
 तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ॥ ६६
 कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः ।
 बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिवर्धिनी ॥६७
 कच्चिल्लवं च मुष्टिं च परराष्ट्रे परन्तप ।
 अविहाय महाराज निहंसि समरे रिपून् ॥ ६८
 कच्चित्स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव ।

अष्टाङ्गसंयुक्ता-रथा नागा हया घोडाः पत्तयः कर्मकारकाः ।
 चारा दैशिकमुख्याश्च ध्वजिन्यष्टाङ्गिका मृता । चतुर्विधबला
 मौलमैत्रभृत्यादिविकैर्बलैर्युक्ता । बलमुख्यैः सेनापतिभिः प्रतिव-
 र्धिनी प्रातिकूल्येन च्छेदिनी ॥ ६७ ॥ लवः सस्यच्छेदनकालः ।

अर्थान्समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ६९
 कच्चिदभ्यवहार्याणि गात्रसंस्पर्शनानि च ।
 प्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥ ७०
 कच्चित्कोशश्च कोष्ठं च वाहनं द्वारमायुधम् ।
 आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः ॥ ७१
 कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशांपते ।
 रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् ७२
 कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च ।
 प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव ॥ ७३
 कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ।
 पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशुद्ध्यते तव ॥७४
 कच्चिज्ज्ञातीन्गुरुन्वृद्धा-
 न्वणिजः शिल्पिनः श्रितान् ।
 अभीक्ष्णमनुगृह्णासि
 धनधान्येन दुर्गतान् ॥ ७५
 कच्चिच्चायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः ।
 अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायं व्ययं तव ॥७६
 कच्चिदर्थेषु संप्रोढान्हितकामाननुग्रियान् ।
 नापकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् ॥७७
 कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् ।
 त्वं कर्मस्वरूपेषु नियोजयसि भारत ॥ ७८
 कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशांपते ।
 अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥ ७९
 कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीवलेन वा ।
 त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टाः कृषीवलाः ८०
 कच्चिद्राष्ट्रे तटाकानि पूर्णानि च बृहन्ति च ।
 भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥८१
 कच्चिन्न भक्तं बीजं च कर्षकस्यावसीदति ।
 प्रत्येकं च शतं वृद्ध्या ददास्युणमनुग्रहम् ॥ ८२
 कच्चित्स्वनुष्ठिता तात वार्ता ते साधुभिर्जनैः ।
 वार्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं मुखमेधते ॥८३
 कच्चिच्छूराः कृतप्रज्ञाः पञ्चपञ्च स्वनुष्ठिताः ।

मुष्टिः सस्यानां गोपनकालः ॥ ६८ ॥ कोष्ठं धान्यस्थानम् ॥७१॥
 कच्चिन्नेति पानादिव्यसनजं व्ययं तव पूर्वाह्णे धर्माचरणकाले मृत्या
 न प्रतिजानन्ति नावेदयन्ति ॥ ७३ ॥ अनुतिष्ठन्ति निवेदयन्ति
 ॥७६॥ अप्राप्तव्यवहारा अप्रोढाः ॥ ७९ ॥ प्रतिप्राप्तं प्रश्नपञ्चेति ।

क्षेमं कुर्वन्ति संहत्य राजञ्जनपदे तव ॥ ८४
 [कचिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत्कृताः ।
 ग्रामवच्च कृताः प्रान्तास्ते च सर्वे त्वदर्पणाः ॥ ८५
 कचिद्वलेनानुगताः समानि विषमाणि च ।
 पुराणि चौरान्निघ्नन्तश्चरन्ति विषये तव ॥ ८६
 कचिद्विषयः सान्त्वयसि कचित्ताश्च सुरक्षिताः ।
 कचिन्न श्रद्धास्यासां कचिद्रुहं न भाषसे ॥ ८७
 कचिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च ।
 प्रियाण्यनुभवञ्छेषे न त्वमन्तःपुरे नृप ॥ ८८
 कचिद्वौ प्रथमौ यामौ रात्रेः सुप्त्वा विशांपते ।
 संचिन्तयसि धर्मार्थौ याम उत्थाय पश्चिमे ॥ ८९
 कचिदर्शयसे नित्यं मनुष्यान्समलङ्कृतः ।
 उत्थाय काले कालज्ञैः सह पाण्डव मन्त्रिभिः ॥ ९०
 कचिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः खलङ्कृताः ।
 उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ॥ ९१
 [कचिद्विषयेषु यमवत्पूज्येषु च विशांपते ।
 परीक्ष्य वर्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च ॥ ९२
 कचिच्छरीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा ।
 मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि ॥ ९३
 कचिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः ।
 सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा ॥ ९४
 कचिन्न लोभान्मोहाद्वा मानाद्वापि विशांपते ।
 अर्थिप्रत्यार्थिनः प्राप्तान्नापास्यसि कथंचन ॥ ९५
 कचिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात्प्रणयेन वा ।
 आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि वै ॥ ९६
 [कचित्पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः ।
 त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथंचन ॥ ९७
 कचिन्न दुर्बलः शत्रुर्वलेन परिपीडितः ।
 मन्त्रेण बलवान्कश्चिदुभाभ्यां च कथंचन ॥ ९८
 कचित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः ।
 कचित्प्राणांस्त्वदर्थेषु सन्त्यजन्ति त्वया हताः ॥ ९९
 [कचित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्चा प्रवर्तते ।

तेच-प्रशास्ता समाहर्ता संविधाता लेखकः साक्षी चेति ॥ ८४ ॥
 आत्ययिकमकल्याणम् ॥ ८८ ॥ आबाधं दुःखम् । नियमेन
 प्रभ्यशनादिना ॥ ९३ ॥ निदानं पूर्वलिङ्गानि रूपाण्यु-

ब्राह्मणानां च साधूनां तव नैःश्रेयसी शुभा ।
 दक्षिणास्त्वं ददास्वेषां नित्यं स्वर्गापवर्गदाः ॥ १००
 कचिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्वैराचरिते जनैः ।
 यतमानस्तथा कर्तुं तस्मिन्कर्मणि वर्तसे ॥ १०१
 कचित्तत्र गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः ।
 गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् ॥ १०२
 कचित्कतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्वशः ।
 पौण्डरीकांश्च कार्त्तुर्येन यतसे कर्तुमात्मवान् ॥ १०३
 कचिज्ज्ञातीन्गुरुवृद्धान्दैवतांस्तापसानपि ।
 चैत्यांश्च वृक्षान्कल्याणान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ १०४
 [कचिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ।
 अपि मङ्गलहस्तश्च जनः पार्श्वे न तिष्ठति ॥ १०५
 कचिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ ।
 आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥ १०६
 एतया वर्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति ।
 विजित्य च महीं राजा सोत्यन्तं सुखमेधते ॥ १०७
 कचिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चैरकर्मणि ।
 अदृष्टशस्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः ॥ १०८
 दुष्टो गृहीतस्तत्कारितज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ।
 कचिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ १०९
 उत्पन्नान्कचिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत ।
 अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हता धनैः ॥
 नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
 अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ।
 एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ॥ १११
 निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ।
 मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ॥ ११२
 कचित्त्वं वर्जयसेतान् राजदोषांश्चतुर्दश ।
 प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलापि पार्थिवाः ॥ ११३
 [कचित्ते सफला वेदाः कचित्ते सफलं धनम् ।
 कचित्ते सफला दाराः कचित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ११४

पश्यस्तथा । संप्राप्तिरौषधी रोगी परिचारक एव चेत्सद्याज्ञानि
 ॥ ९४ ॥ तवाध्यक्षं त्वत्समक्षम् ॥ १०२ ॥ क्षारितः मिथ्या-
 पवादैः पातितः ॥ १०८ ॥ कृतमूलाः अपीति छेदः ॥ ११३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ।

कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥ ११५

नारद उवाच ।

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तश्रुतफलं धनम् ।

रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ ११६

वैशंपायन उवाच ।

एतदाख्याय स मुनिर्नारदो वै महातपाः ।

पप्रच्छानन्तरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ११७

नारद उवाच ।

किञ्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् ।

यथोक्तमवहार्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः ॥ ११८

कच्चित्ते पुरुषा राजन्पुरे राष्ट्रे च मानिताः ।

उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः ॥ ११९

कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहिता गिरः ।

नित्यमर्थविदां तात यथाधर्मार्थदर्शिनाम् ॥ १२०

कच्चित्ते कृषितत्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ।

धर्मार्थं च द्विजातिभ्यो दीयेते मधुसर्पिणी ॥ १२१

द्रव्योपकरणं किञ्चित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ।

चातुर्मास्यावरं सम्यङ्द्वियतं संप्रयच्छसि ॥ १२२

कच्चित्कृतं विजानीषे कर्तारं च प्रशंससि ।

सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ॥ १२३

कच्चित्सूत्राणि सर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाष्वणि मन्त्रपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उत्तमसभालाभगर्वितेन युधिष्ठिरेण सभाविषयकप्रश्ने नारदस्य इन्द्रादिसभावर्णनप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात्परम् ।

प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १

भ गवन्त्याय्यमाहूतं यथावद्धर्मनिश्चयम् ।

यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ॥ २

राजभिर्यद्यथा कार्यं पुरा वै तन्न संशयः ।

ब्रह्मदण्डः आभि चारः ॥ १२६ ॥ सभाष्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

हस्तिसूत्राश्चसूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो ॥ १२४

कच्चिदभ्यस्यते सम्यग्गृहे ते भरतर्षभ ।

धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रं च नागरम् ॥ १२५

कच्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ ।

विषयोगास्तथा सर्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥ १२६

कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्वं व्यालभयात्तथा ।

रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं खं परिरक्षसि ॥ १२७

किञ्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्कन्यङ्गानवान्धवान् ।

पितेव पासि धर्मेज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ १२८

षडनर्था महाराज कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः ।

निद्राऽऽलस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता ॥ १२९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुरुणामृषभो महात्मा

श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य ।

प्रणम्य पादावभिवाद्य तुष्टो

राजाऽब्रवीन्भारदं देवरूपम् ॥ १३०

एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं

प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा ।

उक्त्वा तथा चैव चकार राजा

लेभे महीं सागरमेखलां च ॥ १३१

नारद उवाच ।

एवं यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।

स विहृत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ १३२

यथान्यायोपनीतार्थं कृतं हेतुमदर्थवत् ॥ ३

वयं तु सत्पथं तेषां यातुमिच्छामहे प्रभो ।

न तु शक्यं तथा गन्तुं यथा तैर्नियतात्मभिः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यं तदभिपूज्य च ।

‘तं तु विश्रान्तमासीनं देवर्षिमभितद्युतिम् ॥’

मुहूर्तात्प्राप्तकालं च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम् ॥ ५
 नारदं सुस्थमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अपृच्छत्पाण्डवस्तत्र राजमध्ये महाद्युतिः ॥ ६
 भवान्सञ्चरते लोकान्सदा नानाविधान्वहून् ।
 ब्रह्मणा निर्मितान्पूर्वं प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ७
 ईदृशी भविता काचिदृष्टपूर्वा सभा क्वचित् ।
 इतो वा श्रेयसी ब्रह्मस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम् ।
 पाण्डवं प्रत्युवाचेदं सयन्मधुरया गिरा ॥ ९
 नारद उवाच ।
 मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
 सभा मणिमयी राजन्यथेयं तव भारत ॥ १०
 सभां तु पितृराजस्य वरुणस्य च धीमतः ।
 कथयिष्ये तथेन्द्रस्य कैलासनिलयस्य च ॥ ११
 ब्रह्मणश्च सभां दिव्यां कथयिष्ये गतकृमाम् ।

दिव्यादिव्यैरभिप्रायैरुपेतां विश्वरूपिणीम् ॥ १२
 देवैः पितृगणैः साध्यैर्यज्वभिर्नियतात्मभिः ।
 जुष्टां मुनिगणैः शान्तैर्वेदयज्ञैः सदक्षिणैः ॥
 यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्तते भरतर्षभ ॥ १३
 नारदेनैवमुक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 प्राञ्जलिर्भ्रातृभिः सार्धं तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ॥ १४
 नारदं प्रत्युवाचेदं धर्मराजो महामनाः ।
 सभाः कथय ताः सर्वाः श्रोतुमिच्छामहे वयं १५
 किद्रव्यास्ताः सभा ब्रह्मन्किंविस्ताराः किमायताः ।
 पितामहं च के तस्यां सभायां पर्युपासते ॥ १६
 वासवं देवराजं च यमं वैवस्वतं च के ।
 वरुणं च कुबेरं च सभायां पर्युपासते ॥ १७
 एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रह्मर्षे वदतस्तव ।
 श्रोतुमिच्छाम सहिताः परं कौतूहलं हि नः ॥ १८
 एवमुक्तः पाण्डवेन नारदः प्रत्यभाषत ।
 क्रमेण राजन्दिव्यास्ताः श्रूयन्तामिह नः सभाः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इन्द्रसभावर्णनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।
 शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मनिर्मिता ।
 स्वयं शक्रेण कौरव्य निर्जितार्कसमप्रभा ॥ १
 विस्तीर्णा योजनशतं शतमध्यर्धमायता ।
 वैहायसी कामगमा पञ्चयोजनमुच्छ्रिता ॥ २
 जराशोककृमापेता निरातङ्का शिवा शुभा ।
 वेश्मासनवती रम्या दिव्यपादपशोभिता ॥ ३
 तस्यां देवेश्वरः पार्थ सभायां परमासने ।
 आस्ते शच्या महेन्द्राण्या श्रिया लक्ष्म्या च भारता ।
 विभ्रद्वपुरनिर्देश्यं किरीटी लोहिताङ्गदः ।
 विरजोम्बरश्चित्रमालयो ह्रीकीर्तिद्युतिभिः सह ॥ ५
 तस्यामुपासते नित्यं महात्मानं शतक्रतुम् ।
 मरुतः सर्वशो राजन्सर्वे च गृहमेधिनः ॥ ६

सिद्धा देवर्षयश्चैव साध्या देवगणास्तथा ।
 मरुत्त्वन्तश्च सहिता भास्वतो हेममालिनः ॥ ७
 एते सानुचराः सर्वे दिव्यरूपाः स्वलङ्कृताः ।
 उपासते महात्मानं देवराजमरिन्दमम् ॥ ८
 तथा देवर्षयः सर्वे पार्थ शक्रमुपासते ।
 अमला धृतपाप्मानो दीप्यमाना इवाग्रयः ॥ ९
 तेजस्विनः सोमसुतो विशोका विगतज्वराः ।
 पराशरः पर्वतश्च तथा सावर्णिगालवौ ॥ १०
 'एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महामतिः ।'
 शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः ।
 दुर्वासाः क्रोधनः श्येनस्तथा दीर्घतमा मुनिः ११
 पवित्रपाणिः सावर्णिर्याज्ञवल्क्योऽथ भालुकिः ।
 उद्दालकः श्वेतकेतुस्ताण्डो भाण्डायनिस्तथा ॥ १२
 हविष्मांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ।

कैलासनिलयस्य कुबेरस्य ॥ ११ ॥ सभापर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हृद्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्यः कृषीवहः ॥ १३
 वातस्कन्धो विशाखश्च विधाता काल एव च ।
 करालदन्तस्त्वष्टा च विश्वकर्मा च तुम्बुरुः ॥ १४
 अयोनिजा योनिजाश्च वायुभक्षा हुताशिनः ।
 ईशानं सर्वलोकस्य वज्रिणं समुपासते ॥ १५
 सहदेवः सुनीथश्च वाल्मीकिश्च महातपाः ।
 समीकः सत्यवाक्कैव प्रचेताः सत्यसङ्गरः ॥ १६
 मेधातिथिर्वामदेवः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 मरुत्तश्च मरीचिश्च स्थाणुश्चात्र महातपाः ॥ १७
 कक्षीवान्गौतमस्ताक्षर्यस्तथा वैश्वानरो मुनिः ।
 मुनिः कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्मयः ॥ १८
 संवर्तो देवहव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्यवान् ।
 दिव्या आपस्तथौषध्यः श्रद्धा मेधा सरस्वती ॥ १९
 अर्थो धर्मश्च कामश्च विद्युतश्चैव पाण्डव ।
 जलवाहास्तथा मेधा वायवः स्तनयिल्लवः ॥ २०
 प्राचीदिग्यज्ञवाहाश्च पावकाः सप्तविंशतिः ।
 अग्नीषोमौ तथेन्द्राग्नी मित्रश्च सविताऽर्यमा ॥ २१
 भगो विश्वे च साध्याश्च गुरुः शुक्रस्तथैव च ।
 विश्वावसुश्चित्रसेनः सुमनस्तरुणस्तथा ॥ २२

यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैवं ग्रहास्तोभाश्च भारत ।
 यज्ञवाहाश्च ये मन्त्राः सर्वे तत्र समासते ॥ २३
 तथैवाप्सरसो राजन् 'रम्भोर्वश्यथ मेनका ।
 घृताची पञ्चचूडा च विप्रचित्तिपुरोगमाः ॥ २४
 विद्याधराश्च राजेन्द्र' गन्धर्वाश्च मनोरमाः ।
 नृत्यवादित्रगीतैश्च हास्यैश्च विविधैरपि ॥ २५
 रमयन्ति स्म नृपते देवराजं शतक्रतुम् ।
 स्तुतिभिर्मङ्गलैश्चैव स्तुवन्तः कर्मभिस्तथा ॥ २६
 विक्रमैश्च महात्मानं बलवृत्रनिषूदनम् ।
 ब्रह्मराजर्षयश्चैव सर्वे देवर्षयस्तथा ॥ २७
 विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्दीप्यमाना इवाग्रयः ।
 स्रग्विणो भूषिताः सर्वे यान्ति चायान्ति चापरे ॥
 बृहस्पतिश्च शुक्रश्च नित्यमास्तां हि तत्र वै ।
 एते चान्ये च बहवो महात्मानो यतव्रताः ॥ २९
 विमानैश्चन्द्रसङ्काशैः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
 ब्रह्मणो वचनाद्राजन्भृगुः सप्तर्षयस्तथा ॥ ३०
 एषा सभा मया राजन् दृष्टा पुष्करमालिनी ।
 शतक्रतोर्महाबाहो याम्यामपि सभां शृणु ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

यमसभावर्णनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।
 कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर निबोध ताम् ।
 वैवस्वतस्य यां पार्थ विश्वकर्मा चकार ह ॥ १
 तैजसी सा सभा राजन्वभूव शतयोजना ।
 विस्तारायामसंपन्ना भूयसी चापि पाण्डव ॥ २
 अर्कप्रकाशा भ्राजिष्णुः सर्वतः कामरूपिणी ।
 नातिशीता न चात्युष्णा मनसश्च ग्रहर्षिणी ॥ ३

पाराशर्यः कपिष्ठल इति घ. पाठः ॥ १३ ॥ ब्रह्मणो-
 ज्ञात्प्रसूतोऽग्निराजिना इति विश्रुतः । दक्षिणाभिर्गार्हपत्याहव-
 नीयाविति त्रयी । निर्मन्थ्यो वैश्रुतः शूरः संवर्तो लौकिकस्तथा ।
 जाठरो विषगः क्रव्यात् क्षेमवान् वैष्णवस्तथा । दस्युमान्

न शोको न जरा तस्यां क्षुत्पिपासे न चाग्रियम् ।
 न च दैन्यं क्रमो वाऽपि प्रतिकूलं न चाप्युत ॥ ४
 सर्वे कामाः स्थितास्तस्यां ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 रसवच्च प्रभूतं च भक्ष्यं भोज्यमरिन्दम ॥ ५
 लेखं चोष्यं च पेयं च हृद्यं स्वादु मनोहरम् ।
 पुण्यगन्धाः स्रजस्तस्य नित्यं कामफला द्रुमाः ॥ ६
 रसवन्ति च तोयानि शीतान्युष्णानि चैव हि ।

बलदश्चैव शान्तः पुष्टो विभावसुः । ज्योतिष्मान्भरतो भद्रः
 खिष्टकृद्वसुमान् क्रतुः । सोमश्च पितृमांश्चैव पावकाः सप्त-
 विंशतिः ॥ २९ ॥ पुष्करमालिनी नामतः ॥ ३१ ॥ सभापर्वणि
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ७
 यमं वैवस्वतं तात प्रहृष्टाः पर्युपासते ।
 ययातिर्नहुषः पूरुमान्धाता सोमको नृगः ॥ ८
 त्रसदस्युश्च राजर्षिः कृतवीर्यः श्रुतश्रवाः ।
 अरिष्टनेमिः सिद्धश्च कृतवेगः कृतिर्निमिः ॥ ९
 प्रतर्दनः शिविर्मत्स्यः पृथुलाक्षो बृहद्रथः ।
 वार्तो मरुत्तः कुषिकः साङ्गाय्यः साङ्गतिर्ध्रुवः ॥ १०
 चतुरश्वः सदस्योर्मिः कार्तवीर्यश्च पार्थिवः ।
 भरतः सुरथश्चैव सुनीथो निशठोऽनलः ॥ ११
 दिवोदासश्च सुमना अम्बरीषो भगीरथः ।
 व्यश्वः सदश्वो वाङ्मयश्च पृथुवेगः पृथुश्रवाः ॥ १२
 पृषदश्वो वसुमनाः क्षुपश्च सुमहाबलः ।
 रूपद्रुवृषसेनश्च पुरुकुत्सो ध्वजी रथी ॥ १३
 आर्षिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः ।
 औशीनरः पुण्डरीकः शर्यातिः शरभः शुचिः ॥ १४
 अङ्गो रिष्टश्च वेनश्च दुष्यन्तः सञ्जयो जयः ।
 भाङ्गासुरिः सुनीथश्च निषधोऽथ वहीनरः ॥ १५
 कान्धमो बाह्लिकश्च सुद्युम्नो बलवान्मधुः ।
 ऐलो मरुत्तश्च तथा बलवान्पृथिवीपतिः ॥ १६
 कपोतरोमा तृणकः सहदेवार्जुनौ तथा ।
 व्यश्वः साश्वः कृशाश्वश्च शशबिन्दुश्च पार्थिवः ॥ १७
 रामो दाशरथिश्चैव लक्ष्मणोऽथ प्रतर्दनः ।
 अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च ॥ १८
 जामदग्न्यश्च रामश्च नाभागसगरौ तथा ।
 भूरिद्युम्नो महाश्वश्च पृथाश्वो जनकस्तथा ॥ १९
 राजा वैन्यो वारिसेनः पुरिजिजनमेजयः ।
 ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्तिश्च राजोपरिचरस्तथा ॥ २०
 इन्द्रद्युम्नो भीमजानुगौरिपृष्ठोऽनघो लयः ।
 पद्मोऽथ मुचुकुन्दश्च भूरिद्युम्नः प्रसेनजित् ॥ २१
 अरिष्टनेमिः सुद्युम्नः पृथुलाश्वोऽष्टकस्तथा ।
 शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपाः शतं हयाः ॥ २२
 धृतराष्ट्राश्चैकशतमशीतिर्जनमेजयाः ।

शतं च ब्रह्मदत्तानां वीरिणामीरिणां शतम् ॥ २३
 भीष्माणानां द्वे शतेऽप्यत्र भीमानां तु तथा शतम् ।
 शतं च प्रतिविन्ध्यानां शतं नागाः शतं हयाः ॥
 पलाशानां शतं ज्ञेयं शतं काशकुशादयः ।
 शान्तनुश्चैव राजेन्द्र पाण्डुश्चैव पिता तव ॥ २५
 उशङ्गवः शतरथो देवराजो जयद्रथः ।
 वृषदर्भश्च राजर्षिर्बुद्धिमान्सहमन्त्रिभिः ॥ २६
 अथापरे सहस्राणि ये गताः शशबिन्दवः ।
 इष्ट्वाऽश्वमेधैर्बहुभिर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७
 एते राजर्षयः पुण्याः कीर्तिमन्तो बहुश्रुताः ।
 तस्यां सभायां राजेन्द्र वैवस्वतमुपासते ॥ २८
 अगस्त्योऽथ मतङ्गश्च कालो मृत्युस्तथैव च ।
 यज्वानश्चैव सिद्धाश्च ये च योगशरीरिणः ॥ २९
 अग्निष्वात्ताश्च पितरः फेनपाश्रोष्मपाश्च ये ।
 सुधावन्तो बर्हिषदो मूर्तिमन्तस्तथाऽपरे ॥ ३०
 कालचक्रं च साक्षाच्च भगवान्हव्यवाहनः ।
 नरा दुष्कृतकर्माणो दक्षिणायनमृत्यवः ॥ ३१
 कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये ।
 तस्यां शिशुपपालाशास्तथा काशकुशादयः ॥ ३२
 उपासते धर्मराजं मूर्तिमन्तो जनाधिप ।
 एते चान्ये च बहवः पितुराजसभासदः ।
 न शक्याः परिसङ्ख्यातुं नामभिः कर्मभिस्तथा ॥ ३३
 असंवाधा हि सा पार्थ रम्या कामगमा सभा ।
 दीर्घकालं तपस्तप्त्वा निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ३४
 ज्वलन्ती भासमाना च तेजसा स्वेन भारत ।
 तामुग्रतपसो यान्ति सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ३५
 शान्ताः संन्यासिनः शुद्धाः पूताः पुण्येन कर्मणा ।
 सर्वे भास्वरदेहाश्च सर्वे च विरजोऽम्बराः ॥ ३६
 चित्राङ्गदाश्चित्रमाल्याः सर्वे ज्वलितकुण्डलाः ।
 सुकृतैः कर्मभिः पुण्यैः पारिवर्हैश्च भूषिताः ॥ ३७
 गन्धर्वाश्च महात्मानः सङ्घश्चाप्सरोगणाः ।
 वादित्रं नृत्तगीतं च हास्यं लास्यं च सर्वशः ॥ ३८

रामइति रामलक्ष्मणयोर्विष्णुशेषरूपेण स्वस्थानस्थयोरपि रूपान्-
 तरेण उपासकानुग्रहार्थमत्रावस्थानम् ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्राश्चै-
 कशतमिति पुराणेषु प्रायेणाधिकारिणामेव कीर्तनात्तेषां च प्रति-

कल्पं समाननामरूपकर्मत्वादनैककल्पं धर्मसभावासिनां तेषां
 बहुत्वं युक्तं । एवमन्येषामपि ॥ २३ ॥ दुष्कृतकर्माणो विद्यावि-
 हीनकर्ममात्रनिष्ठाः ॥ ३१ ॥ सभापर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पुण्याश्च गन्धाः शब्दाश्च तस्यां पार्थ समन्ततः ।
दिव्यानि चैव माल्यानि उपतिष्ठन्ति नित्यशः ॥
शतं शतसहस्राणि धर्मिणां तं प्रजेश्वरम् ।

उपासते महात्मानं रूपयुक्ता मनस्विनः ॥ ४०
ईदृशी सा सभा राजन्पित्राज्ञो महात्मनः ।
वरुणस्यापि वक्ष्यामि सभां पुष्करमालिनीम् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वरुणसभावर्णनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्यामितप्रभा ।
प्रमाणेन यथा याम्या शुभप्राकारतोरणा ॥ १
अन्तःसलिलमास्थाय विहिता विश्वकर्मणा ।
दिव्यै रत्नमयैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युता ॥ २
नीलपीतैः सिताः श्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥ ३
तथा शकुनयस्तस्यां विचित्रा मधुरस्वराः ।
अनिर्देश्या वपुष्मन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४
सा सभा सुखसंस्पर्शा न शीता न च धर्मदा ।
वेश्मासनवती रम्या सिता वरुणपालिता ॥ ५
यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या च समन्वितः ।
दिव्यरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ६
'द्वितीयेन तु नाम्ना वै गौरीति भुवि विश्रुता ।
पत्न्या सवरुणो देवः प्रमोदति सुखी सुखम् ॥' ७
स्रग्विणो दिव्यगन्धाश्च दिव्यगन्धानुलेपनाः ।
आदित्यास्तत्र वरुणं जलेश्वरमुपासते ॥ ८
वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावतस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥ ९
कम्बलाश्चतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
मणिमान्कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥ १०
पाणिमान्कुण्डधारश्च बलवान्पृथिवीपते ।
प्रहादो मुषिकादश्च तथैव जनमेजयः ॥ ११
प्रताकिनो मण्डलिनः फणवन्तश्च सर्वशः ।
'अर्थो धर्मश्च कामश्च वसुः कपिल एव च ॥' १२
अनन्तश्च महानागो यं दृष्ट्वा जलजेश्वरः ।

अभ्यर्चयति सत्कारैरासनेन च तं विभुः ॥ १३
वासुकिप्रमुखाश्चैव सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ।
अनुज्ञाताश्च शेषेण यथार्हमुपविश्य च ॥ १४
एते चान्ये च बहवः सर्पास्तस्यां युधिष्ठिर ।
'वैनतेयश्च गरुडो ये चास्य परिचारिणः ॥'
उपासते महात्मानं वरुणं विगतक्रमाः ॥ १५
बलिर्वैरोचनो राजा नरकः पृथिवीञ्जयः ।
संह्रादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः ॥ १६
सुहनुर्दुर्मुखः शङ्खः सुमनाः सुमतिस्ततः ।
घटोदरो महापार्श्वः ऋथनः पिठरस्तथा ॥ १७
विश्वरूपः स्वरूपश्च विरूपोऽथ महाशिराः ।
दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः ॥ १८
टिट्ठिभो विटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः ।
दैत्यदानवसङ्घाश्च सर्वे रुचिरकुण्डलाः ॥ १९
स्रग्विणो मौलिनश्चैव तथा दिव्यपरिच्छदाः ।
सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विगतमृत्यवः ॥ २०
ते तस्यां वरुणं देवं धर्मपाशधरं सदा ।
उपासते महात्मानं सर्वे सुचरितव्रताः ॥ २१
तथा समुद्राश्चत्वारो नदी भागीरथी च सा ।
कालिन्दी विदिशा वेणा नर्मदा वेगवाहिनी ॥ २२
विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती ।
इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा ॥ २३
गोदावरी कृष्णवेणी कावेरी च सरिद्धरा ।
किंपुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ॥ २४
तृतीया ज्येष्ठिला चैव शोणश्चापि महानदः ।
चर्मण्वती तथा चैव पर्णाशा च महानदी ॥ २५

सरयुर्वारवत्याऽथ लाङ्गली च सरिद्वरा ।
 करतोया तथाऽऽत्रेयी लौहित्यश्च महानदः ॥ २६
 लङ्कती गोमती चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसी तथा ।
 एताश्चान्याश्च राजेन्द्र सुतीर्था लोकविश्रुताः २७
 सरितः सर्वतश्चान्यास्तीर्थानि च सरांसि च ।
 कूपाश्च सप्रस्रवणा देहवन्तो युधिष्ठिर ॥ २८
 पल्वलानि तटाकानि देहवन्त्यथ भारत ।
 दिशस्तथा मही चैव तथा सर्वे महीधराः ॥ २९
 उपासते महात्मानं सर्वे जलचरास्तथा ।

गीतवादित्रवन्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ ३०
 स्तुवन्तो वरुणं तस्यां सर्व एव समासते ।
 महीधरा रत्नवन्तो रसा ये च प्रतिष्ठिताः ॥ ३१
 कथयन्तः सुमधुराः कथास्तत्र समासते ।
 वारुणश्च तथा मन्त्री सुनाभः पर्युपासते ॥ ३२
 पुत्रपौत्रैः परिवृतो गोनाम्ना पुष्करेण च ।
 सर्वे विग्रहवन्तस्ते तमीश्वरमुपासते ॥ ३३
 एषा मया संपतता वारुणी भरतर्षभ ।
 दृष्टपूर्वा सभा रम्या कुबेरस्य सभां शृणु ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कुबेरसभावर्णनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।
 सभा वैश्रवणी राजञ्छतयोजनमायता ।
 विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा ॥ १
 तपसा निर्जिता राजन्स्वयं वैश्रवणेन सा ।
 शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा ॥ २
 गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते ।
 दिव्या हेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता ॥ ३
 महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा ।
 सिताभ्रशिखराकारा पुवमानेव दृश्यते ॥ ४
 दिव्या हेममयै रङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता ।
 तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः ॥ ५
 स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः ।
 'सह पत्न्या महाराज ऋद्ध्या सह विराजते ॥ ६
 सर्वाभरणभूषिण्या वपुष्मत्या धनेश्वरः ।'
 दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते ।
 दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने ॥ ७
 मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन् ।
 सौगन्धीकवनानां च गन्धं गन्धवहो बहन् ॥ ८
 नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च ।
 शीतो हृदयसंहादी वायुस्तमुपसेवते ॥ ९

तत्र देवाः सगन्धर्वा गणैरप्सरसां वृताः ।
 दिव्यतानैर्महाराज गायन्तिस्स सभागताः ॥ १०
 मिश्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिसिता ।
 चारुनेत्रा घृताची च भेनका पुञ्जिकस्थला ॥ ११
 विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्वशी इरा ॥ १२
 वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ।
 एताः सहस्रशश्चान्या नृत्तगीतविशारदाः ॥ १३
 उपतिष्ठन्ति धनदं गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 अनिशं दिव्यवादित्रैर्नृत्तगीतैश्च सा सभा ॥ १४
 अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
 किन्नरा नाम गन्धर्वा नरा नाम तथाऽपरे ॥ १५
 माणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः ।
 कशेरको गण्डकण्डूः प्रद्योतश्च महाबलः ॥ १६
 कुस्तुम्बरः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।
 वराहकर्णस्ताम्रौष्ठः फलकक्षः फलोदकः ॥ १७
 हंसचूडः शिखावर्तो हेमनेत्रो विभीषणः ।
 पुष्पाननः पिङ्गलकः शोणितोदः प्रवालकः ॥ १८
 वृक्षवायनिकेतश्च चीरवासाश्च भारत ।
 एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः ॥ १९
 सदा भगवती लक्ष्मीस्तत्रैव नलकूबरः ।

संपतता समागच्छता ॥ ३४ ॥ सभापर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

रङ्गैरितिच्छेदः ॥ ५ ॥

अहं च बहुशस्तस्यां भवन्त्यन्ये च मद्विधाः ॥ २०
 ब्रह्मर्षयो भवन्त्यत्र तथा देवर्षयोऽपरे ।
 क्रव्यादाश्च तथैवान्ये गन्धर्वाश्च महाबलाः ॥ २१
 उपासते महात्मानं तस्यां धनदमीश्वरम् ।
 भगवान्भूतसङ्घैश्च वृतः शतसहस्रशः ॥ २२
 उमापतिः पशुपतिः शूलभृद्भगनेत्रहा ।
 त्र्यम्बको राजशार्दूल देवी च विगतकृमा ॥ २३
 वामनैर्विकटैः कुब्जैः क्षतजाक्षैर्महारवैः ।
 मेदोमांसाशनैरुग्रैरुग्रधन्वा महाबलः ॥ २४
 नानाप्रहरणैरुग्रैर्वीरैरिव महाजवैः ।
 वृतः सखायमन्वास्ते सदैव धनदं नृप ॥ २५
 ग्रहृष्टाः शतशश्चान्ये बहुशः सपरिच्छदाः ।
 गन्धर्वाणां च पतयो विश्वासुर्दहा दुहूः ॥ २६
 तुम्बुरुः पर्वतश्चैव शैलूषश्च तथाऽपरः ।
 चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोपि च ॥ २७
 एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरमुपासते ।
 विद्याधराधिपश्चैव चक्रधर्मा सहानुजैः ॥ २८
 उपाचरति तत्र स धनानामीश्वरं प्रभुम् ।
 किन्नराः शतशस्तत्र धनानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २९
 आसते चापि राजानो भगदत्तपुरोगमाः ।
 द्रुमः किंपुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ॥ ३०
 राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।

सह यक्षैः सगन्धर्वैः सह सर्वैर्निशाचरैः ॥ ३१
 विभीषणश्च धर्मिष्ठ उपास्ते आतरं प्रभुम् ।
 हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः ॥ ३२
 मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
 इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ ॥ ३३
 एते चान्ये च बहवः सर्वे मेरुपुरोगमाः ।
 उपासते महात्मानं धनानामीश्वरं प्रभुम् ॥ ३४
 नन्दीश्वरश्च भगवान्महाकालस्तथैव च ।
 शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा ॥ ३५
 काष्ठः कुटी मुखो दन्ती विजयश्च तपोधिकः ।
 श्वेतश्च वृषभस्तत्र नर्दन्नास्ते महाबलः ॥ ३६
 धनदं राक्षसाश्चान्ये पिशाचाश्च उपासते ।
 पारिषदैः परिवृतमुपायान्तं महेश्वरम् ॥ ३७
 सदा हि देवदेवेशं शिवं त्रैलोक्यभावनम् ।
 प्रणम्य मूर्ध्ना पौलस्त्यो बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३८
 ततोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य महादेवाद्भनेश्वरः ।
 आस्ते कदाचिद्भगवान्भवो धनपतेः सखा ॥ ३९
 निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
 सर्वाग्निधीन्प्रगृह्णाथ उपास्तां वै धनेश्वरम् ॥ ४०
 सा सभा तादृशी रम्या मया दृष्टान्तरिक्षगा ।
 पितामहसभां राजन्कीर्तयिष्ये निबोध ताम् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

ब्रह्मसभावर्णनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।
 पितामहसभां तात कथ्यमानां निबोध मे ।
 शक्यते या न निर्देष्टुमेवंरूपेति भारत ॥ १
 पुरा देवयुगे राजन्नादित्यो भगवान्दिवः ।
 आगच्छन्मानुषं लोकं दिदृक्षुर्विगतकृमः ॥ २

आस्ते इत्यादृश्या योजनीयम् । यदा भवः कदाचित्कुबेरसभा-
 मध्यास्ते तदा कुबेरोऽपि भवादनुज्ञां प्राप्य तन्निकटे आस्ते
 सभा ० ३

चरन्मानुषरूपेण सभां दृष्ट्वा स्वयंभुवः ।
 स तामकथयन्मह्यं दृष्ट्वा तत्त्वेन पाण्डव ॥ ३
 अग्रमेयां सभां दिव्यां मानसीं भरतर्षभ ।
 अनिर्देस्यां प्रभावेण सर्वभूतमनोरमाम् ॥ ४
 श्रुत्वा गुणानहं तस्याः सभायाः पाण्डवर्षभ ।

उपविशति ॥ ३९ ॥ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

देवयुगे कृतयुगे ॥ २ ॥

दर्शनेप्सुस्तथा राजन्नादित्यमिदमब्रुवम् ॥ ५
 भगवन्द्रष्टुमिच्छामि पितामहसभां शुभाम् ।
 येन वा तपसा शक्या कर्मणा वाऽपि गोपते ॥ ६
 औषधैर्वा तथा युक्तैरुत्तमा पापनाशिनी ।
 तन्ममाचक्ष्व भगवन्पश्येयं तां सभां यथा ॥ ७
 स तन्मम वचः श्रुत्वा सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
 प्रोवाच भरतश्रेष्ठ व्रतं वर्षसहस्रकम् ॥ ८
 ब्रह्मव्रतमुपास्व त्वं प्रयतेनान्तरात्मना ।
 ततोऽहं हिमवत्पृष्ठे समारब्धो महाव्रतम् ॥ ९
 ततः स भगवान्मूर्यो मामुपादाय वीर्यवान् ।
 आगच्छतां सभां ब्राह्मीं विपाप्मा विगतक्लमः ॥ १०
 एवंरूपेति सा शक्या न निर्देष्टुं नराधिप ।
 क्षणेन हि विभर्त्यन्यदनिर्देश्यं वपुस्तथा ॥ ११
 न वेद परिमाणं वा संस्थानं चापि भारत ।
 न च रूपं मया तादृक् दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ १२
 सुमुखा सा सदा राजन्न शीता न च धर्मदा ।
 न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्यतां प्राप्नुवन्त्युत ॥ १३
 नानारूपैरिव कृता मणिभिः सा सुभास्वरैः ।
 स्तम्भैर्न च धृता सा तु शाश्वती न च सा क्षरा ॥ १४
 दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभैः ॥ १५
 अति चन्द्रं च सूर्यं च शिखिनं च स्वयंप्रभा ।
 दीप्यते नाकपृष्ठस्था भर्त्सयन्तीव भास्करम् ॥ १६
 तस्यां स भगवानास्ते विदधेवमायया ।
 स्वयमेकोऽनिशं राजन्सर्वलोकपितामहः ॥ १७
 उपतिष्ठन्ति चाप्येनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ।
 दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपः प्रभुः ॥ १८
 भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमोऽथ तथाङ्गिराः ।
 पुलस्त्यश्च ऋतुश्चैव प्रह्लादः कर्दमस्तथा ॥ १९
 अथर्वाङ्गिरसश्चैव वालखिल्या मरीचिपाः ।
 मनोऽन्तरिक्षं विद्याश्च वायुस्तेजो जलं मही ॥ २०
 शब्दस्पर्शौ तथा रूपं रसो गन्धश्च भारत ।
 प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत्कारणं भुवः ॥ २१
 अगस्त्यश्च महातेजा मार्कण्डेयश्च वीर्यवान् ।

जमदग्निर्भरद्वाजः संवर्तश्च्यवनस्तथा ॥ २२
 दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृङ्गश्च धार्मिकः ।
 सनत्कुमारो भगवान्योगाचार्यो महातपाः ॥ २३
 असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् ।
 ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ॥ २४
 आयुर्वेदस्तथाऽष्टाङ्गो देहवांस्तत्र भारत ।
 चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् ॥ २५
 वायवः ऋतवश्चैव संकल्पः प्राण एव च ।
 मूर्तिमन्तो महात्मानो महाव्रतपरायणाः ॥ २६
 एते चान्ये च बहवो ब्रह्माणं समुपस्थिताः ।
 अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तपो दमः ॥ २७
 आयान्ति तस्यां सहिता गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 विंशतिः सप्त चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वशः ॥ २८
 शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ।
 शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहाः सर्वे तथैव च ॥ २९
 मन्त्रो रथन्तरं चैव हरिमान्वसुमानपि ।
 आदित्याः साधिराजानो नामद्रव्यैरुदाहृताः ॥ ३०
 मरुतो विश्वकर्मा च वसवश्चैव भारत ।
 तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ ॥ ३१
 ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदश्च पाण्डव ।
 अथर्ववेदश्च तथा सर्वशास्त्राणि चैव ह ॥ ३२
 इतिहासोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
 ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च देवताश्चापि सर्वशः ॥ ३३
 सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ।
 मेधा धृतिः श्रुतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यशः क्षमा ॥ ३४
 सामानि स्तुतिशस्त्राणि गाथाश्च विविधास्तथा ।
 भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशांपते ॥ ३५
 नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः
 तत्र तिष्ठन्ति ते पुण्या ये चान्ये गुरुपूजकाः ॥ ३६
 क्षणा लवा मुहूर्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ।
 अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः षट् च भारत ॥ ३७
 संवत्सराः पञ्चयुगमहोरात्रश्चतुर्विधः ।
 कालचक्रं च तदिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ ३८

धर्मचक्रं तथा चापि नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।
 अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सुरसा विनता इरा ॥ ३९
 कालिका सुरभी देवी सरमा चाथ गौतमी ॥ ४०
 प्रभा कद्रुश्च वै देव्यौ देवतानां च मातरः ।
 रुद्राणी श्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रा षष्ठी तथाऽपरा ॥ ४१
 पृथिवी गां गता देवी ह्रीः स्वाहा कीर्तिरेव च ।
 सुरा देवी शची चैव तथा पुष्टिररुन्धती ॥ ४२
 संवृत्तिराशा नियतिः सृष्टिर्देवी रतिस्तथा ।
 एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थुः प्रजापतिम् ॥ ४३
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि ।
 विश्वेदेवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवाः ॥ ४४
 पितृणां च गणान्विद्धि सप्तैव पुरुषर्षभ ।
 मूर्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयश्चापि शरीरिणः ॥ ४५
 वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत ।
 गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥ ४६
 सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलास्तथा ।
 एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप ॥ ४७
 एतैराप्यायितैः पूर्वं सोमश्चाप्याय्यते पुनः ।
 त एते पितरः सर्वे प्रजापतिमुपस्थिताः ॥ ४८
 उपासते च संहृष्टा ब्रह्माणममितौजसम् ।
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा ॥ ४९
 नागाः सुपर्णाः पशवः पितामहमुपासते ॥
 स्थावरा जङ्गमाश्चैव महाभूतास्तथाऽपरे ॥ ५०
 पुरन्दरश्च देवेन्द्रो वरुणो धनदो यमः ।

महादेवः सहोमोऽत्र सदा गच्छति सर्वशः ॥ ५१
 महासेनश्च राजेन्द्र सदोपास्ते पितामहम् ।
 देवो नारायणस्तस्यां तथा देवर्षयश्च ये ॥ ५२
 ऋषयो वालखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ।
 यच्च किञ्चित्त्रिलोकेऽस्मिन्दृश्यते स्थाणु जङ्गमम् ।
 सर्वं तस्यां मया दृष्टमिति विद्धि नराधिप ॥ ५३
 अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
 प्रजावतां च पञ्चाशद्वर्षीणामपि पाण्डव ॥ ५४
 ते स तत्र यथाकामं दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
 प्रणम्य शिरसा तस्मै सर्वे यान्ति यथागमम् ॥ ५५
 अतिथीनागतान्देवान्दैत्यान्नागांस्तथा द्विजान् ।
 यक्षान्सुपर्णान्कालेयान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ५६
 महाभागानमितधीर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 दयावान्सर्वभूतेषु यथार्हं प्रतिपद्यते ॥ ५७
 प्रतिगृह्य तु विश्वात्मा स्वयंभूरमितद्युतिः ।
 सान्त्वमानार्थसंभोगैर्युनक्ति मनुजाधिप ॥ ५८
 तथा तैरुपयातैश्च प्रतियद्भिश्च भारत ।
 आकुला सा सभा तात भवति स सुखप्रदा ॥ ५९
 सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ।
 ब्राह्मया श्रिया दीप्यमाना शुशुभे विगतकृमा ॥ ६०
 सा सभा तादृशी दृष्टा मया लोकेषु दुर्लभा ।
 सभेयं राजशार्दूल मनुष्येषु यथा तव ॥ ६१
 एता मया दृष्टपूर्वाः सभा देवेषु भारत ।
 सभेयं मानुषे लोके सर्वश्रेष्ठतमा तव ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इन्द्रसभास्थहरिश्चन्द्रचरिते युधिष्ठिरेण पृष्टे तत्कथाप्रसङ्गेन नारदकृता राजसूयप्रशंसा ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं प्रति पाण्डुसन्देशकथनपूर्वकं नारदस्य गमनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रायशो राजलोकास्ते कथितो वदतां वर ।

रात्रः षष्टिष्टिकाभिः । पैत्रो मासेन । दैवो वत्सरेण । ब्राह्मः कल्पेनेति । कालचक्रं द्वादशराश्यात्मकम् ॥ ३८ ॥

वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि मे प्रभो ॥ १

वरुणस्य सभायां तु नागास्ते कथिता विभो ।

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दैत्येन्द्राश्चापि भूयिष्ठाः सरितः सागरास्तथा ॥२
 तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव भगवांश्च वृषध्वजः ॥ ३
 पितामहसभायां तु कथितास्ते महर्षयः ।
 सर्वे देवनिकायाश्च सर्वशास्त्राणि चैव ह ॥ ४
 शकस्य तु सभायां तु देवाः संकीर्तिता मुने ।
 उद्देशतश्च गन्धर्वा विविधाश्च महर्षयः ॥ ५
 एक एव तु राजर्षिर्हरिश्चन्द्रो महामुने ।
 कथितस्ते सभायां वै देवेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ६
 किं कर्म तेनाचरितं तपो वा नियतव्रत ।
 येनासौ सह शक्रेण स्पर्धते सुमहायशाः ॥ ७
 पितृलोकगतश्चैव त्वया विप्र पिता मम ।
 दृष्टः पाण्डुर्महाभागः कथं वाऽपि समागतः ॥८
 किमुक्तवांश्च भगवंस्तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ।
 तत्तः श्रोतुं सर्वमिदं परं कौतूहलं हि मे ॥ ९
 नारद उवाच ।
 यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्रं प्रति प्रभो ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि माहात्म्यं तस्य धीमतः ॥१०
 'इक्ष्वाकूणां कुले जातस्त्रिशङ्कुर्नाम पार्थिवः ।
 अयोध्याधिपतिर्वीरो विश्वामित्रेण संस्थितः ॥११
 तस्य सत्यवती नाम पत्नी केकयवंशजा ।
 तस्यां गर्भः समभवद्गर्भेण कुरुनन्दन ॥ १२
 सा च काले महाभागा राजन्मासं प्रविश्य च ।
 कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ।
 स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः ॥' १३
 स राजा बलवानासीत्सम्राट् सर्वमहीक्षिताम् ।
 तस्य सर्वे महीपालाः शासनावनताः स्थिताः ॥१४
 तेनैकं रथमास्थाय जैत्रं हेमविभूषितम् ।
 शस्त्रप्रतापेन जिता द्वीपाः सप्त जनेश्वर ॥ १५
 स निर्जित्य महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ।
 आजहार महाराज राजसूयं महाक्रतुम् ॥ १६
 तस्य सर्वे महीपाला धनान्याजहुराज्ञया ।
 द्विजानां परिवेष्टारस्तस्मिन् यज्ञे च तेऽभवन् ॥ १७
 'समाप्तयज्ञो विधिवद्हरिश्चन्द्रः प्रतापवान् ।

अभिषिक्तश्च शुशुभे साम्राज्येन नराधिपः ॥१८
 राजसूयेऽभिषिक्तश्च समाप्तवरदक्षिणे ॥' १९
 प्रादाच्च द्रविणं प्रीत्या याचकानां नरेश्वरः ।
 यथोक्तवन्तस्ते तस्मिन्ततः पञ्चगुणाधिकम् ॥२०
 अतर्पयच्च विविधैर्वसुभिर्ब्राह्मणांस्तदा ।
 प्रसर्पकाले संप्राप्ते नानादिग्भ्यः समागतान् ॥२१
 भक्ष्यभोज्यैश्च विविधैर्यथाकामपुरस्कृतैः ।
 रत्नौघतर्पितैस्तुष्टैर्द्विजैश्च समुदाहृतम् ।
 तेजस्वी च यशस्वी च नृपेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ॥२२
 एतस्मात्कारणाद्राजन्हरिश्चन्द्रो विराजते ।
 तेभ्यो राजसहस्रेभ्यस्तद्विद्वि भरतर्षभ ॥ २३
 समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञं प्रतापवान् ।
 अभिषिक्तश्च शुशुभे साम्राज्येन नराधिप ॥२४
 ये चान्ये च महीपाला राजसूयं महाक्रतुम् ।
 यजन्ते ते सहेन्द्रेण मोदन्ते भरतर्षभ ॥ २५
 ये चापि निधनं प्राप्ताः सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ।
 ते तत्सदनमासाद्य मोदन्ते भरतर्षभ ॥ २६
 तपसा ये च तीव्रेण त्यजन्तीह कलेवरम् ।
 ते तत्स्थानं समासाद्य श्रीमन्तो भान्ति नित्यशः ॥
 पिता च त्वाऽऽह कौन्तेय पाण्डुः कौरवनन्दन ।
 हरिश्चन्द्रे श्रियं दृष्ट्वा नृपतौ जातविस्मयः ॥ २८
 विज्ञाय मानुषं लोकमायान्तं मां नराधिप ।
 प्रोवाच प्रणतो भूत्वा वदथास्त्वं युधिष्ठिरम् ॥ २९
 समर्थोऽसि महीं जेतुं आतरस्ते स्थिता वशे ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत ॥ ३०
 त्वयीष्टवति पुत्रेऽहं हरिश्चन्द्रवदाशु वै ।
 मोदिष्ये बहुलाः शश्वत्समाः शकस्य संसदि ॥ ३१
 एवं भवतु वक्ष्येऽहं तव पुत्रं नराधिपम् ।
 भूलोकं यदि गच्छेयमिति पाण्डुमथानुवम् ॥ ३२
 तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र सङ्कल्पं कुरु पाण्डव ।
 गन्तासि त्वं महेन्द्रस्य पूर्वैः सह सलोकताम् ॥ ३३
 बहुविघ्नश्च नृपते क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
 छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥ ३४
 युद्धं च क्षत्रशमनं पृथिवीक्षयकारणम् ।

किञ्चिदेव निमित्तं च भवत्यत्र क्षयावहम् ॥३५
 एतत्संचिन्त्य राजेन्द्र यत्क्षमं तत्समाचर ।
 अग्रमत्तोत्थितो नित्यं चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ॥ ३६
 भव एधस्व मोदस्व धनैस्तर्पय च द्विजान् ।
 एतत्ते विस्तरेणोक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 आपृच्छे त्वां गमिष्यामि दाशार्हणगरीं प्रति ॥३७

वैशंपायन उवाच ।
 एवमाख्याय पार्थेभ्यो नारदो जनमेजय ।
 जगाम तैर्वृतो राजनृषिभिर्भयैः समागतः ॥ ३८
 गते तु नारदे पार्थो भ्रातृभिः सह कौरवः ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास पार्थिवः ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

मन्त्रिभिः सह संमन्त्र्य कृतराजसूयकरणनिश्चयस्य युधिष्ठिरस्य श्रीकृष्णं प्रति दूतप्रेषणम् ॥ १ ॥ दूतेन सह इन्द्रप्रस्थ-
 मागतं श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरोक्तिः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ऋषेस्तद्वचनं श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिरः ।
 चिन्तयन् राजसूयोष्टिं न लेभे शर्म भारत ॥ १
 राजर्षीणां च तं श्रुत्वा महिमानं महात्मनाम् ।
 यज्वनां कर्मभिः पुण्यैर्लोकप्राप्तिं समीक्ष्य च ॥ २
 हरिश्चन्द्रं च राजर्षिं रोचमानं विशेषतः ।
 यज्वानं यज्ञमाहर्तुं राजसूयमियेष सः ॥ ३
 युधिष्ठिरस्ततः सर्वानर्चयित्वा सभासदः ।
 प्रत्यर्चितश्च तैः सर्वैर्यज्ञायैव मनो दधे ॥ ४
 स राजसूयं राजेन्द्र कुरूणामृषभस्तदा ।
 आहर्तुं प्रवर्णं चक्रे मनः संचिन्त्य चासकृत् ॥ ५
 भूयश्चाद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
 किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे ॥ ६
 अनुगृह्णन् प्रजाः सर्वाः सर्वधर्मभृतां वरः ।
 अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ७
 सर्वेषां दीयतां देयं मुष्णन्कोपमदाबुधौ ।
 साधु धर्मेति धर्मेति नान्यच्छ्रूयेत भाषितम् ॥ ८
 एवं गते ततस्तस्मिन्पितरीवाश्वसञ्जनाः ।
 न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ९
 परिग्रहान्नेन्द्रस्य भीमस्य परिपालनात् ।

शत्रूणां क्षपणाच्चैव बीभत्सोः सव्यसाचिनः ॥ १०
 'बलीनां सम्यगुत्थानान्नकुलस्य यशस्विनः ।'
 धीमतः सहदेवस्य धर्माणामनुशासनात् ॥ ११
 वैनत्यात्सर्वतश्चैव नकुलस्य स्वभावतः ।
 अविग्रहा वीतभयाः स्वकर्मनिरताः सदा ॥ १२
 निकामवर्षाः स्फीताश्च आसञ्जनपदास्तथा ।
 वार्धुषी यज्ञसत्त्वानि गोरक्षं कर्षणं वणिक् ॥ १३
 विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणा ।
 अनुकर्षं च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्छनम् ॥ १४
 सर्वमेव न तत्रासीद्भर्मनित्ये युधिष्ठिरे ।
 दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यश्च राज्ञः प्रति परस्परम् ॥ १५
 राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत मृषाकृतम् ।
 प्रियं कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वकर्मजम् ॥ १६
 अभिहर्तुं नृपाः षट्सु पृथक्कृजाल्यैश्च नैगमैः ।
 ववृधे विषयस्तत्र धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ १७
 कामतोऽप्युपयुञ्जानै राजसैर्लोभजैर्जनैः ।
 सर्वव्यापी सर्वगुणी सर्वसाहः स सर्वराट् ॥ १८
 यस्मिन्नधिकृतः सम्राट् आजमानो महायशः ।
 यत्र राजन्दश दिशः पितृतो मातृतस्तथा ।
 अनुरक्ताः प्रजा आसन्नागोपाला द्विजातयः ॥ १९

वार्धुषी वृद्धपुत्रीविवाहः । यज्ञसत्त्वानि कर्तॄणां सामर्थ्यानि सद्यः
 पुष्कलफलप्रदत्वादिविषयाणि ॥ १३ ॥ अनुकर्षं दारिद्र्याद्राज-
 कीयद्रव्यस्यातीतवर्षस्य ऋणत्वेन धारणम् । निष्कर्षं करार्थं प्रजा-

पीडनम् । अवर्षणं चातिवर्षं इति क. पाठः । मूर्छनं वृद्धिः ॥ १४ ॥
 नैगमैर्वणिगिभिः सह आसन्निति शेषः । इतरे नृपा वणिगवधेन
 करदीकृता इत्यर्थः । तत्र तस्मिन् विषयोदेशः ॥ १७ ॥ लोभजैर्वि-

स मन्त्रिणः समानाय्य भ्रातृश्च वदतां वरः ।
 राजसूयं प्रति तदा पुनःपुनरपृच्छत ॥ २०
 ते पृच्छ्यमानाः सहिता वचोऽर्थ्यं मन्त्रिणस्तदा ।
 युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं यियक्षुमिदमब्रुवन् ॥ २१
 येनाभिषिक्तो नृपतिर्वारुणं गुणमृच्छति ।
 तेन राजाऽपि तं कृत्स्नं सम्राज्जुणमभीप्सति ॥ २२
 तस्य सम्राज्जुणार्हस्य भवतः कुरुनन्दन ।
 राजसूयस्य समयं मन्यन्ते सुहृदस्तव ॥ २३
 तस्य यज्ञस्य समयः स्वाधीनः क्षत्रसंपदा ।
 साम्ना षडग्रयो यस्मिंश्चीयन्ते शंसितव्रतैः ॥ २४
 दर्वीहोमानुपादाय सर्वान्यः प्राप्नुते क्रतून् ।
 अभिषेकं च यज्ञान्ते सर्वजित्तेन चोच्यते ॥ २५
 समर्थोऽसि महाबाहो सर्वे ते वशगा वयम् ।
 अचिरात्त्वं महाराज राजसूयमवाप्स्यसि ॥ २६
 अविचार्य महाराज राजसूये मनः कुरु ।
 इत्येवं सुहृदः सर्वे पृथक् सह चाब्रुवन् ॥ २७
 स धर्म्यं पाण्डवस्तेषां वचः श्रुत्वा विशंपते ।
 धृष्टमिष्टं वरिष्ठं च जग्राह मनसाऽरिहा ॥ २८
 श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानंश्चाप्यात्मनः क्षमम् ।
 'स प्रशस्तक्रियारम्भः परीक्षामुपचक्रमे ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।
 चतुर्भिर्भीमसेनाद्यैर्भ्रातृभिः सहितो हितम् ।
 एवमुक्तस्तथा पार्थो धर्म एव मनो दधे ॥ ३०
 स राजसूयं राजेन्द्रः कुरूणामृषभः क्रतुम् ।
 जगाम मनसा सद्य आहरिष्यन्युधिष्ठिरः ॥ ३१
 भूयस्त्वद्भुतवीर्योऽपि धर्ममेवानुपालयन् ।
 पुनः पुनर्मेनो दधे राजसूयाय भारत ॥ ३२
 स भ्रातृभिः पुनर्धीमानृत्विग्भिश्च महात्मभिः ।
 मन्त्रिभिश्चापि सहितो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३३
 धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मन्त्रयामास मन्त्रवित् ।
 'विराटद्रुपदाभ्यां च सात्यकेन च धीमता ॥ ३४
 युधामन्यूत्तमौजोभ्यां सौभद्रेण च धीमता ।
 द्रौपदेयैः परं शूरैर्मन्त्रयामास संवृतः ॥ ३५

मोहोत्थैराजसैर्वृत्तिविशेषैस्तृष्णादिभिस्तादृशैरपि वृद्धे बुद्धिमान-

युधिष्ठिर उवाच ।
 भवन्तो राजसूयस्य सम्राडर्हस्य सुक्रतोः ।
 श्रद्धानस्य वदत ममावाप्तिः कथं भवेत् ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीवलोचन ।
 इदमूचुर्वचः काले धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ३७
 अर्हस्त्वमसि धर्मज्ञ राजसूयं महाक्रतुम् ।
 अथैवमुक्ते नृपतावृत्तिग्भिर्ऋषिभिस्तथा ॥ ३८
 मन्त्रिणो भ्रातरश्चास्य तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
 स तु राजा महाप्राज्ञः पुनरेवात्मनाऽऽत्मवान् ॥ ३९
 भूयो विमृशे पार्थो लोकानां हितकाम्यया ।
 सामर्थ्ययोगं संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ॥ ४०
 विमृश्य सम्यक् च धिया कुर्वन्प्राज्ञो न सीदति ।
 न हि यज्ञसमारम्भः केवलात्मविनिश्चयात् ॥ ४१
 भवतीति समाज्ञाय यत्नतः कार्यमुद्वहन् ।
 स निश्चयार्थं कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ॥ ४२
 सर्वलोकात्परं मत्वा जगाम मनसा हरिम् ।
 अप्रमेयं महाबाहुं कामाज्ञातमजं नृषु ॥ ४३
 पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसंमतैः ।
 नास्य किञ्चिदविज्ञातं नास्य किञ्चिदकर्मजम् ॥ ४४
 न स किञ्चिन्न विषहेदिति कृष्णममन्यत ।
 स तु तां नैष्ठिकीं बुद्धिं कृत्वा पार्थो युधिष्ठिरः ॥ ४५
 गुरुवद्भुतगुरवे ग्राहिणोद्भूतमञ्जसा ।
 शीघ्रगेन रथेनाशु स दूतः प्राप्य यादवान् ॥ ४६
 द्वारकावासिनं कृष्णं द्वारवत्यां समासदत् ।
 'स प्रभुं प्राञ्जलिर्भूत्वा व्यज्ञापयत माधवम् ॥ ४७
 दूत उवाच ।
 धर्मराजो हृषीकेश धौम्यव्यासादिभिः सह ।
 पाञ्चालमात्स्यसहितैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वशः ॥ ४८
 त्वद्दर्शनं महाबाहो काङ्क्षते स युधिष्ठिरः ॥ ४९
 वैशंपायन उवाच ।
 इन्द्रसेनवचः श्रुत्वा यादवप्रवरो बली ।
 दर्शनाकाङ्क्षिणं पार्थं दर्शनाकाङ्क्षयाच्युतः ॥ ५०

भूत ॥ १८ ॥ येन कारणेन वारुणं गुणं वृद्धिं तेन कारणेन ॥ २२ ॥

‘आमन्त्र्य राजन्सुहृदो वसुदेवं च माधवः ।’
 इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थमगात्तदा ।
 व्यतीत्य विविधान्देशांस्त्वरान्निक्षप्रवाहनः ॥ ५१
 इन्द्रप्रस्थगतं पार्थमभ्यगच्छज्जनार्दनः ।
 स गृहे पितृवद्वात्रा धर्मराजेन पूजितः ॥ ५२
 भीमेन च ततोऽपश्यत्स्वसारं प्रीतिमान्पितुः ।
 प्रीतः प्रीतेन सुहृदा रेमे स सहितस्तदा ॥ ५३
 अर्जुनेन यमाभ्यां च गुरुवत्पर्युपासितः ।
 तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्पमच्युतम् ।
 धर्मराजः समागम्य ज्ञापयत्स्वप्रयोजनम् ॥ ५४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवलेप्सया ।

प्राप्यते येन तत्ते हि विदितं कृष्ण सर्वशः ॥ ५५
 यस्मिन्सर्वं संभवति यश्च सर्वत्र पूज्यते ।
 यश्च सर्वेश्वरो राजा राजसूयं स विन्दति ॥ ५६
 तं राजसूयं सुहृदः कार्यमाहुः समेत्य मे ।
 तत्र मे निश्चिततमं तव कृष्ण गिरा भवेत् ॥ ५७
 केचिद्धि सौहृदा देवे न दोषं परिचक्षते ।
 स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥ ५८
 प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्विदितम् ।
 एवंप्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥ ५९
 त्वं तु हेतूनतीत्यैतान्कामक्रोधौ व्युदस्य च ।
 परमं यत्क्षमं लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जरासन्धशौर्यकथनादिरूपं श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ १ ॥

कृष्ण उवाच ।
 सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि ।
 जानतस्त्वेव ते सर्वं किञ्चिद्वक्ष्यामि भारत ॥ १
 जामदग्न्येन रामेण क्षत्रं यदवशेषितम् ।
 तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्रसंज्ञितम् ॥ २
 कृतोऽयं कुलसंकल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप ।
 निदेशवाग्भिस्तचेह विदितं भरतर्षभ ॥ ३
 ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
 राजानः श्रेणिबद्धाश्च तथाऽन्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४
 ऐलवंश्याश्च ये राजस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः ।
 तानि चैकशतं विद्धि कुलानि भरतर्षभ ॥ ५
 ययातेस्त्वेव भोजानां विस्तरं गुणतो महान् ।
 भजतेऽद्य महाराज विस्तरं सचतुर्दिशम् ॥ ६
 तेषां तथैव तां लक्ष्मीं सर्वक्षत्रमुपासते ।
 इदानीमेव वै राजञ्जरासन्धो महीपतिः ॥ ७

अभिभूय श्रियं तेषां कुलानामभिषेचितः ।
 स्थितो मूर्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाऽऽक्रम्य सर्वशः ८
 सोऽवनीं मध्यमां भुक्त्वा मिथो भेदममन्यत ।
 प्रभुर्यस्तु परो राजा यस्मिन्नेकवशे जगत् ॥ ९
 स साम्राज्यं महाराज प्राप्तो भवति योगतः ।
 तं स राजा जरासन्धं संश्रित्य किल सर्वशः ॥ १०
 राजन्सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ।
 तमेव च महाराज शिष्यवत्समुपस्थितः ॥ ११
 वक्रः करूपाधिपतिर्मायायोधी महाबलः ।
 अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समाश्रितौ ॥ १२
 जरासन्धं महावीर्यं तौ हंसडिम्बिकाबुभौ ।
 वक्रदन्तः करूपस्य करभो मेघवाहनः ।
 मूर्ध्ना दिव्यं मणिं विभ्रद्यमद्भुतमणिं विदुः ॥ १३
 मुरं च नरकं चैव शास्ति यो यवनाधिपः ।
 अपर्यन्तबलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा ॥ १४

भ्रात्रा पितृष्वसृजेन ॥ ५२ ॥ क्षणिनं सावसरम् । कल्पं समर्थम् ॥ ५४ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भुवि ये श्रेणिबद्धा राजानः येचान्ये क्षत्रियाः तान् इक्ष्वा-
 कुवंशस्य प्रकृतिं प्रजां परिचक्षते ॥ ४ ॥

भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा ।
 स वाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा च विशेषतः ॥ १५
 स्नेहवद्भ्यः सनसा पितृवद्भक्तिमांस्त्वयि ।
 प्रतीच्यां दक्षिणं चान्तं पृथिव्याः प्रति यो नृपः ॥ १६
 मातुलो भवतः शूरः पुरुजित्कुन्तिवर्धनः ।
 स ते सन्नतिमानेकः स्नेहतः शत्रुसूदनः ॥ १७
 जरासन्धं गतस्त्वेव पुरा यो न मया हतः ।
 पुरुषोत्तमविज्ञातो योसौ चेदिषु दुर्मतिः ॥ १८
 आत्मानं प्रतिजानाति लोकेऽस्मिन्पुरुषोत्तमम् ।
 आदत्ते सततं मोहाद्यः स चिह्नं च मामकम् ॥ १९
 वङ्गपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसमन्वितः ।
 पौण्ड्रको बासुदेवेति योसौ लोकेऽभिविश््रुतः ॥ २०
 चतुर्थभाञ्जहाराज भोज इन्द्रसखो बली ।
 विद्याबलाद्यो व्यजयत्स पाण्ड्यकथकैशिकान् ॥ २१
 भ्राता यस्याकृतिः शूरो जामदग्न्यसमोऽभवत् ।
 स भक्तो मागधं राजा भीष्मकः परवीरहा ॥ २२
 प्रियाण्याचरतः प्रहान्सदा संबन्धिनस्ततः ।
 भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थितः ॥ २३
 न कुलं सबलं राजन्नभ्यजानात्तथाऽऽत्मनः ।
 पश्यमानो यशो दीप्तं जरासन्धमुपस्थितः ॥ २४
 उदीच्याश्च तथा भोजाः कुलान्यष्टादश प्रभो ।
 जरासन्धभयादेव प्रतीचीं दिशमास्थिताः ॥ २५
 शूरसेना भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटञ्चराः ।
 सुस्थलाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह ॥ २६
 शाल्वायनाश्च राजानः सोदर्यानुचरैः सह ।
 दक्षिणाये च पञ्चालाः पूर्वाः कुन्तिषु कोसलाः ॥ २७
 तथोत्तरां दिशं चापि परित्यज्य भयादिताः ।
 मत्स्याः सन्न्यस्तपादाश्च दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥
 तथैव सर्वपञ्चाला जरासन्धभयादिताः ।
 खराज्यं संपरित्यज्य विद्रुताः सर्वतोदिशम् ॥ २९
 'अग्रतो ह्यस्य पाञ्चालास्तत्रानीके महात्मनः ।
 अनिर्गते सारबले मागधेभ्यो गिरिव्रजात् ॥ ३०
 उग्रसेनसुतः कंसः पुरा निर्जित्य बान्धवान्' ।
 बार्हद्रथसुते देव्यावुपागच्छद्ब्रुवामतिः ॥ ३१

अस्तिः प्राप्तिश्च नाम्ना ते सहदेवानुजेऽबले ।
 बलेन तेन स्वज्ञातीनभिभूय ब्रुवामतिः ॥ ३२
 श्रैष्ठ्यं प्राप्तः स तस्यासीदतीवापनयो महान् ।
 भोजराजन्यवृद्धैश्च पीड्यमानैर्दुरात्मना ॥ ३३
 ज्ञातित्राणमभीप्सद्भिरस्मत्संभावना कृता ।
 दत्त्वाऽऽकूराय सुतनुं तामाहुकसुतां तदा ॥ ३४
 संकर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्यं मया कृतम् ।
 हतौ कंससुनामानौ मया रामेण चाप्युत ॥ ३५
 'हत्वा कंसं तथैवादौ जरासन्धस्य विभ्यतः ।
 मया रामेण चान्यत्र ज्ञातयः परिपालिताः ॥' ३६
 भये तु समतिक्रान्ते जरासन्धे समुद्यते ।
 मन्त्रोऽयं मन्त्रितो राजन्कुलैरष्टादशावरैः ॥ ३७
 अनारमन्तो निघ्नन्तो महास्रैः शत्रुघातिभिः ।
 न हन्यामो वयं तस्य त्रिभिर्वर्षशतैर्बलम् ॥ ३८
 तस्य ह्यमरसङ्काशौ बलेन बलिनां वरौ ।
 नामभ्यां हंसडिविकावशस्त्रनिधनावुभौ ॥ ३९
 तावुभौ सहितौ वीरौ जरासन्धश्च वीर्यवान् ।
 त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ ४०
 न हि केवलमस्माकं यावन्तोऽन्ये च पार्थिवाः ।
 तथैव तेषामासीच्च बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ ४१
 'अष्टादश मया तस्य सङ्ग्रामा रोमहर्षणाः ।
 दत्ता न च हतो राजञ्जरासन्धो महाबलः ॥' ४२
 अथ हंस इति ख्यातः कश्चिदासीन्महानृपः ।
 रामेण स हतस्तत्र सङ्ग्रामेऽष्टादशावरे ॥ ४३
 हतो हंस इति प्रोक्तमथ केनापि भारत ।
 तच्छ्रुत्वा डिविको राजन्यमुनाम्भस्यमज्जत ॥ ४४
 विना हंसेन लोकेऽस्मिन्नाहं जीवितुमुत्सहे ।
 इत्येतां मतिमास्थाय डिविको निधनं गतः ॥ ४५
 तथा तु डिविकं श्रुत्वा हंसः परपुरञ्जयः ।
 प्रपेदे यमुनामेव सोपि तस्यां न्यमज्जत ॥ ४६
 तौ स राजा जरासन्धः श्रुत्वा च निधनं गतौ ।
 पुरं शन्येन मनसा प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४७
 ततो वयममित्रघ्न तस्मिन्प्रतिगते नृपे ।
 पुनरानन्दिनः सर्वे मधुरायां वसामहे ॥ ४८

यदा त्वभ्येत्य पितरं सा वै राजीवलोचना ।
 कंसभार्या जरासन्धं दुहिता मागधं नृपम् ।
 चोदयत्येव राजेन्द्र पतिव्यसनदुःखिता ॥ ४९
 पतिघ्नं मे जहीत्येवं पुनः पुनररिन्दम ।
 ततो वयं महाराज तं मन्त्रं पूर्वमब्रितम् ॥ ५०
 संस्मरन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ।
 पृथक्त्वेन महाराज संक्षिप्य महतीं श्रियम् ॥ ५१
 पलायामो भयात्तस्य समुतज्ञातिबान्धवाः ।
 इति संचिन्त्य सर्वे स्र प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ५२
 कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ।
 ततो निवेशं तस्यां च कृतवन्तो वयं नृप ॥ ५३
 तथैव दुर्गसंस्कारं देवैरपि दुरासदम् ।
 स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयुः किमु वृष्णिमहारथाः ५४
 तस्यां वयमभिन्नं निवसामोऽकुतोभयाः ।
 आलोच्य गिरिमुख्यं तं मागधं तीर्णमेव च ॥ ५५
 माधवाः कुरुशार्दूल परां मुदमवामुवन् ।
 एवं वयं जरासन्धादभितः कृतकिल्बिषाः ॥ ५६
 सामर्थ्यवन्तः संबन्धाद्गोमन्तं समुपाश्रिताः ।
 त्रियोजनायतं सन्न त्रिस्कन्धं योजनावधि ॥ ५७
 योजनान्ते शतद्वारं वीरविक्रमतोरणम् ।
 अष्टादशावरैर्नदं क्षत्रियैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ५८
 अष्टादश सहस्राणि भ्रातृणां सन्ति नः कुले ।
 आहुकस्य शतं पुत्रा एकैकस्त्रिदशावरः ॥ ५९
 चारुदेष्णः सह भ्रात्रा चक्रदेवोऽथ सात्यकिः ।
 अहं च रौहिणेयश्च साम्बः प्रद्युम्न एव च ॥ ६०
 एवमेते रथाः सप्त राजन्न्यान्निबोध मे ।
 कृतवर्मा ह्यनाष्टुष्टिः समीकः समितिजयः ॥ ६१
 कङ्कः शङ्कुश्च कुन्तिश्च सप्तैते वै महारथाः ।
 'प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भानुरकूरसारणौ ॥ ६२
 निशठश्च गदश्चैव सप्त चैते महारथाः ।
 विक्रमो झिल्लिबभ्रू च उद्धवोऽथ विदूरथः ॥ ६३
 वसुदेवोऽग्रसेनौ च सप्तैते मन्त्रिपुङ्गवाः ।
 असेनजिच्च यमलो राजराजगुणान्वितः ॥ ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स्यमन्तको मणिर्यस्य रुक्मं निक्षुवते बहु ।
 पुत्रौ चान्धकभोजस्य वृद्धो राजा च ते दश ६५
 वज्रसंहनना वीरा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
 स्मरन्तो मध्यमं देशं वृष्णिवीरा गतज्वराः ॥ ६६
 पाण्डवैश्चापि सततं नाथवन्तो वयं नृप ।
 सर्वसंपदुणैः सिद्धे तस्मिन्नेवं व्यवस्थिते ॥ ६७
 क्षेत्रे सम्राजमात्मानं कर्तुमर्हसि भारत ।
 दुर्योधनं शान्तनवं द्रोणं द्रौणायनिं कृपम् ॥ ६८
 कर्णं च शिशुपालं च रुक्मिणं च धनुर्धरम् ।
 एकलव्यं द्रुमं श्वेतं शैब्यं शकुनिमेव च ॥ ६९
 एतानजित्वा सङ्ग्रामे कथं शक्नोषि तं क्रतुम् ।
 तथैते गौरवेणैव न योत्स्यन्ति नराधिपाः ॥ ७०
 एकस्तत्र बलोन्मत्तः कर्णो वैकर्तनो वृषा ।
 योत्स्यते स परामर्षी दिव्यास्त्रबलगर्वितः ॥ ७१
 न तु शक्यं जरासन्धे जीवमाने महाबले ।
 राजसूयस्त्वयाऽवाप्तुमेषा राजन्मतिर्मम ॥ ७२
 तेन रुद्धा हि राजानः सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ।
 कन्दरे पर्वतेन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपाः ॥ ७३
 स हि राजा जरासन्धो यियक्षुर्वसुधाधिपैः ।
 'अभिषिक्तः स राजन्यैः सहस्रैरुत चाष्टभिः ।'
 महादेवं महात्मानमुपापतिमरिन्दम ॥ ७४
 आराध्य तपसोऽग्रेण निर्जितास्तेन पार्थिवाः ।
 प्रतिज्ञायाश्च पारं स गतः पार्थिवसत्तम ॥ ७५
 स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थिवान्पृतनागतान् ।
 पुरमानीय बद्धा च चकार पुरुषव्रजम् ॥ ७६
 वयं चैव महाराज जरासन्धभयात्तदा ।
 मधुरां संपरित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम् ॥ ७७
 यदि त्वेनं महाराज यज्ञं प्राप्तुमभीप्ससि ।
 यतस्व तेषां मोक्षाय जरासन्धवधाय च ॥ ७८
 समारम्भो न शक्योऽयमन्यथा कुरुनन्दन ।
 राजसूयस्य कारुर्येन कर्तुं मतिमतां वर ॥ ७९
 इत्येषा मे मती राजन्यथा वा मन्यसेऽनघ ।
 एवं गते ममाचक्ष्व स्वयं निश्चित्य हेतुभिः ॥ ८०

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

राजसूयविषये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरभीमानां संवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं त्वया बुद्धिमता यन्नान्यो वक्तुमर्हति ।

संशयानां हि निर्मोक्ता त्वन्नान्यो विद्यते भुवि ॥ १

गृहे गृहे हि राजानः स्वस्य स्वस्य प्रियङ्कराः ।

न च साम्राज्यमाप्तास्ते सम्राट्शब्दो हि कृच्छ्रभाक्

कथं परानुभावज्ञः स्वं प्रशंसितुमर्हति ।

परेण समवेतस्तु यः प्रशस्यः स पूज्यते ॥ ३

विशाला बहुला भूमिर्वहुरत्नसमाचिता ।

दूरं गत्वा विजानाति श्रेयो वृष्णि कुलोद्बह ॥ ४

शममेव परं मन्ये शमात्क्षेमं भवेन्मम ।

आरम्भे पारमेष्ठ्यं तु न प्राप्यमिति मे मतिः ॥ ५

एवमेते हि जानन्ति कुले जाता मनस्विनः ।

कश्चित्कदाचिदेतेषां भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन ॥ ६

वयं चैव महाभाग जरासन्धभयात्तदा ।

शङ्किताः स्म महाभाग दौरात्म्यात्तस्य चानघ ॥ ७

अहं हि तव दुर्धर्ष भुजवीर्याश्रयः प्रभो ।

नात्मानं बलिनं मन्ये त्वयि तस्माद्विशङ्किते ॥ ८

त्वत्सकाशाच्च रामाच्च भीमसेनाच्च माधव ।

अर्जुनाद्वा महाबाहो हन्तुं शक्यो न वेति वै ।

एवं जानन्हि वार्ष्णेय विमृशामि पुनः पुनः ॥ ९

त्वं मे प्रमाणभूतोऽसि सर्वकार्येषु केशव ।

तच्छ्रुत्वा चाब्रवीद्भीमो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १०

भीम उवाच ।

अनारम्भपरो राजा बल्मीक इव सीदति ।

दुर्बलश्चानुपायेन बलिनं योऽधितिष्ठति ॥ ११

अतन्द्रितश्च प्रायेण दुर्बलो बलिनं रिपुम् ।

जयेत्सम्यक्प्रयोगेण नीत्याऽर्थानात्मनो हितान् ॥

कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धनञ्जये ।

मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्रयः ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

‘त्वद्बुद्धिबलमाश्रित्य सर्वं प्राप्स्यति धर्मराट् ।

जयोऽस्माकं हि गोविन्द येषां नाथो भवान्सदा ॥’

कृष्ण उवाच ।

अर्थानारभते बालो नानुबन्धमवेक्षते ।

तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ॥ १५

जित्वा जय्यान्यौवनाश्विः पालनाच्च भगीरथः ।

कार्तवीर्यस्तपोवीर्याद्बलाच्च भरतो विशुः ॥ १६

ऋद्ध्या मरुत्तस्तान्पञ्च सम्राजस्त्वनुशुश्रुम ।

‘सर्वान्वंश्यानुमृशन्नैते सन्ति युगे युगे ॥’ १७

साम्राज्यमिच्छतस्ते तु सर्वाकारं युधिष्ठिर ।

निग्राह्यलक्षणं प्राप्तिर्धर्मार्थनयलक्षणैः ॥ १८

बार्हद्रथो जरासन्धस्तद्विद्धि भरतर्षभ ।

न चैनं प्रत्ययुद्यन्त कुलान्येकशतं नृपाः ॥ १९

तस्मादिह बलादेव साम्राज्यं कुरुते हि सः ॥ २०

रत्नभाजो हि राजानो जरासन्धमुपासते ।

न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥ २१

मूर्धाभिषिक्तं नृपतिं प्रधानपुरुषो बलात् ।

आदत्ते न च नो दृष्टोऽभागः पुरुषतः कचित् ॥ २२

एवं सर्वान्वशे चक्रे जरासन्धः शतावरान् ।

तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ २३

‘तण्डुलप्रस्थके राजा कपर्दिनमुपासते ।’

प्रोक्षितानां प्रमृष्टानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे ।

पशूनामिव का प्रीतिर्जीविते भरतर्षभ ॥ २४

क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति सत्कृतः ।

ततः स्म मागधं सङ्क्षेपे प्रतिबाधेम यद्वयम् ॥ २५

षडशीतिः समानीताः शेषा राजंश्चतुर्दश ।

जरासन्धेन राजानस्ततः क्रूरं प्रवर्त्यते ॥ २६

प्राप्नुयात्स यशो दीप्तं तत्र यो विघ्नमाचरेत् ।

जयेद्यश्च जरासन्धं स सम्राण्ययतं भवेत् ॥ २७

युधिष्ठिर धर्मार्थनयलक्षणैः सहिता प्राप्तिः पालनं निग्राह्यलक्षणं साम्राज्यं च तेऽस्ति ॥ १८ ॥ बार्हद्रथं जरासन्धं तं विद्धि इति क.

घ. पाठः ॥ १९ ॥ बलात्प्रधानपुरुषः जरासन्धः पुरुषतः पुरुषेषु अभागः अस्वीकृतः ॥ २२ ॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

युधिष्ठिराजुनयोर्भाषणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सम्राज्जुगमभीप्सन्वै युष्मान्स्वार्थपरायणः ।
 कथं ग्रहिण्युयां कृष्ण सोऽहं केवलसाहसात् ॥ १
 भीमार्जुनावुभौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम् ।
 मनश्चक्षुर्विहीनस्य कीदृशं जीवितं भवेत् ॥ २
 जरासन्धबलं प्राप्य दुष्पारं भीमविक्रमम् ।
 यमोपि न विजेताऽऽजौ तत्र वः किं विचेष्टितम् ॥ ३
 अस्मिंस्त्वर्थान्तरे युक्तमनर्थः प्रतिपद्यते ।
 तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु कार्या युक्ता मता मम ॥ ४
 यथाऽहं विमृशाम्येकस्तत्तावच्छ्रूयतां मम ।
 संन्यासं रोचये साधु कार्यस्यास्य जनार्दन ।
 प्रतिहन्ति मनो मेऽद्य राजसूयो दुराहरः ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 पार्थः प्राप्य धनुः श्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
 रथं ध्वजं हयांश्चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६
 अर्जुन उवाच ।
 धनुः शस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
 प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ७

कुले जन्म प्रशंसन्ति वैद्याः साधु मुनिष्ठिताः ।
 बलेन सदृशं नास्ति वीर्यं तु मम रोचते ॥ ८
 कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः किं करिष्यति ।
 निर्वीर्यं तु कुले जातो वीर्यवांस्तु विशिष्यते ॥ ९
 क्षत्रियः सर्वशो राजन्यस्य वृत्तिर्द्विषज्ये ।
 सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि वीर्यवान्हि तरोद्रिपून् ॥ १०
 सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ।
 गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥ ११
 जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्म दैवं च संश्रितम् ।
 संयुक्तो हि बलैः कश्चित्प्रमादान्नोपयुज्यते ॥ १२
 तेन दारेण शत्रुभ्यः क्षीयते सबलो रिपुः ॥ १३
 दैन्यं यथा बलवति तथा मोहो बलान्विते ।
 तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्याज्यौ जयार्थिना ॥ १४
 जरासन्धविनाशं च राज्ञां च परिरक्षणम् ।
 यदि कुर्याम यज्ञार्थं किं ततः परमं भवेत् ॥ १५
 अनारम्भे हि नियतो भवेदगुणानिश्चयः ।
 गुणान्निःसंशयाद्राजन्नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥ १६
 काषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् ।
 साम्राज्यं तु भवेच्छक्यं वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाष्वणि मन्त्रपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिरेण जरासन्धप्रभावप्रश्ने श्रीकृष्णेन तदुपोद्घाततया बृहद्रथराजोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ अपुत्रस्य बृहद्रथस्य पत्नीभ्यां सह तपोवनगमनम् ॥ २ ॥ तत्र चण्डकौशिकमुनिना बृहद्रथाय पुत्रीयाम्रफलदानम् ॥ ३ ॥ प्रविभक्ततत्फलभोजनेन संजातगर्भयोस्तद्गर्भयोः पृथगेकैकशरीरखण्डसंभवः ॥ ४ ॥ तत्पत्नीभ्यां दासीद्वारा बहिस्त्याजितयोः खण्डयोः जरा-
 नाक्या राक्षसा संधानाजरासन्धसंभवः ॥ ५ ॥ बालकं गृहीत्वा आगतया जरया सह बृहद्रथस्य संवादः ॥ ६ ॥

वासुदेव उवाच ।

जातस्य भारते वंशे तथा कुन्त्याः सुतस्य च ।
 या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ १
 न स मृत्युं वयं विन्न रात्रौ वा यदि वा दिवा ।

न चापि कंचिदमरमयुद्धेनानुशुश्रुम ॥ २
 एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम् ।
 नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ॥ ३
 मुनयस्यानपायस्य संयोगे परमः क्रमः ।

सङ्गत्या जायतेऽसाम्यं साम्यं च न भवेद्द्वयोः ॥४
 अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमः क्षयः ।
 संशयो जायते साम्याज्जयश्च न भवेद्द्वयोः ॥ ५
 ते वयं नयमास्थाय शत्रुदेशसमीपगाः ।
 कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः ।
 पररन्ध्रे पराक्रान्ताः स्वरन्ध्रावरणे स्थिताः ॥ ६
 व्यूढानीकैरतिबलैर्न युद्धेदरिभिः सह ।
 इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्ममापीह रोचते ॥ ७
 अनवद्या ह्यसंबुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसङ्घं तत् ।
 शत्रुदेशमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ॥ ८
 एको ह्येव श्रियं नित्यं विभर्ति पुरुषर्षभः ।
 अन्तरात्मेव भूतानां तत्क्षयं नैव लक्ष्ये ॥ ९
 अथैवं निहत्याजौ शेषेणापि समाहताः ।
 प्राप्नुयाम ततः स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणाः ॥ १०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कृष्ण कोऽयं जरासन्धः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
 यस्त्वां स्पृष्ट्वाऽग्निसदृशं न दग्धः शलभो यथा ॥ ११
 कृष्ण उवाच ।
 शृणु राजञ्जरासन्धो यद्वीर्यो यत्पराक्रमः ।
 यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्वहुशः कृतविप्रियः ॥ १२
 अक्षौहिणीनां तिसृणां पतिः समरदर्पितः ।
 राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिर्वली ॥ १३
 रूपवान्वीर्यसंपन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ।
 नित्यं दीक्षाङ्किततनुः शतक्रतुरिवापरः ॥ १४
 तेजसा सूर्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः ।
 यश्चान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥ १५
 'स्वराज्यं कारयामास मगधेषु गिरिव्रजे ।'
 तस्याभिजनसंयुक्तैर्गणैर्भरतसत्तम ।
 व्याप्तेयं पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ १६
 स काशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ ।
 उपयेमे महावीर्यो रूपद्रविणसंयुते ।
 तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः ॥ १७
 नातिवर्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां सन्निधौ तदा ।

स ताभ्यां शुशुभे राजा पत्नीभ्यां वसुधाधिपः ॥ १८
 प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां करेणुभ्यामिव द्विपः ।
 तयोर्मध्यगतश्चापि रराज वसुधाधिपः ॥ १९
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये मूर्तिमानिव सागरः ।
 विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमत्यगात् ॥ २०
 न च वंशकरः पुत्रस्तस्याजायत कश्चन ।
 मङ्गलैर्बहुभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टिभिः ॥ २१
 नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्धनम् ।
 स भार्याभ्यां च सहितो निर्वेदमगमद्भृशम् ॥ २२
 'राज्यं चापि परित्यज्य तपोवनमथाश्रयत् ।
 वार्यमाणः प्रकृतिभिर्नृपभक्त्या विशांपते ॥' २३
 अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः ।
 शुश्राव तपसि श्रेष्ठमुदारं चण्डकौशिकम् ॥ २४
 यदृच्छयाऽऽगतं तं तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।
 पत्नीभ्यां सहितो राजा सर्वयत्नैरतोषयत् ॥ २५
 'बृहद्रथं च स ऋषिर्यथावचाभ्यनन्दत ।
 उपविष्टः स तेनाथ अनुज्ञातो महात्मना ॥ २६
 तमपृच्छत्तदा विप्रः किमागमनमित्यथ ।
 विप्रैरनुगतस्यैव पत्नीभ्यां सहितस्य च ॥ २७
 स उवाच मुनिं राजा भगवन्नास्ति मे सुतः ।
 अपुत्रस्य तु राज्येन वृद्धत्वे किं प्रयोजनम् ॥ २८
 सोऽहं तपश्चरिष्यामि पत्नीभ्यां सहितो वने ।
 नाप्रजस्य मुने किर्तिः स्वधा चैवाक्षया भवेत् ।
 एवमुक्तः स राज्ञा तु मुनिः कारुण्यमागतः ॥ २९
 तमब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवागृपिसत्तमः ।
 परितुष्टोऽस्मि राजेन्द्र वरं वरय सुव्रत ॥ ३०
 ततः सभार्यः प्रणतस्तमुवाच बृहद्रथः ।
 पुत्रदर्शननैराश्याद्वाष्पसन्दिग्धया गिरा ॥ ३१
 राजोवाच ।
 भगवन् राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितस्य तपोवनम् ।
 किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ ३२
 कृष्ण उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत्क्षुभितेन्द्रियः ।
 तस्यैव चाग्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत् ॥ ३३

तस्योपविष्टस्य मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह ।
 अवानमशुकादष्टमेकमात्रफलं किल ॥ ३४
 तत्प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्य च ।
 राज्ञे ददावप्रतिमं पुत्रसंप्राप्तिकारणम् ॥ ३५
 उवाच च महाप्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः ।
 गच्छ राजन्कृतार्थोऽसि निवर्तस्व नराधिप ॥ ३६
 'एष ते तनयो राजन्मा तपेह तपोवने ।
 प्रजाः पालय धर्मेण एष धर्मो महीक्षिताम् ॥ ३७
 यजस्व विविधैर्यज्ञैरिन्द्रं तर्पय चेन्दुना ।
 पुत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य तत आश्रममाव्रज ॥ ३८
 अष्टौ वरान्प्रयच्छामि तव पुत्रस्य पार्थिव ।
 ब्रह्मण्यत्वमजेयत्वं युद्धेषु च तथा मतिः ॥ ३९
 प्रियातिथेयतां चैव दीनानामन्वेषणम् ।
 तथा बलं च सुमहलोके कीर्तिं च शाश्वतीम् ॥ ४०
 अनुरागं प्रजानां चेत्येवमष्टौ वराश्रुप ।
 गच्छ त्वं कृतकृत्योऽसि निवर्तस्व जनाधिप ॥ ४१
 अनुज्ञातः स ऋषिणा पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
 पौरैरनुगतश्चापि विवेश स्वपुरं ततः ॥ ४२
 यथासमयमाज्ञाय तदा स नृपसत्तमः ।
 द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात्पत्नीभ्यां भरतर्षभ ॥ ४३
 मुनेश्च बहुमानेन कालस्य च विपर्ययात् ।
 ते तदात्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
 भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया मुनेः ॥ ४४
 तयोः समभवद्गर्भः फलप्राशनसंभवः ।
 ते च दृष्ट्वा स नृपतिः परां मुदमवाप ह ॥ ४५
 अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते ।
 प्रजायेतामुभे राजञ्शरीरशकले तदा ॥ ४६
 एकाक्षिबाहुचरणे अर्धोदरमुखस्फिचे ।
 दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपतुरुभे भृशम् ॥ ४७
 उद्विग्ने सह संमन्य ते भगिन्यौ तदाऽबले ।
 सजीवे प्राणिशकले तत्पजाते सुदुःखिते ॥ ४८
 तयोर्धात्र्यौ सुसंवीते कृत्वा ते गर्भसंप्रवे ।

अवानमशुक्कं सरसमिति यावत् । अमारुतमनाविद्धं इति घ.
 पाठः ॥ ३४ ॥ प्रजायेतां सुषुवतुः ॥ ४६ ॥ स्फिक् कट्या अधो-

निर्गम्यान्तःपुरद्वारात्समुत्सृज्याभिजग्मतुः ॥ ४९
 'दुक्कलाभ्यां सुसंछन्ने पाण्डराभ्यामुभे तदा ।
 अज्ञाते कस्यचित्ते तु जहतुस्ते चतुष्पथे ॥ ५०
 ततो विविशतुर्धात्र्यौ पुनरन्तःपुरं तदा ।
 कथयामासतुरुभे देवीभ्यां तु पृथक्पृथक् ॥ ५१
 ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी ।
 जग्राह मनुजव्याघ्र मांसशोणितभोजना ॥ ५२
 कर्तुकामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी ।
 संयोजयामास तदा विधानबलचोदिता ॥ ५३
 ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ ।
 एकमूर्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत ॥ ५४
 ततः सा राक्षसी राजन्विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
 न शशाक समुद्रोदं वज्रसारमयं शिशुम् ॥ ५५
 बालस्ताम्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः ।
 प्राक्रोशदतिसंरब्धः सतोय इव तोयदः ॥ ५६
 तेन शब्देन संभ्रान्तः सहसाऽन्तःपुरे जनः ।
 निर्जगाम नरव्याघ्र राज्ञा सह परन्तप ॥ ५७
 ते चाबले परिम्लाने पयःपूर्णपयोधरे ।
 निराशे पुत्रलाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् ॥ ५८
 ते च दृष्ट्वा तथाभूते राजानं चेष्टसंततिम् ।
 तं च बालं सुबलिनं चिन्तयामास राक्षसी ॥ ५९
 नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः ।
 बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महात्मनः ॥ ६०
 सा तं बालमुपादाय मेघलेखेव भास्करम् ।
 कृत्वा च मानुषं रूपमुवाच वसुधाधिपम् ॥ ६१
 बृहद्रथ सुतस्तेऽयं मया दत्तः प्रगृह्यताम् ।
 तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् ।
 धात्रीजनपरित्यक्तो मयाऽयं परिरक्षितः ॥ ६२
 कृष्ण उवाच ।
 ततस्ते भरतश्रेष्ठ काशिराजमुते शुभे ।
 तं बालमभिपद्याशु प्रसवैरभ्यषिञ्चताम् ॥ ६३

भागः ॥ ४७ ॥ सुखवहे एकीकृतयोर्वहनं हि सुखेन भवतीति
 प्रसिद्धम् ॥ ५३ ॥ समानीतमात्रे संयोजितमात्रे ॥ ५४ ॥

ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुपलभ्य च ।
अपृच्छद्वेमगर्भाभां राक्षसीं तामराक्षसीम् ॥ ६४

का त्वं कमलगर्भाभे मम पुत्रप्रदायिनी ।
कामं मा ब्रूहि कल्याणि देवता प्रतिभासि मे ६५

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

राजानंप्रति स्वस्वरूपमभिधाय जराया अन्तर्धानम् ॥ १ ॥

राक्षस्युवाच ।
जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी ।
तव वेश्मनि राजेन्द्र पूजिता न्यवसं सुखम् ॥ १
गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी ।
गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयंभुवा ॥ २
दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
यो मां भक्त्या लिखेत्कुड्ये सपुत्रां यौवनान्वितां ३
गृहे तस्य भवेद्द्विद्विरन्यथा क्षयमाप्नुयात् ।
तद्गृहे तिष्ठमानाऽहं पूजिताऽहं सदा विभो ॥ ४
लिखिता चैव कुड्येषु पुत्रैर्बहुभिसंवृता ।
गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्मक्ष्यभोज्यैः सुपूजिता ॥ ५
साऽहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयन्त्यनिशं नृप ।
तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ॥ ६
संश्लेषिते मया दैवात्कुमारः समपद्यत ।
तव भाग्यान्महाराज हेतुमात्रमहं लिह ॥ ७

मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् ।
गृहसंपूजनात्तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव ॥ ८
मम नाम्ना च लोकेऽस्मिन्ख्यात एव भविष्यति ।
कृष्ण उवाच ।
एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
स सङ्गृह्य कुमारं तं प्रविवेश गृहं नृपः ॥ ९
तस्य बालस्य यत्कृत्यं तच्चकार नृपस्तदा ।
आज्ञापयच्च राक्षसा मगधेषु महोत्सवम् ॥ १०
तस्य नामाकरोच्चैव पितामहसमः पिता ।
जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धो भवत्वयम् ॥ ११
सोऽवर्धत महातेजा मागधाधिपतेः सुतः ।
प्रमाणबलसंपन्नो हुताहुतिरिवानलः ॥ १२
'एवं स बभूवे राजन्कुमारः पुष्करेक्षणः ।
कालेन महता चापि यौवनस्थो बभूव ह ।'
मातापित्रोर्नन्दकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

पुनर्यदृच्छागतेन चण्डकौशिकेन जरासन्धपराक्रमादौ कथिते जरासन्धं राज्येऽभिषिच्य तपोवनगतस्य सभार्यस्य बृहद्रथस्य स्वर्गगमनम् ॥ १ ॥ कृष्णेन कंसवधात् जरासन्धस्य स्वस्मिन्वैरोदयकथनम् ॥ २ ॥

कृष्ण उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य पुनरेव महातपाः ।
मगधेषूपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः ॥ १
तस्याऽऽगमनसंहृष्टः सामात्यः सपुरःसरः ।
सभार्यः सह पुत्रेण निर्जगाम बृहद्रथः ॥ २
पादार्घ्याचमनीयैस्तमर्चयामास भारत ।

स नृपो राज्यसहितं पुत्रं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३
प्रतिगृह्य च तां पूजां पार्थिवाद्भगवानृषिः ।
उवाच मागधं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४
सर्वमेतन्मया ज्ञातं राजन्दिव्येन चक्षुषा ।
पुत्रस्तु शृणु राजेन्द्र यादृशोऽयं भविष्यति ॥ ५
अस्य रूपं च सत्त्वं च बलमूर्जितमेव च ।
एष श्रिया समुदितः पुत्रस्तव न संशयः ॥ ६

अराक्षसीं वेषतः ॥ ६४ ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

प्रापयिष्यति तत्सर्वं विक्रमेण समन्वितः ।
 अस्य वीर्यवतो वीर्यं नानुयास्यन्ति पार्थिवाः ॥ ७
 पततो वैनतेयस्य गतिमन्ये यथा खगाः ।
 विनाशमुपयास्यन्ति ये चास्य परिपन्थिनः ॥ ८
 देवैरपि विसृष्टानि शस्त्राण्यस्य महीपते ।
 न रुजं जनयिष्यन्ति गिरेरिव नदीरयाः ॥ ९
 सर्वमूर्धाभिषिक्तानामेष मूर्ध्नि ज्वलिष्यति ।
 प्रभाहरोऽयं सर्वेषां ज्योतिषामिव भास्करः ॥ १०
 एनमासाद्य राजानः समृद्धबलबाहनाः ।
 विनाशमुपयास्यन्ति शलभा इव पावकम् ॥ ११
 एष श्रियः समुदिताः सर्वराज्ञां ग्रहीष्यति ।
 वर्षास्त्रिवोदीर्णजला नदीर्नदनदीपतिः ॥ १२
 एष धारयिता सम्यक्कारुण्यं महाबलः ।
 शुभां शुभवर्ती स्फीतां सर्वसस्यधरां धराम् ॥ १३
 अस्याज्ञावशगाः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपाः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य वायोरिव शरीरिणः ॥ १४
 एष रुद्रं महादेवं त्रिपुरान्तकरं हरम् ।
 सर्वलोकेष्वतिबलः साक्षाद्रक्ष्यति मागधः ॥ १५
 एवं ब्रुवन्नेव मुनिः स्वकार्यमिव चिन्तयन् ।
 विसर्जयामास नृपं बृहद्रथमथारिहन् ॥ १६
 प्रविश्य नगरीं चापि ज्ञातिसंबन्धिभिर्वृतः ।
 अभिषिच्य जरासन्धं मगधाधिपतिस्तदा ॥ १७
 बृहद्रथो नरपतिः परां निर्वृतिमाययौ ।

अभिषिक्ते जरासन्धे तदा राजा बृहद्रथः ।
 पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनचरोऽभवत् ॥ १८
 ततो वनस्थे पितरि मातृभ्यां सह भारत ।
 जरासन्धः स्ववीर्येण पार्थिवानकरोद्वशे ॥ १९
 अथ दीर्घस्य कालस्य तपोवनचरो नृपः ।
 सभार्यः स्वर्गमगमत्तपस्तप्त्वा बृहद्रथः ॥ २०
 जरासन्धोऽपि नृपतिर्यथोक्तं कौशिकेन तत् ।
 वरप्रदानमखिलं प्राप्य राज्यमपालयत् ॥ २१
 हते चैव मया कंसे सहस्रडिभिक्ते तदा ।
 जरासन्धस्य दुहिता रोदते पार्श्वतः पितुः ।
 जातो वै वैरनिर्बन्धो मयासीत्तत्र भारत ॥ २२
 भ्रामयित्वा शतगुणमेकोनं येन भारत ।
 गदा क्षिप्त्वा बलवता मागधेन गिरिव्रजात् ॥ २३
 तिष्ठतो मथुरायां वै कृत्स्नस्याद्भुतकर्मणः ।
 एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ॥ २४
 दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता ।
 गदावसानं तत्ख्यातं मथुरायाः समीपतः ॥ २५
 तस्यास्तां हंसडिभिकावशस्त्रनिधनावुभौ ।
 मन्त्रे मतिमतां श्रेष्ठौ नीतिशास्त्रे विशारदौ ॥ २६
 यौ तौ मया ते कथितौ पूर्वमेव महाबलौ ।
 त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ २७
 एवमेष तदा वीर बलिभिः कुकुरान्धकैः ।
 वृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षितः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मन्त्रपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ समाप्तं च मन्त्रपर्व ॥

(अथ जरासन्धवधपर्व ॥ २ ॥)

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णयुधिष्ठिरसंवादानन्तरं भीमार्जुनाभ्यांसह कृष्णस्य मागधपुरप्रस्थानम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 पतितौ हंसडिभिकौ कंसश्च संगणो हतः ।

आंहिकाय महातपाः इति घ. पाठः ॥ १६ ॥

जरासन्धस्य निधने कालोऽयं समुपागतः ॥ १
 न शक्योऽसौ रणे जेतुं सर्वैरपि सुरासुरैः ।

एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

प्राणयुद्धेन जेतव्यः स इत्युपलभामहे ॥ २
 मयि नीतिर्वलं भीमे रक्षिता चावयोर्ययः ।
 मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्रयः ॥ ३
 त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजने स नराधिपः ।
 न सन्देहो यथा युद्धमेकेनाप्युपयास्यति ॥ ४
 अवमानाच्च लोभाच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
 भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमप्युपयास्यति ॥ ५
 अलं तस्य महाबाहुभीमसेनो महाबलः ।
 लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ॥ ६
 यदि भीमबलं वेत्सि यदि ते प्रत्ययो मयि ।
 भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तो भगवता प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
 भीमार्जुनौ समालोक्य संग्रहदृष्टुखौ स्थितौ ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अच्युताच्युत मामैवं व्याहरामित्रकर्शन ।
 पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाश्रिता वयम् ॥ ९
 यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते ।
 नहि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मीः पराञ्जुखी ॥ १०
 'येषामभिमुखी लक्ष्मीस्तेषां कृष्ण त्वमग्रतः ।'
 निहतश्च जरासन्धो मोक्षिताश्च महीक्षितः ।
 राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठतः ॥ ११
 क्षिप्रमेव यथा त्वेतत्कार्यं समुपपद्यते ।
 अग्रमत्तो जगन्नाथ तथा कुरु नरोत्तम ॥ १२
 त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।
 धर्मकामार्थरहितो रोगार्त इव दुःखितः ॥ १३
 न शौरिणा विना पार्थो न शौरिः पाण्डवं विना ।
 नाजेयोस्त्यनयोऽर्लोके कृष्णयोरिति मे मतिः ॥ १४
 अयं च शलिनं श्रेष्ठः श्रीमानपि वृकोदरः ।
 युवाभ्यां सहितो वीर किं न कुर्यान्महायशः ॥ १५
 सुप्रणीतो बलौघो हि कुरुते कार्यमुत्तमम् ।
 अन्धं बलं जडं प्राहुः प्रणेतव्यं विचक्षणैः ॥ १६

यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम् ।
 यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥ १७
 तस्मान्नयविधानज्ञं पुरुषं लोकविश्रुतम् ।
 वयमाश्रित्य गोविन्दं यतामः कार्यसिद्धये ॥ १८
 एवं प्रज्ञानयत्नं क्रियोपायसमन्वितम् ।
 पुरस्कुर्वीत कार्येषु कृष्णकार्यार्थसिद्धये ॥ १९
 एवमेव यदुश्रेष्ठ यावत्कार्यार्थसिद्धये ।
 अर्जुनः कृष्णमन्वेतु भीमोऽन्वेतु धनञ्जयम् ।
 नयो जयो बलं चैव विक्रमे सिद्धिमेष्यति ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तास्ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।
 वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं प्रति ॥ २१
 वर्चस्विनां ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदैः ।
 आच्छाद्य सुहृदां वाक्यैर्मनोज्ञैरभिनन्दिताः ॥ २२
 'माधवः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्व्रतधारिणः' ।
 अमर्षादभितप्तानां ज्ञात्यर्थं मुख्यतेजसाम् ।
 रविसोमाग्निवपुषां दीप्तमासीत्तदा वपुः ॥ २३
 हतं मेने जरासन्धं दृष्ट्वा भीमपुरोगमौ ।
 एककार्यसमुद्यन्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ ॥ २४
 ईशौ हितौ महात्मानौ सर्वकार्यप्रवर्तिनौ ।
 धर्मकामार्थलोकानां कार्याणां च प्रवर्तकौ ॥ २५
 कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
 रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ २६
 गण्डकीं च महाशोणं सदानीरां तथैव च ।
 एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते ॥ २७
 उत्तीर्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोसलान् ।
 अतीत्य जग्मुर्मिथिलां मालां चर्मपर्वतीं नदीम् ॥ २८
 अतीत्य गङ्गां शोणं च त्रयस्ते प्राञ्जुखास्तदा ।
 कुशचीरच्छदा जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युताः ॥ २९
 ते शश्वद्रोधनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम् ।
 गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

जरासन्धसमीपं गतानां श्रीकृष्णभीमार्जुनानां जरासन्धेन सह विवादः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।

एष पार्थ महान्भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान् ।

निरामयः सुवेष्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः १

वैहारो विपुलः शैलो वाराहो वृषभस्तथा ।

तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥ २

एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः ।

रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम् ॥ ३

पुष्पवेष्टितशाखाग्रैर्गन्धवद्भिर्मनोहरैः ।

निगूढा इव लोभ्राणां वनैः कामिजनप्रियैः ॥ ४

‘यत्र दीर्घतमा नाम ऋषिः परमयन्त्रितः’ ।

शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः ।

औशीनर्यामजनयत्काक्षीवाद्यान्मुतान्मुनिः ॥ ५

गौतमः प्रणयात्तस्माद्यथाऽसौ तत्र सन्ननि ।

भजते मागधं वंशं स नृपाणामनुग्रहः ॥ ६

अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः ।

गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स पुरार्जुन ॥ ७

वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः ।

लोभ्राणां च शुभाः पार्थ गौतमौकःसमीपजाः ८

अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ ।

स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः ॥ ९

अपारिहार्या मेघानां मागधा मनुना कृताः ।

कौशिको मणिमांश्चैव चक्राते चाप्यनुग्रहम् ॥ १०

‘पाण्डरे विपुले चैव तथा वाराहकेऽपि च ।

चैत्यके च गिरिश्रेष्ठे मातङ्गे च शिलोच्चये ॥ ११

एतेषु पर्वतेन्द्रेषु सर्वसिद्धसमालयाः ।

यतीनामाश्रमाश्चैव मुनीनां च महात्मनाम् ॥ १२

वृषभस्य तमालस्य महावीर्यस्य वै तथा ।

गन्धर्वरक्षसां चैव नागानां च तथाऽऽलयाः ॥ १३

कक्षीवतस्तपोवीर्यात्तपोदा इति विश्रुताः ।

पुण्यतीर्थाश्च ते सर्वे सिद्धानां चैव कीर्तिताः ।

मणेश्च दर्शनादेव भद्रं शिवमवाप्नुयात् ॥ १४

एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः ।

सभा० ५

अर्थसिद्धिं त्वनुपमां जरासन्धोऽभिमन्यते ॥ १५

वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेम हि ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ॥ १६

वार्ष्णेयः पाण्डवौ चैव प्रतस्थुर्मागधं पुरम् ।

हृष्टपुष्टजनोपेतं चातुर्वर्ण्यसमाकुलम् ॥ १७

स्फीतोत्सवमनाधृष्यमासेदुश्च गिरिव्रजम् ।

ततो द्वारमनासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम् ॥ १८

बार्हद्रथैः पूज्यमानं तथा नगरवासिभिः ।

मागधानां तु रुचिरं चैत्यकान्तरमाद्रवन् ॥ १९

यत्र मांसादमृषभमाससाद बृहद्रथः ।

तं हत्वा मासतालाभिस्तिष्ठो भेरीरकारयत् ॥ २०

स्वपुरे स्थापयामास तेन चानह्य चर्मणा ।

यत्र ताः प्राणदन्भेयो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः ॥ २१

भङ्क्त्वा भेरीत्रयं तेऽपि चैत्यप्राकारमाद्रवन् ।

द्वारतोऽभिमुखाः सर्वे ययुर्नानायुधास्तदा ॥ २२

मागधानां सुरुचिरं चैत्यकं तं समाद्रवन् ।

शिरसीव समान्नन्तो जरासन्धं जिघांसवः ॥ २३

स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं सुमहत्तत्पुरातनम् ।

अर्चितं गन्धमाल्यैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम् ॥ २४

विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्तेऽभिहत्याभ्यपातयन् ।

ततस्ते मागधं हृष्टाः पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ २५

एतस्मिन्नेव काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

दृष्ट्वा तु दुर्निमित्तानि जरासन्धमदर्शयन् ॥ २६

पर्यम्यकुर्वन् नृपं द्विरदस्यं पुरोहिताः ।

ततस्तच्छान्तये राजा जरासन्धः प्रतापवान् ।

दीक्षितो नियमस्योऽसावुपवासपरोऽभवत् ॥ २७

स्नातकव्रतिनस्ते तु बाहुशस्त्रा निरायुधाः ।

युयुत्सवः प्रविविशुर्जरासन्धेन भारत ॥ २८

भक्ष्यमाल्यापणानां च ददृशुः श्रियमुत्तमाम् ।

स्फीतां सर्वगुणोपेतां सर्वकामसमृद्धिनीम् ॥ २९

तां तु दृष्ट्वा संमृद्धिं ते वीथ्यां तस्यां नरोत्तमाः ।

राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमधनञ्जयाः ।
 बलाद्गृहीत्वा माल्यानि मालाकारान्महाबलाः ॥ ३०
 'कर्पूरशृङ्गं कोष्ठं च सफलं चान्तराण्ये ।
 वैश्याद्वलाद्गृहीत्वा ते विहृत्य च महारथाः ॥' ३१
 विरागवसनाः सर्वे स्रग्विणो मृष्टकुण्डलाः ।
 निवेशनमथाजग्मुर्जरासन्धस्य धीमतः ॥ ३२
 गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हैमवता यथा ।
 शालस्तम्भनिभास्तेषां चन्दनागुरुषिताः ॥ ३३
 अशोभन्त महाराज बाहवो युद्धशालिनाम् ।
 तान्दृष्ट्वा द्विरदप्रख्याञ्जालस्कन्धानिवोद्धतान् ॥
 व्यूढोरस्कान्मागधानां विस्मयः समपद्यत ।
 'अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विविशुर्मागधालयम् ॥' ३४
 ते त्वतीत्य जनाकीर्णाः कक्षास्तिस्रो नरर्षभाः ।
 अहङ्कारेण राजानमुपतस्थुर्गतव्यथाः ॥ ३५
 'भो शब्देनैव राजानमृचुस्ते तु महारथाः ।'
 तान्पाद्यमधुपर्कहार्द्वाङ्गवार्द्धान्स्त्कृतिं गतान् ।
 प्रत्युत्थाय जरासन्ध उपतस्थे यथाविधि ॥ ३६
 उवाच चैतान् राजाऽसौ स्वागतं वोस्त्विति प्रभुः ।
 मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्जनमेजय ॥ ३७
 तेषां मध्ये महाबुद्धिः कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
 वक्तुं नायाति राजेन्द्र एतयोर्नियमस्थयोः ॥ ३८
 अर्वाङ्घ्रिशीथात्परतस्त्वया सार्धं वदिष्यतः ।
 यज्ञागारे स्थापयित्वा राजा राजगृहं गतः ॥ ३९
 ततोऽर्धरात्रे संप्राप्ते यातो यत्र स्थिता द्विजाः ।
 तस्य ह्येतद्व्रतं राजन्वभूव भुवि विश्रुतम् ॥ ४०
 स्नातकान्ब्राह्मणान्प्राप्ताञ्श्रुत्वा स समितिञ्जयः ।
 अप्यर्धरात्रे नृपतिः प्रत्युद्गच्छति भारत ॥ ४१
 तांस्त्वपूर्वेण वेषेण दृष्ट्वा स नृपसत्तमः ।
 उपतस्थे जरासन्धो विस्मितश्चाभवत्तदा ॥ ४२
 ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासन्धं नरर्षभाः ।
 इदमचुरमित्रघ्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ ४३
 खस्त्यस्तु कुशलं राजन्निति तत्र व्यवस्थिताः ।
 तं नृपं नृपशार्दूल प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ४४
 तानब्रवीजरासन्धस्तथा पाण्डवयादवान् ।

आस्यतामिति राजेन्द्र ब्राह्मणञ्च ब्रह्मसंवृतान् ॥ ४५
 अथोपविविशुः सर्वे त्रयस्ते पुरुषर्षभाः ।
 संग्रदीप्तास्त्रयो लक्ष्म्या महाध्वर इवाग्रयः ॥ ४६
 तानुवाच जरासन्धः सत्यसन्धो नराधिपः ।
 विगर्हमाणः कौरव्य वेषग्रहणवैकृतान् ॥
 न स्नातकव्रता विप्रा बहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ ४७
 भवन्तीति नृलोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्वशः ।
 के यूयं पुष्पवन्तश्च भुजैर्ज्याकृतलक्षणैः ॥ ४८
 बिभ्रतः क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ ।
 एवं विरागवसना बहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ ४९
 'क्षत्रिया एव लोकेऽस्मिन्विदिता मम सर्वशः ।'
 सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु शोभते ॥ ५०
 चैत्यकस्य गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिह सन्ननि ।
 अद्वारेण प्रविष्टाः स्थ निर्भया राजकिल्बिषात् ५१
 वदध्वं वाचि वीर्यं च ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
 कर्म चैतद्विलिङ्ग्य किं वोऽद्य प्रसमीक्षितम् ॥ ५२
 एवं च मामुपास्थाय कस्माच्च विधिनाह्णाम् ।
 प्रणीतां नानुगृहीत कार्यं किं वाऽस्मदागमे ॥ ५३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ते ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः ।
 स्निग्धगम्भीरया वाचा वाक्यं वाक्यविशारदः ५४
 कृष्ण उवाच ।
 स्नातकान्ब्राह्मणान् राजन्विद्ध्यस्मांस्त्वं नराधिप ।
 स्नातकव्रतिनो राजन्ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ५५
 विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत ।
 विशेषवांश्च सततं क्षत्रियः श्रियमृच्छति ॥ ५६
 पुष्पवत्सु ध्रुवा श्रीश्च पुष्पवन्तस्ततो वयम् ।
 क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ।
 अग्रगल्भं वचस्तस्य तस्माद्बार्हद्दथेरितम् ॥ ५७
 खवीर्यं क्षत्रियाणां तु बाहोर्धाता न्यवेशयत् ।
 तदिदक्षसि चेद्राजन्द्रष्टास्यद्य न संशयः ॥ ५८
 अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहान् ।
 प्रविशन्ति नरा धीरा द्वााराण्येतानि धर्मतः ॥ ५९

कार्यवन्तो गृहानेत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् । प्रतिगृह्णीम तद्विद्धि एतन्नः शाश्वतं व्रतम् ॥ ६१
॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाष्वणि जरासन्धवधपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कृष्णजरासन्धयोर्विवादानन्तरं जरासन्धस्य युद्धोद्यमः ॥ १ ॥

जरासन्ध उवाच ।
न स्मरामि कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥ १
वैकृते वा सति कथं मन्यध्वं मामनागसम् ।
अरिं वै व्रूत हे विप्राः सतां समय एष हि ॥ २
अर्थधर्मोपधाताद्धि मनः समुपतप्यते ।
योऽनागसि प्रसजति क्षत्रियो हि न संशयः ॥ ३
अतोऽन्यथा चरँल्लोके धर्मज्ञः सन्महारथः ।
वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥ ४
त्रैलोक्ये क्षत्रधर्मो हि श्रेयान्वै साधुचारिणाम् ।
नान्यं धर्मं प्रशंसन्ति ये च धर्मविदो जनाः ॥ ५
तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः ।
अनागसं प्रजानां च प्रमादादिव जल्पथ ॥ ६
कृष्ण उवाच ।
कुलकार्यं महाबाहो कश्चिदेकः कुलोद्बहः ।
वहते यस्तन्नियोगाद्वयमभ्युद्यतास्त्वयि ॥ ७
त्वया चोपहृता राजन्क्षत्रिया लोकवासिनः ।
तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किमनागसम् ॥ ८
राजा राज्ञः कथं साधून् हिंस्यान्नृपतिसत्तम ।
तद्राज्ञः सन्निगृह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ ९
अस्मांस्तदेनोपगच्छेत्कृतं बार्हद्रथ त्वया ।
वयं हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिणः ॥ १०
'तस्मादद्योपगच्छामस्तव बार्हद्रथान्तिकम्'
मनुष्याणां समालम्भो न च दृष्टः कदाचन ।
स कथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शङ्करम् ॥ ११
सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यसि ।
कोऽन्य एवं यथा हि त्वं जरासन्ध वृथामतिः ॥ १२

यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समवाप्नुयात् ॥ १३
ते त्वां ज्ञातिक्षयकरं वयमार्तानुसारिणः ।
ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनिहन्तुमिहागताः ॥ १४
नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव तत् ।
मन्यसे स च ते राजन्सुमहान्बुद्धिविप्लवः ॥ १५
को हि जानन्नभिजनमात्मवान्क्षत्रियो नृप ।
नाविशेत्स्वर्गमतुलं रणानन्तरमव्ययम् ॥ १६
स्वर्गं ह्येव समास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः ।
जयन्ति क्षत्रिया लोकांस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ १७
स्वर्गयोनिर्महद्ब्रह्म स्वर्गयोनिर्महद्यशः ।
स्वर्गं योनिस्तपो युद्धे मृत्युः सोऽव्यभिचारवान् ॥
एष ह्येन्द्रो वैजयन्तो गुणैर्नित्यं समाहितः ।
येनासुरान्पराजित्य जगत्पाति शतक्रतुः ॥ १९
स्वर्गमार्गाय कस्य स्याद्विग्रहो वै यथा तव ।
मागधैर्विपुलैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितः ॥ २०
माऽवमंस्थाः परान्राजन्नास्ति वीर्यं नरे नरे ।
समं तेजस्त्वया चैव विशिष्टं वा नरेश्वर ॥ २१
यावदेतदसंबुद्धं तावदेव भवेत्तव ।
विषह्यमेतदस्माकमतो राजन्ब्रवीमि ते ॥ २२
जहि त्वं सदृशेष्वेव मानं दर्पं च मागध ।
मा गमः समुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् ॥ २३
दम्भोद्भवः कार्तवीर्य उत्तरश्च बृहद्रथः ।
श्रेयसो ह्यवमत्येह विनेशुः सबला नृपाः ॥ २४
युयुक्षमाणास्त्वत्तो हि न वयं ब्राह्मणा ध्रुवम् ।
शौरिरसि हृषीकेशो नृवीरौ पाण्डवाविमौ ।
अनयोर्मातुलेयं च कृष्णं मां विद्धि ते रिपुम् ॥ २५

सवर्णो हि सवर्णानां कथं कुर्याद्विद्विषनम् । यो न स्यात्त्व-
मिवानायो जरासन्ध वृथामतिः ॥ इति क. घ. पाठः ॥ १२ ॥

युयुक्षमाणाः कपटेन संहर्तुमिच्छन्तः ॥ २५ ॥

त्वामाह्वयामहे राजन्स्थिरो युध्वस्व मागध ।
मुञ्च वा नृपतीन्सर्वान् गच्छ वा त्वं यमक्षयम् ॥२६॥
वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा जरासन्धः क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥
नाहं कंसः प्रलम्बो वा न बाणो न च मुष्टिकः ।
नरको नेन्द्रतपनो न केशी न च पूतना ॥ २८ ॥
न कालयवनो वाऽपि ये त्वया निहता युधि ।
त्वं तु गोपकुलोत्पन्नो जातिं वै पौर्विकीं सरा ॥२९॥
योऽस्मद्भयादतिक्रम्य सागरानूपमाश्रितः ।
जन्मभूमिं परित्यज्य मधुरां प्राकृतो यथा ॥ ३० ॥
सोऽधुना कथ्यसे शौरे शरदीव यथा घनः ।
अद्यानृप्यं करिष्यामि भोजराजस्य धीमतः ॥३१॥
जामातुरौग्रसेनस्य त्वां निहत्याद्य माधव ।
चिरकाङ्क्षितो मे सङ्ग्रामस्त्वां हन्तुं ससुहृद्गणम् ॥३२॥
दिष्ट्वा मे सफलो यत्नः कृतो देवैः सवासवैः ।
ह्रीवाविमौ च गोविन्द भीमसेनार्जुनावुभौ ॥३३॥
हिंस्यामि युधि विक्रम्य सिंहः क्षुद्रमृगाविव ।
वैशंपायन उवाच ।

तस्य रोषाभिभूतस्य जरासन्धस्य गर्जतः ॥ ३४ ॥
सर्वभूतानि वित्रेसुर्ये तत्रासन्समागताः ।
श्रीभगवानुवाच ।
किं गर्जसि जरासन्ध कर्मणा तत्समाचर ॥ ३५ ॥
मम निर्देशकर्तृभ्यां पाण्डवाभ्यां नृपाधम ।

सामात्यं समुतं चाद्य घातयिष्याम्यहं रणे ।
न कथंचन जीवन्वै प्रवेक्ष्यसि पुरोत्तमम् ॥' ३६ ॥
जरासन्ध उवाच ।
नाजितान्वै नरपतीनहमादभि कांश्चन ।
अजितः पर्यवस्थाता कोऽत्र यो न मया जितः ॥३७॥
क्षत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्म्यं कृष्णोपजीवनम् ।
विक्रम्य वशमानीय कामतो यत्समाचरेत् ॥ ३८ ॥
देवतार्थमुपाहृत्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात् ।
अहमद्य विमुच्येयं क्षात्रं व्रतमनुसरन् ॥ ३९ ॥
सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः ।
द्वाभ्यां त्रिभिर्वा योत्स्येऽहं युगपत्पृथगेव वा ॥४०॥
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा जरासन्धः सहदेवाभिषेचनम् ।
आज्ञापयत्तदा राजा युयुत्सुभीमकर्मभिः ॥ ४१ ॥
स तु सेनापतिं राजा सस्मार भरतर्षभ ।
कौशिकं चित्रसेनं च तस्मिन्पुद्ग उपस्थिते ॥ ४२ ॥
ययोस्ते नामनी राजन्हंसेति डिविकेति च ।
पूर्वं संकथिते पुंभिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥ ४३ ॥
तं तु राजन्विभुः शौरी राजानं बलिनां वरम् ।
स्मृत्वा पुरुषशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ४४ ॥
सत्यसन्धो जरासन्धं भुवि भीमपराक्रमम् ।
भागमन्यस्य निर्दिष्टमवध्यं मधुभिर्मृधेः ॥ ४५ ॥
नात्मनाऽऽत्मवतां मुख्य इयेष मधुसूदनः ।
ब्राह्मीमाज्ञां पुरस्कृत्य हन्तुं हलधरानुजः ॥ ४६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णजरासन्धयोर्द्वेषकारणकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं वैरिणावास्तामुभौ तौ कृष्णमागधौ ।
कथं च निर्जितः सङ्क्षेपे जरासन्धेन माधवः ॥ १ ॥
कथं कंसो मागधस्य यस्य हेतोः स वैरवान् ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं वैशंपायन तत्त्वतः ॥ २ ॥

मधुभिर्नृपादवैः । १ वध्य मत्वा तदाच्युतः इति पाठः ॥ ४५ ॥

वैशंपायन उवाच ।
यादवानामन्ववाये वसुदेवो महामतिः ।
उदपद्यत वाष्पेयो ह्युग्रसेनस्य मन्त्रभृत् ॥ ३ ॥
उग्रसेनस्य कंसस्तु बभूव बलवान्मुतः ।
ज्येष्ठो बहूनां कौरव्य सर्वशस्त्रविशारदः ॥ ४ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

जरासन्धस्य दुहिता तस्य भार्याऽतिविश्रुता ।
 राज्यशुल्केन दत्ता सा जरासन्धेन धीमता ॥ ५
 तदर्थमुग्रसेनस्य मधुरायां सुतस्तदा ।
 अभिषिक्तस्तदाऽमालैः स वै तीव्रपराक्रमः ॥ ६
 ऐश्वर्यबलमत्तस्तु स तदा बलमोहितः ।
 निगृह्य पितरं भुङ्क्ते तद्राज्यं मन्त्रिभिः सह ॥ ७
 वसुदेवस्य तत्कृत्यं न शृणोति स मन्दधीः ।
 न तेन सह तद्राज्यं धर्मतः पर्यपालयत् ॥ ८
 ग्रीतिमान्स तु दैत्येन्द्रो वसुदेवस्य देवकीम् ।
 उवाह भार्या स तदा दुहिता देवकस्य या ॥ ९
 तस्यामुद्राह्यमानायां रथेन जनमेजय ।
 उपारुरोह वाष्ण्यं कंसो भूमिपतिस्तदा ॥ १०
 ततोऽन्तरिक्षे वागासीदेवदूतस्य कस्यचित् ।
 वसुदेवश्च शुश्राव तां वाचं पार्थिवश्च सः ॥ ११
 यामेतां वहमानोऽद्य कंसोद्वहसि देवकीम् ।
 अस्या यश्चाष्टमो गर्भः स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १२
 सोऽवतीर्य ततो राजा खड्गमुद्धृत्य निर्मलम् ।
 इयेष तस्या मूर्धानं छेत्तुं परमदुर्मतिः ॥ १३
 सान्त्वयन्स तदा कंसं हसन्कोधवशानुगम् ।
 राजन्ननुनयामास वसुदेवो महामतिः ॥ १४
 अहिंसां प्रमदामाहुः सर्वधर्मेषु पार्थिव ।
 अकसादबलां नारीं हन्तासीमामनागसीम् ॥ १५
 यच्च तेऽत्र भयं राजञ्शक्यते बाधितुं तया ।
 इयं शक्या पालयितुं समयं चैव रक्षितुम् ॥ १६
 अस्यास्त्वमष्टमं गर्भं जातमात्रं महीपते ।
 विध्वंसय तदा प्राप्तमेवं परिहृतं भवेत् ॥ १७
 एवं स राजा कथितो वसुदेवेन भारत ।
 तस्य तद्वचनं चक्रे शूरसेनपतिस्तदा ॥ १८
 ततस्तस्यां संवभूवुः कुमाराः सूर्यवर्चसः ।
 जाताञ्जातास्तु तान्सर्वाञ्जघान मधुरेश्वरः ॥ १९
 अथ तस्यां समभवद्बलदेवस्तु सत्तमः ।
 याम्यया मायया तं तु यमो राजा विशांपते ॥ २०

देवक्या गर्भमतुलं रोहिण्या जठरेऽक्षिपत् ।
 आकृष्य कर्षणात्सम्यक्संकर्षण इति स्मृतः ॥ २१
 बलश्रेष्ठतया तस्य बलदेव इति स्मृतः ।
 पुनस्तस्यां समभवदष्टमो मधुसूदनः ॥ २२
 तस्य गर्भस्य रक्षां तु स चक्रेऽभ्यधिकं नृपः ।
 ततः काले रक्षणार्थं वसुदेवस्य तत्त्वतः ॥ २३
 उग्रः प्रयुक्तः कंसेन सचिवः कूरकर्मकृत् ॥ २४
 जातमात्रं वासुदेवमथाकृष्य पिता ततः ।
 उपजहे परिक्रीतां सुतां गोपस्य कस्यचित् ॥ २५
 अमृष्यमाणस्तं शब्दं देवदूतस्य पार्थिवः ।
 वासुदेवं महात्मानमर्पयामास गोकुले ॥ २६
 वासुदेवोपि गोपेषु ववृधेऽञ्जमिवाम्भसि ।
 अज्ञायमानः कंसेन गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ २७
 विप्रचक्रे तदा सर्वान्वल्लवान्मधुरेश्वरः ।
 वर्धमानो महाबाहुस्तेजोबलसमन्वितः ॥ २८
 ततस्ते क्लिश्यमानास्तु पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
 भयेन कामादपरे गणशः पर्यवारयन् ॥ २९
 स तु लब्ध्वा बलं राजञ्मुग्रसेनस्य संमतः ।
 वसुदेवात्मजः सर्वैर्भ्रातृभिः सहितं पुनः ॥ ३०
 निर्जित्य युधि भोजेन्द्रं हत्वा कंसं महाबलः ।
 अभ्यषिञ्चत्ततो राज्य उग्रसेनं विशांपते ॥ ३१
 ततः श्रुत्वा जरासन्धो माधवेन हतं युधि ।
 शूरसेनाधिपं चक्रे कंसपुत्रं तदा नृप ॥ ३२
 ससैन्यं महदुत्थाप्य वासुदेवं प्रगृह्य च ।
 अभ्यषिञ्चत्सुतं तत्र सुताया जनमेजय ॥ ३३
 उग्रसेनं च वृष्णींश्च महाबलसमन्वितः ।
 स तत्र विप्रकुरुते जरासन्धः प्रतापवान् ॥ ३४
 एतद्वैरं कौरवेयं जरासन्धस्य माधवे ।
 आशासितार्थे राजेन्द्र संरुरोध विनिर्जितान् ॥ ३५
 पार्थिवैस्तैर्नृपतिभिर्यक्ष्यमाणः समृद्धिमान् ।
 देवश्रेष्ठं महादेवं कृत्तिवासं त्रियम्बकम् ॥ ३६
 एतत्सर्वं यथावृत्तं कथितं भरतर्षभ ।
 यथा तु स हतो राजा भीमसेनेन तच्छृणु ॥ ३७

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमजरासन्धयोः स्वस्त्ययनपूर्वकं युद्धारम्भः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णप्रोत्साहितस्य भीमस्य जरासन्धवधोद्यमः ॥ २ ॥

ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदुनन्दनः ।
 उवाच वाग्मी राजानं जरासन्धमधोक्षजः ॥ १ ॥
 त्रयाणां केन ते राजन्योद्धुमुत्सहते मनः ।
 अस्मदन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ २ ॥
 एवमुक्तः स नृपतिर्युद्धं वव्रे महाद्युतिः ।
 जरासन्धस्ततो राजा भीमसेनेन मागधः ॥ ३ ॥
 'धारयन्तं गदां दिव्यां बलं श्रुत्वा च निर्वृतः ।
 अर्जुनं वासुदेवं च वज्रयित्वा स मागधः ॥ ४ ॥
 मत्वा देवं गोप इति बालोऽर्जुन इति स्म ह ।'
 आदाय रोचनां माल्यं मङ्गल्यान्यपराणि च ॥ ५ ॥
 धारयन्नगदान्मुख्यान्निर्वृतीर्वेदनानि च ।
 उपतस्थे जरासन्धं युयुत्सुं वै पुरोहितः ॥ ६ ॥
 कृतस्वस्त्ययनो राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
 समनञ्जरासन्धः क्षात्रं धर्ममनुसरन् ॥ ७ ॥
 अवमुच्य किरीटं स केशान्समनुमृज्य च ।
 उदतिष्ठजरासन्धो वेलातिग इवार्णवः ॥ ८ ॥
 उवाच मतिमान्राजा भीमं भीमपराक्रमः ।
 भीम योत्स्ये त्वया सार्धं श्रेयसा निर्जितं वरम् ॥ ९ ॥
 एवमुक्त्वा जरासन्धो भीमसेनमरिन्दमः ।
 प्रत्युद्ययौ महातेजाः शक्रं बल इवासुरः ॥ १० ॥
 ततः संमध्य कृष्णेन कृतस्वस्त्ययनो बली ।
 भीमसेनो जरासन्धमाससाद युयुत्सया ॥ ११ ॥
 ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः ।
 वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ॥ १२ ॥
 करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
 कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः ॥ १३ ॥
 स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः ।
 अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो ॥ १४ ॥
 चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः ।
 गलगण्डाभिधातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम् ॥ १५ ॥

बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिराबुभौ ।
 उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥ १६ ॥
 करसंपीडनं कृत्वा गर्जनौ वारणाविव ।
 नर्दनौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणाबुभौ ॥ १७ ॥
 तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ ।
 सिंहाविव सुसंकुद्रावाकृष्याकृष्य युध्यताम् ॥ १८ ॥
 अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि ।
 आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः ॥ १९ ॥
 उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ ।
 अधो हस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत् ॥ २० ॥
 सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतुः ।
 संपूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः ॥ २१ ॥
 तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम् ।
 एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम् ॥ २२ ॥
 तयोर्युद्धं ततो द्रष्टुं समेताः पुरवासिनः ।
 ब्राह्मणा वणिजश्चैव क्षत्रियाश्च सहस्रशः ॥ २३ ॥
 शूद्राश्च नरशार्दूल स्त्रियो वृद्धाश्च सर्वशः ।
 निरन्तरमभूत्तत्र जनौधैरभिसंवृतम् ॥ २४ ॥
 तयोरथ भुजाघातान्निग्रहप्रग्रहात्तथा ।
 आसीत्सुभीमसंपातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥
 उभौ परमसंहृष्टौ बलेन बलिनां वरौ ।
 अन्योन्यस्थान्तरं प्रेम्सु परस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥
 'शिरोभिरिव तौ मेघौ वृक्षैरिव निशाचरौ ।
 पदैरिव शुभावश्चौ तुण्डाभ्यां तित्तिरी इव ॥ २७ ॥
 तद्भीममुत्सार्य जनं युद्धमासीदुपप्लवे ।
 बलिनोः संयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ २८ ॥
 प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामनुकर्षविकर्षणैः ।
 आचकर्षतुरन्योन्यं जानुभिश्चावजघ्नतुः ॥ २९ ॥
 ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
 पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ ३० ॥

निर्वृतीर्वेदनानि च दुःखमूर्च्छयोः काले सुखसंज्ञाकराणि ॥ ६ ॥
 कक्षैः दोर्मूलैः ॥ १३ ॥ प्रथिताङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां परशिरसः

पीडनं पूर्णकुम्भः ॥ १६ ॥ तक्षवन्तौ गात्रसङ्कोचवन्तौ ॥ २० ॥
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

‘ततो भीमं जरासन्धो जघानोरसि मुष्टिना ।
भीमोपि तं जरासन्धं वक्षस्यभिजघान ह ॥’ ३१
न्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलाबुधौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिवैरिव ॥ ३२
कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि ।
तदा तद्युद्धमभवदिनानि दश पञ्च च ।
अनाहारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्तत ॥ ३३
तद्वृत्तं तु त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनोः ।
चतुर्दश्यां निशायां तु निवृत्तो मागधः क्रमात् ३४
तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजञ्जनार्दनः ।

उवाच भीमकर्माणं भीमं संबोधयन्निव ॥ ३५
क्लान्तः शत्रुर्हि कौन्तेय शक्यः पीडयितुं रणे ।
पीड्यमानो हि कात्स्न्येन जह्वाजीवितमात्मनः ३६
तस्मात्तेऽद्यैव कौन्तेय पीडनीयो जनाधिपः ।
सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ३७
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः परवीरहा ।
जरासन्धस्य तद्रन्ध्रं ज्ञात्वा चक्रे मर्ति वधे ॥ ३८
ततस्तमजितं जेतुं जरासन्धं वृकोदरः ।
संरम्भाद्भलिनां श्रेष्ठो जग्राह कुरुनन्दनः ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाषर्वणि जरासन्धवधपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

जरासन्धवधः ॥ १ ॥ जरासन्धेन बन्दीकृतानां राज्ञां कृष्णेन मोचनम् ॥ २ ॥ मोचितै रजभिः कृष्णाय रत्नादिदानम् ॥ ३ ॥ कृष्णानुज्ञया जरासन्धपुत्रेण सहदेवेन पितुरौर्ध्वदैहिककरणम् ॥ ४ ॥ सहदेवं राज्येऽभिषिच्य श्रीकृष्णभीमार्जुनानामिन्द्रप्रस्थगमनम् ॥ ५ ॥ जरासन्धवधश्रवणहृष्टेन युधिष्ठिरेण पूजितस्य कृष्णस्य द्वारकागमनम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ।
बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासन्धवधेप्सया ॥ १
नायं पापो मया कृष्ण युक्तः स्यादनुरोधितुम् ।
प्रायेण यदुशार्दूल बान्धवक्षयकृत्तव ॥ २
एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् ।
त्वरयन्पुरुषव्याघ्रो जरासन्धवधेप्सया ॥ ३
यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः ।
बलं भीम जरासन्धे दर्शयाशु तदद्य वै ॥ ४
‘तवैष वध्यो दुर्बुद्धिर्जरासन्धो महारथः ।
इत्यन्तरिक्षे त्वश्रौषं यदा वायुरवाप्यते ॥ ५
गोमन्ते पर्वतश्रेष्ठे येनैष परिमोक्षितः ।
बलदेवबलं प्राप्य कोऽन्यो जीवेत्तु मागधात् ॥ ६
तदस्य मृत्युर्विहितस्त्वदृते न महाबल ।
वायुं चिन्त्य महाबाहो जहीमं मगधाधिपम् ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्ततो भीमो मनसाऽऽचिन्त्य मारुतम् ।

जनार्दनं नमस्कृत्य परिष्वज्य च फल्गुनम् ॥ ८
प्रभञ्जनबलाविष्टो जरासन्धमरिन्दमः ।
उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलं बन्तं महाबलः ॥ ९
भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां भरतर्षभ ।
बभञ्ज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिप्य विननाद च ॥ १०
करे गृहीत्वा चरणं द्विधा चक्रे महाबलः ।
तस्य निष्पिप्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः ॥ ११
अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयंकरः ।
वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च मुञ्चुवुः ॥ १२
भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव ह ।
किं नु स्याद्विमवान्भिन्नः किंनुखिदीर्यते मही ॥ १३
इति वै मागधा जङ्घुर्भीमसेनस्य निखनात् ।
‘ततस्तु भगवान्कृष्णो जरासन्धजिघांसया ॥ १४
भीमसेनं समालोक्य नलं जग्राह पाणिना ।
द्विधा चिच्छेद वै तत्तु जरासन्धवधं प्रति ॥ १५
ततस्त्वाज्ञाय तस्यैव पादमुत्क्षिप्य मारुतिः ।
द्विधा बभञ्ज तद्गात्रं प्राक्षिपद्विननाद च ॥ १६

अवाप्यते प्रातः ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तदा भीमो जरासन्धमिति

ज्ञ. पाठः ॥ ८ ॥ नलं इरिणनामकं तृणविशेषं ॥ १५ ॥

पुनः सन्धाय तु तदा जरासन्धः प्रतापवान् ।
 भीमेन च समागम्य बाहुयुद्धं चकार ह ॥ १७
 तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 सर्वलोकक्षयकरं सर्वभूतभयावहम् ॥ १८
 पुनः कृष्णस्तमिरिणं द्विधा विच्छिद्य माधवः ।
 व्यत्यस्य ग्राक्षिपत्तत्तु जरासन्धवधेप्सया ॥ १९
 भीमसेनस्तदा ज्ञात्वा निर्विभेदं च मागधम् ।
 द्विधा व्यत्यस्य पादेन ग्राक्षिपच्च ननाद ह ॥ २०
 शुष्कमांसास्थिमेदस्त्वग्भिन्नमस्तिष्कपिण्डकः ।
 शवभूतस्तदा राजन्पिण्डीकृत इवावभौ ॥ २१
 ततो राज्ञः कुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् ।
 रात्रौ गतासुप्तसृज्य निश्चक्रमुररिन्दमाः ॥ २२
 जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ।
 आरोप्य आतरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान् ॥ २३
 ते वै रत्नभुजं कृष्णं रत्नार्हं पृथिवीश्वराः ।
 राजानं चकुरासाद्य मोक्षिता महतो भयात् ॥ २४
 अक्षतः शस्त्रसंपन्नो जितारिः सह राजभिः ।
 रथमास्थाय तं दिव्यं निर्जगाम गिरिव्रजात् ॥ २५
 यः स सोदर्यवान्नाम द्वियोधी कृष्णसारथिः ।
 अभ्यासघाती सन्दृश्यो दुर्जयः सर्वराजभिः ॥ २६
 भीमार्जुनाभ्यां योधाभ्यामास्थितः कृष्णसारथिः ।
 शुशुभे रथवर्योऽसौ दुर्जयः सर्वधन्विभिः ॥ २७
 शक्रविष्णुं हि सङ्ग्रामे चेतुस्तारकामये ।
 रथेन तेन वै कृष्ण उपारुह्य ययौ तदा ॥ २८
 एवमेतौ महाबाहू तदा दुष्करकारिणौ ।
 कृष्णप्रणीतौ लोकेऽस्मिन्नथे को द्रष्टुमर्हति ॥ २९
 इत्यवोचन्व्रजन्तं तं जरासन्धपुरालयाः ।
 वासुदेवं नरश्रेष्ठं युक्तं वातजवैर्हयैः ॥ ३०
 तप्तचामीकराभेण किङ्किणीजालमालिना ।
 मेघनिर्घोषनादेन जैत्रेणामित्रघातिना ॥ ३१
 येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव ।
 तं प्राप्य समहृष्यन्त रथं ते पुरुषर्षभाः ॥ ३२
 ततः कृष्णं महाबाहुं आतृभ्यां सहितं तदा ।

कुलद्वारि गृहद्वारि ॥ २२ ॥ असंगो रथस्पर्शहीनः ॥ ३५ ॥

रथस्थं मागधा दृष्ट्वा समपद्यन्त विस्मिताः ॥ ३३
 हयैर्दिव्यैः समायुक्तो रथो वायुसमो जवे ।
 अधिष्ठितः स शुशुभे कृष्णेनातीव भारत ॥ ३४
 असङ्गो देवविहितस्तस्मिन्ध्वरे ध्वजः ।
 योजनाददृशे श्रीमानिन्द्रायुधसमप्रभः ॥ ३५
 चिन्तयामास कृष्णोऽथ गरुत्मन्तं स चाभ्ययात् ।
 क्षणे तस्मिन्स तेनासीच्चैत्यवृक्ष इवोत्थितः ॥ ३६
 व्यादितास्यैर्महानादैः सह भूतैर्ध्वजालयैः ।
 तस्मिन्ध्वरे तस्थौ गरुत्मान्पन्नगाशनः ॥ ३७
 दुर्निरीक्ष्यो हि भूतानां तेजसाऽऽभ्यधिकं बभौ ।
 आदित्य इव मध्याह्ने सहस्रकिरणावृतः ॥ ३८
 न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापि न रिष्यते ।
 दिव्यो ध्वजवरो राजन्दृश्यते चेह मानुषैः ॥ ३९
 तमास्थाय रथं दिव्यं पर्जन्यसमनिःस्वनम् ।
 निर्ययौ पुरुषव्याघ्रः पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ॥ ४०
 यं लेभे वासवाद्राजा वसुस्तस्माद्बृहद्रथः ।
 बृहद्रथात्क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथो रथम् ॥ ४१
 स निर्याय महाबाहुः पुण्डरीकेक्षणस्ततः ।
 गिरिव्रजाद्बहिस्तस्थौ समदेशे महायशाः ॥ ४२
 तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा ।
 ब्राह्मणप्रमुखा राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४३
 बन्धनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् ।
 पूजयामासुरुचुश्च स्तुतिपूर्वमिदं वचः ॥ ४४
 नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दने ।
 भीमार्जुनबलोपेते धर्मस्य प्रतिपालनम् ॥ ४५
 जरासन्धहृदे घोरे दुःखपङ्के निमज्जताम् ।
 राज्ञां समभ्युद्धरणं यदिदं कृतमद्य वै ॥ ४६
 विष्णो समवसन्नानां गिरिदुर्गे सुदारुणे ।
 दिष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तमाप्तं ते यदुनन्दन ॥ ४७
 किं कुर्मः पुरुषव्याघ्र शाधि नः प्रणतिस्थितान् ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि नृपैर्यद्यपि दुष्करम् ॥ ४८
 वैशंपायन उवाच ।
 तानुवाच हृषीकेशः समाश्वास्य महामनाः ।
 युधिष्ठिरो राजसूयं क्रतुमार्हतुमिच्छति ॥ ४९

तस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
 सर्वैर्भवद्भिर्विज्ञाय साहाय्यं क्रियतामिति ॥ ५०
 ततः सुप्रीतमनसस्ते नृपा नृपसत्तम ।
 तथेत्येवानुवन्सर्वे प्रतिगृह्णास्य तां गिरम् ॥ ५१
 रत्नभाजं च दाशार्हं चकुस्ते पृथिवीश्वराः ।
 कृच्छ्राजग्राह गोविन्दस्तेषां तदनुकम्पया ॥ ५२
 जरासन्धात्मजश्चैव सहदेवो महामनाः ।
 निर्ययौ सजनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ५३
 स नीचैः प्रणतो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः ।
 सहदेवो नृणां देवं वासुदेवमुपस्थितः ॥ ५४
 भयार्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाऽभयं तदा ।
 आददेऽस्य महार्हाणि रत्नानि पुरुषोत्तमः ॥ ५५
 'सहदेव उवाच ।
 यत्कृतं पुरुषव्याघ्र मम पित्रा जनार्दन ।
 तत्ते हृदि महाबाहो न कार्यं पुरुषोत्तम ॥ ५६
 त्वां प्रपन्नोऽसि गोविन्द प्रसादं कुरु मे प्रभो ।
 पितुरिच्छामि संस्कारं कर्तुं देवकिनन्दन ॥ ५७
 त्वत्तोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य भीमसेनात्तथार्जुनात् ।
 निर्भयो विचरिष्यामि यथाकामं यथासुखम् ॥ ५८
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं विज्ञाप्यमानस्य सहदेवस्य मारिष ।
 ग्रहष्टो देवकीपुत्रः पाण्डवौ च महारथौ ॥ ५९
 क्रियतां संस्क्रिया राजन्पितुस्त इति चाब्रुवन् ।
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पार्थयोश्च स मागधः ॥ ६०
 प्रविश्य नगरं तूर्णं सह मन्त्रिभिरप्युत ।
 चितां चन्दनकाष्ठैश्च कालेयसरलैस्तथा ॥ ६१
 कालागरुसुगन्धैश्च तैलैश्च विविधैरपि ।
 घृतधाराशतैश्चैव मुमनोभिश्च भारत ॥ ६२
 समन्तादेव कीर्यन्तोऽदहन्त मगधाधिपम् ।
 उदकं तस्य चक्रेऽथ सहदेवः सहानुजः ॥ ६३
 कृत्वा पितुः स्वर्गगतिं निर्ययौ यत्र केशवः ।

पाण्डवौ च महाभागौ भीमसेनार्जुनावुभौ ॥ ६४
 स ग्रहः प्राञ्जलिर्भूत्वा व्यज्ञापयत माधवम् ।
 सहदेव उवाच ।
 इमे रत्नानि भूरीणि गोजाविमहिषादयः ॥ ६५
 हस्तिनोऽश्वाश्च गोविन्द वासांसि विविधानि च ।
 द्रीयतां धर्मराजाय यथा वा मन्यते भवान् ॥ ६६
 वैशंपायन उवाच ।
 भयार्ताय ततस्तस्मै कृत्वा कृष्णोऽभयं तदा ।
 अभ्यषिञ्चत राजानं सहदेवं जनार्दनः ॥ ६७
 मागधानां महीपालं जरासन्धात्मजं तदा ।
 आददे च महार्हाणि रत्नानि पुरुषोत्तमः ॥ ६८
 गत्वैकत्वं स कृष्णेन पार्थाभ्यां चापि सत्कृतः ।
 विवेश मतिमात्राजा पुनर्वर्हिद्रथं पुरम् ॥ ६९
 पार्थाभ्यां सहितः कृष्णः सर्वैश्च वसुधाधिपैः ।
 यथावयः समागम्य विससर्ज नराधिपान् ॥ ७०
 विसृज्य सर्वानृपतीन् राजसूये महात्मभिः ।
 आगन्तव्यं भवद्भिश्च धर्मराजप्रियेप्सुभिः ॥ ७१
 एवमुक्ता माधवेन सर्वे ते वसुधाधिपाः ।
 एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा समेताः परया मुदा ७२
 भीमार्जुनहृषीकेशैः ग्रहष्टाः प्रययुस्तदा ।
 रत्नान्यादाय भूरीणि ज्वलन्तो रिपुसूदनाः ॥ ७३
 कृष्णस्तु सह पार्थाभ्यां श्रिया परमया युतः ।
 रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ पुरुषर्षभः ॥ ७४
 इन्द्रप्रस्थमुपागम्य पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ।
 समेत्य धर्मराजानं प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ॥ ७५
 दिष्ट्या भीमेन बलवाञ्जरासन्धो निपातितः ।
 राजानो मोक्षिताश्रेमे बन्धनानृपसत्तम ॥ ७६
 दिष्ट्या कुशलिनौ चेमौ भीमसेनधनञ्जयौ ।
 पुनः खनगरं प्राप्तावक्षताविति भारत ॥ ७७
 ततो युधिष्ठिरः कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः ।
 भीमसेनार्जुनौ चैव ग्रहष्टः परिषसजे ॥ ७८

* पतदादि ७३ पर्यान्तानां श्लोकानां स्थाने इ. पुस्तके

अभ्यषिञ्चत तत्रैव जरासन्धात्मजं मुदा ।
 गत्वैकत्वं च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव सत्कृतः ॥ १॥
 इत्येतौ द्रावेव श्लोकौ वर्तते ॥
 सभां ० ६

विवेश राजा द्युतिमान्वर्हिद्रथपुरं नृप ।
 अभिषिक्तो महाबाहुर्जारासन्धिर्महात्मभिः ॥ २॥

ततः क्षीणे जरासन्धे आतृभ्यां विहितं जयम् ।
 अजातशत्रुरासाद्य मुमुदे आतृभिः सह ॥ ७९
 'हृष्टश्च धर्मराडाक्यं जनार्दनमभाषत ।
 त्वां प्राप्य पुरुषव्याघ्र भीमसेनेन पातितः ॥ ८०
 मागधोऽसौ बलोन्मत्तो जरासन्धः प्रतापवान् ।
 राजसूर्यं क्रतुश्रेष्ठं प्राप्स्यामि विगतज्वरः ॥ ८१
 त्वद्बुद्धिबलमाश्रित्य यागाहोऽस्मि जनार्दन ।
 पीतं पृथिव्याः क्रुद्धेन यशस्ते पुरुषोत्तम ॥ ८२
 जरासन्धवधेनैव ग्राप्तास्ते विपुलाः श्रियः ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं संभाष्य कौन्तेयः प्रादाद्रथवरं प्रभोः ॥ ८३
 प्रतिगृह्य तु गोविन्दो जरासन्धस्य तं रथम् ॥ ८४
 ग्रहृष्टस्तस्य मुमुदे फल्गुनेन जनार्दनः ।
 प्रीतिमानभवद्राजन्धर्मराजपुरस्कृतः ॥ ८५
 यथावयः समागम्य आतृभिः सह पाण्डवः ।
 सत्कृत्य पूजयित्वा च विससर्ज नराधिपान् ॥ ८६
 युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते नृपा हृष्टमानसाः ।
 जग्मुः स्वदेशांस्त्वरिता यानैरुच्चावचैस्ततः ॥ ८७
 एवं पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दनः ।

पाण्डवैर्घातयामास जरासन्धमरिं तदा ॥ ८८
 घातयित्वा जरासन्धं बुद्धिपूर्वमरिंदमः ।
 धर्मराजमनुज्ञाप्य पृथां कृष्णां च भारत ॥ ८९
 सुभद्रां भीमसेनं च फाल्गुनं यमजौ तथा ।
 धौम्यमामन्त्रयित्वा च प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ९०
 'पाण्डवैरनुधावद्भिर्युधिष्ठिरपुरोगमैः ।
 हर्षेण महता युक्तः प्राप्य चानुत्तमं यशः ।
 जगाम हृष्टः कृष्णस्तु पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ९१
 तेनैव रथमुख्येन मनसस्तुल्यगामिना ।
 धर्मराजविसृष्टेन दिव्येनानादयन्दिशः ॥ ९२
 ततो युधिष्ठिरमुखाः पाण्डवा भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ९३
 ततो गते भगवति कृष्णे देवकिनन्दने ।
 जयं लब्ध्वा सुविपुलं राज्ञां दत्त्वाऽभयं तदा ॥ ९४
 संवर्धितं यशो भूयः कर्मणा तेन भारत ।
 द्रौपद्याः पाण्डवा राजन्परां प्रीतिमवर्धयन् ॥ ९५
 तस्मिन्काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् ।
 तद्राजा धर्मतश्चक्रे प्रजापालनकीर्तनम् ॥ ९६

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ समाप्तं चेदं जरासन्धवधपर्व ॥

(अथ दिग्विजयपर्व ॥ ३ ॥)

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिराज्ञया दिग्विजयार्थं निर्गतानामर्जुनादीनां संक्षेपेण दिग्विजयकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

'ऋषेस्तद्वचनं स्मृत्वा निश्श्वास युधिष्ठिरः ।
 धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठः कर्तुमिच्छन्परन्तपः ॥ १
 तस्यैजितज्ञो वीमत्सुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 संविवर्तयिषुः कामं पावकात्पाकशासनिः ॥ २
 प्राप्तं प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
 रथं ध्वजं समां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

धनुरस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
 प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ४
 तस्य कृत्यमहं मन्ये कोशस्य परिवर्धनम् ।
 कर्माहारयिष्यामि राज्ञः सर्वानृपोत्तम ॥ ५
 विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदपालिताम् ।
 तिथावथ मुहूर्ते च नक्षत्रे चाभिपूजिते ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

धनञ्जयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
स्निग्धगम्भीरनादिन्या तं गिरा प्रत्यभाषत ॥ ७
स्वस्ति वाच्याहृतो विप्रान्प्रयाहि भरतर्षभ ।
दुर्हदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ॥ ८
विजयस्ते ध्रुवं पार्थ प्रियं काममवाप्स्यसि ।
इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाषर्वणि दिग्विजयपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अर्जुनदिव्यजये भगदत्ताविजयः ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

दिशामभिजयं ब्रह्मन्विस्तेरेणानुकीर्तय ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
धनञ्जयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते ।
यौगपद्येन पार्थैर्हि निर्जितेयं वसुंधरा ॥ २
'अवाप्य राजा राज्यार्थं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
महत्त्वे राजशब्दस्य मनश्चक्रे महामनाः ॥ ३
तदा क्षात्रं विदित्वाऽस्य पृथिवीविजयं प्रति ।
अमर्षात्पार्थिवेन्द्राणां तं समेयाय वारयत् ॥ ४
तत्समेत्य ध्रुवः क्षात्रं रथनागाश्चपत्तिमत ।
अभ्ययात्पार्थिवं जिष्णुं मोघं कर्तुं जनाधिप ॥ ५
तत्पार्थः पार्थिवं क्षात्रं युयुत्सुं परमाहवे ।
प्रत्युद्ययौ महाबाहुस्तरसा पाकशासनिः ॥ ६
तद्भ्रमं पार्थिवं क्षात्रं पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
वायुनेव घनानीकं तूलीभूतं ययौ दिशः ॥ ७
तज्जित्वा पार्थिवं क्षात्रं समरे परवीरहा ।
ययौ तदा वशे कर्तुमुदीचीं पाण्डुनन्दनः ॥ ८
पूर्वं कुलिङ्गविषये वशे चक्रे महीपतिम् ।
धनञ्जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ९

'तेनैव सहितः प्रायाजिष्णुः साल्वपुरं प्रति ।
स साल्वपुरमासाद्य साल्वराजं धनञ्जयः ॥ १०
विक्रमेणोग्रधन्वानं वशे चक्रे महामनाः ।
तं पार्थः सहसा जित्वा द्युमत्सेनं महीश्वरम् ॥ ११
कृत्वा स सैनिकं प्रायात्कटदेशमरिन्दमः ।
तत्र पार्थो रणे जिष्णुः सुनाभं वसुधाधिपम् ॥ १२
विक्रमेण वशे कृत्वा कृतवाननुसैनिकम् ।
एतेन सहितो राजन्सव्यसाची परन्तपः ॥ १३
विजिग्ये शाकलद्वीपे प्रतिविन्ध्यं च पार्थिवम् ।
शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः ॥ १४
अर्जुनस्य च सैन्यस्यैर्विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ।
तान्सर्वानजयत्पार्थो धर्मराजप्रियेप्सया ॥ १५
तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ १६
तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशांपते ।
तेनासीत्सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ १७
स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् ।
अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ॥ १८
ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनञ्जयम् ।
ग्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामविगतकमम् ॥ १९
उपपन्नं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।

पाकशासनदायादे वीर्यमाहवशोभिनि ॥ २०
 अहं सखा महेन्द्रस्य शक्रादनवरो रणे ।
 न शक्ष्यामि च ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि २१
 त्वमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 यद्रक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक ॥ २२
 अर्जुन उवाच ।
 कुरूणामृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ २३
 तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयताम् ।
 भवान्पितृसखश्चैव प्रीयमाणो मयापि च ।
 ततो नाज्ञापयामि त्वां प्रीतिपूर्वं प्रदीयताम् २४
 भगदत्त उवाच ।
 कुन्तीमातर्यथा मे त्वं तथा राजा युधिष्ठिरः ।
 सर्वमेतत्करिष्यामि किं चान्यत्करवाणि ते ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि दिग्विजयपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अर्जुनेन उत्तरदिग्विजये नानादेशजयः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनञ्जयः ।
 अनेनैव कृतं सर्वं भविष्यत्यनुजानता ॥ १
 तं विजित्य महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 प्रययावुत्तरां तस्मादिशं धनदपालिताम् ॥ २
 अन्तर्गिरिं च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् ।
 तथैवोपगिरिं चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥ ३
 विजित्य पर्वतान्सर्वान्ये च तत्र नराधिपाः ।
 तान्वशे स्थापयित्वा स धनान्यादाय सर्वशः ॥ ४
 तैरेव सहितः सर्वैरनुरज्य च तानृपान् ।
 उलूकवासिनं राजन्बृहन्तमुपजग्मिवान् ॥ ५
 मृदङ्गवरनादेन रथनेमिस्त्रिनेन च ।
 हस्तिनां च निनादेन कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ६
 ततो बृहन्तस्त्वरितो बलेन चतुरङ्गिणा ।
 निष्क्रम्य नगरात्तस्माद्योधयामास फाल्गुनम् ॥ ७
 सुमहान्सन्निपातोऽभूद्धनञ्जयबृहन्तयोः ।
 न शशाक बृहन्तस्तु सोढुं पाण्डवविक्रमम् ॥ ८
 सोऽविषह्यतमं मत्वा कौन्तेयं पर्वतेश्वरः ।
 उपावर्तत दुर्धर्षो रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ९
 स तद्राज्यमवस्थाप्य उलूकसहितो ययौ ।
 सेनाबिन्दुमथो राजन्राज्यादाशु समाक्षिपत् ॥ १०
 मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसङ्कुलम् ।

उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत् ॥ ११
 तत्रस्थः पुरुषैरेव धर्मराजस्य शासनात् ।
 किरीटी जितवान् राजन्देशान्पञ्चगणांस्ततः ॥ १२
 स देवप्रस्थमासाद्य सेनाबिन्दोः पुरं प्रति ।
 बलेन चतुरङ्गेण निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ १३
 स तैः परिवृतः सर्वैर्विष्वगश्वं नराधिपम् ।
 अभ्यगच्छन्महातेजाः पौरवं पुरुषर्षभ ॥ १४
 विजित्य चाहवे शूरान्पर्वतीयान्महारथान् ।
 जिगाय सेनया राजन्पुरं पौरवरक्षितम् ॥ १५
 पौरवं युधि निर्जित्य दस्युन्पर्वतवासिनः ।
 गणानुत्सवसङ्केतानजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १६
 ततः काशमीरकान्वीरान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
 व्यजयल्लोहितं चैव मण्डलैर्दशभिः सह ॥ १७
 ततस्त्रिगर्ताः कौन्तेयं दारवाः कोकनदास्तथा ।
 क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्तन्त सर्वशः ॥ १८
 अभिसारीं ततो रम्यां विजिग्ये कुरुनन्दनः ।
 उरगावासिनं चैव रोचमानं रणेऽजयत् ॥ १९
 ततः सिंहपुरं रम्यं चित्रायुधसुरक्षितम् ।
 प्राधमद्वलमास्थाय पाकशासनिराहवे ॥ २०
 ततः सुह्मांश्च चोलांश्च किरीटी पाण्डवर्षभः ।
 सहितः सर्वसैन्येन ग्रामथत्कुरुनन्दनः ॥ २१
 ततः परमविक्रान्तो बाहीकान्पाकशासनः ।

महता परिमर्देन वशे चक्रे दुरासदान् ॥ २२

✓ गृहीत्वा तु बलं सारं फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।

✓ दरदान्सहकाम्भोजैरजयत्पाकशासनिः ॥ २३

प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः ।

निवसन्ति वने ये च तान्सर्वानजयत्प्रभुः ॥ २४

लोहान्परमकाम्भोजानृषिकानुत्तरानपि ।

सहितांस्तान्महाराज व्यजयत्पाकशासनिः ॥ २५

ऋषिकेष्वपि संग्रामो बभूवातिभयङ्करः ।

तारकामयसङ्काशः परस्त्वृषिकपार्थयोः ॥ २६

स विजित्य ततो राजवृषिकान्णमूर्धनि ।

शुकोदरसमांस्तत्र हयानष्टौ समानयत् ॥ २७

मयूरसदृशानन्यानुत्तरानपरानपि ।

जवनानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत् ॥ २८

स विनिर्जित्य संग्रामे हिमवन्तं सनिष्कुटम् ।

श्वेतपर्वतमासाद्य न्यविशत्पुरुषर्षभः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाषर्वणि दिग्विजयपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अर्जुनेन उत्तरदिग्विजये किंपुरुषादिखण्डजयः ॥ १ ॥ अर्जुनस्य खाण्डवप्रस्थं प्रति प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स श्वेतपर्वतं वीरः समतिक्रम्य वीर्यवान् ।

देशं किंपुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम् ॥ १

महता सन्निपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह ।

अजयत्पाण्डवश्रेष्ठः करे चैनं न्यवेशयत् ॥ २

तं जित्वा हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम् ।

पाकशासनिरव्यग्रः सहसैन्यः समासदत् ॥ ३

तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् ।

ऋषिकुल्यास्तथा सर्वा ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ४

सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः ।

गन्धर्वरक्षितं देशमजयत्पाण्डवस्ततः ॥ ५

✓ तत्र तित्तिरिकल्माषान्मण्डूकाख्यान्हयोत्तमान् ।

लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्वनगरात्तदा ॥ ६

हेमकूटमथासाद्य न्यवसत्फल्गुनस्तदा ।

तं हेमकूटं राजेन्द्र समतिक्रम्य पाण्डवः ॥ ७

हरिवर्षं विवेशाथ सैन्येन महता वृतः ।

तत्र पार्थो ददर्शाथ बहूनिह मनोरमान् ॥ ८

नगरान्सवनांश्चैव नदीश्च विमलोदकाः ।

पुरुषान्देवकल्पांश्च नारीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ९

तान्सर्वास्तत्र दृष्ट्वाऽथ मुदा युक्तो धनञ्जयः ।

वशे चक्रे स रत्नानि लेभे च सुबहूनि च ॥ १०

ततो निषधमासाद्य गिरिस्थानजयत्प्रभुः ।

अथ राजन्नतिक्रम्य निषधं शैलमायतम् ॥ ११

विवेश मध्यमं वर्षं पार्थो दिव्यमिलावृतम् ।

तत्र दिव्योपमान्दिव्यान्पुरुषान्देवदर्शनान् ॥ १२

अदृष्टपूर्वान्सुभगान्स ददर्श धनञ्जयः ।

सदनानि च शुभ्राणि नारीश्चाप्सरसंनिभाः ॥ १३

दृष्ट्वा तानजयद्रम्यान्स तैश्च ददृशे तदा ।

जित्वा च तान्महाभागान्करे च विनिवेश्य च ॥ १४

रत्नान्यादाय दिव्यानि भूषणान्यासनैः सह ।

उदीचीमथ राजेन्द्र ययौ पार्थो मुदाऽन्वितः ॥ १५

स ददर्श ततो मेरुं शिखरीणां प्रभुं महत् ।

तं काञ्चनमयं दिव्यं चतुर्वर्णं दुरासदम् ॥ १६

उन्नतं शतसाहस्रं योजनानां तु सुस्थितम् ।

ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ १७

आक्षिपन्तं प्रभां भानोः स्वशृङ्गैः काञ्चनोज्ज्वलैः ॥

काञ्चनाभरणं दिव्यदेवगन्धर्वसेवितम् ॥ १८

अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनैः ।

व्यालैराचरितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ॥ १९

स्वर्गमावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रायेण महागिरिम् ।

अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम् ॥ २०

नानाविहगसङ्घैश्च नादितं सुमनोहरैः ।

तं दृष्ट्वा फल्गुनो मेरुं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ २१
मेरोरिलावृतं दिव्यं सर्वतः परिमण्डितम् ।
मेरोस्तु दक्षिणे पार्श्वे जम्बूनाम वनस्पतिः ॥ २२
नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः ।
आखर्गमुच्छ्रिता राजंस्तस्य शाखा वनस्पतेः २३
यस्य नाम्ना त्विदं द्वीपं जम्बूद्वीपमिति स्मृतम् ।
तां च जम्बूं ददर्शयि सव्यसाची परन्तपः ॥ २४
तौ दृष्ट्वाऽप्रतिमौ लोके जम्बूं मेरुं च संस्थितौ ।
प्रीतिमानभवद्राजन्सर्वतः स विलोकयन् ॥ २५
तत्र लेभे ततो जिष्णुः सिद्धैर्दिव्यैश्च चारणैः ।
रत्नानि बहुसाहस्रं दत्तान्याभरणानि च ॥ २६
वासांसि च महार्हाणि तत्र लब्ध्वाऽर्जुनस्तदा ।
आमन्त्रयित्वा तान्सर्वान्यज्ञमुद्दिश्य वै गुरोः ॥ २७
अथादाय बहून् रत्नान्गमनायोपचक्रमे ।
मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य पर्वतप्रवरं प्रभुः ॥ २८
ययौ जम्बूनदीतीरे नदीं श्रेष्ठां विलोकयन् ।
स तां मनोरमां दिव्यां जम्बूस्वादुरसावहाम् ॥ २९
हैमपक्षिणैर्जुष्टां सौवर्णजलजाकुलाम् ।
हैमपङ्कां हैमजलां सौवर्णोज्ज्वलवालुकाम् ॥ ३०
क्वचित्सुपुष्पितैः पूर्णां सौवर्णकुसुमोत्पलैः ।
क्वचितीररुहैः कीर्णां हैमपुष्पैः सुपुष्पितैः ॥ ३१
तीर्थैश्च रुक्मसोपानैः सर्वतः समलङ्कृताम् ।
विमलैर्मणिजालैश्च नृत्तगीतरवैर्युताम् ॥ ३२
दीप्तैर्हैमवितानैश्च समन्ताच्छोभितां शुभाम् ।
तथाविधां नदीं दृष्ट्वा पार्थस्तां प्रशंसन् ह ॥ ३३
अदृष्टपूर्वां राजेन्द्र दृष्ट्वा हर्षमवाप च ।
दर्शनीयां नदीतीरे पुरुषान्सुमनोहरान् ॥ ३४
तान्नदीसलिलाहारान्सदारानमरोपमान् ।
नित्यं सुखमुदा युक्तान्सर्वालङ्कारशोभितान् ॥ ३५
तेभ्यो बहूनि रत्नानि तदा लेभे धनञ्जयः ।
दिव्यजम्बूफलं हैमं भूषणानि च पेशलम् ॥ ३६
लब्ध्वा तान्दुर्लभान्पार्थः प्रतीचीं प्रययौ दिशम् ।
नागानां रक्षितं देशमजयच्च पुनस्ततः ॥ ३७
ततो गत्वा महाराज वारुणीं पाकशासनिः ।

गन्धमादनमासाद्य ततस्तानजयत्प्रभुः ॥ ३८
तं गन्धमादनं राजन्नतिक्रम्य ततोऽर्जुनः ।
केतुमालं ददर्शयि वर्षं रत्नसमन्वितम् ॥ ३९
सेवितं देवकल्पैश्च नारीभिः प्रियदर्शनैः ।
तं जित्वा चार्जुनो राजन्करे च विनिवेश्य च ४०
आहृत्य तत्र रत्नानि दुर्लभानि तथार्जुनः ।
पुनश्च परिवृत्याथ मर्ध्य देशमिलावृतम् ॥ ४१
गत्वा प्राचीं दिशं राजन्सव्यसाची धनञ्जयः ।
मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम् ॥ ४२
ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ।
कृषान्क्षपांश्च नद्यौ तान्प्रघसान्दीप्तवेणिपान् ॥ ४३
पशुपांश्च कुलिन्दांश्च तङ्कणान्परतङ्कणान् ।
एतान्समस्ताञ्जित्वा च करे च विनिवेश्य च ४४
रत्नान्यादाय सर्वेभ्यो माल्यवन्तं ततो ययौ ।
तं माल्यवन्तं शैलेन्द्रं समतिक्रम्य पाण्डवः ॥ ४५
भद्राश्वं प्रविवेशाथ वर्षं स्वर्गोपमं शुचिम् ।
तत्र देवोपमान्दिव्यान्पुरुषाञ्शुभसंयुतान् ॥ ४६
जित्वा तान्स्ववशे कृत्वा करे च विनिवेश्य च ।
आहृत्य सर्वतो रत्नान्यसङ्ख्यानि ततस्ततः ॥ ४७
नीलं नाम गिरिं गत्वा तत्रस्थानजयत्प्रभुः ।
ततो जिष्णुरतिक्रम्य पर्वतं नीलमायतम् ॥ ४८
विवेश रम्यकं वर्षं सङ्कीर्णं मिथुनैः शुभैः ।
तं देशमथ जित्वा स करे च विनिवेश्य च ॥ ४९
अजयच्चापि बीभत्सुर्देशं गुह्यकरक्षितम् ।
तत्र लेभे च राजेन्द्र सौवर्णान्मृगपक्षिणः ॥ ५०
अगृह्णाद्यज्ञभूत्यर्थं रमणीयान्मनोहरान् ।
अन्यांश्च लब्ध्वा रत्नानि पाण्डवोऽथ महाबलः ५१
गन्धर्वरक्षितं देशमजयत्सगणं तदा ।
तत्र रत्नानि दिव्यानि लब्ध्वा राजन्नथार्जुनः ५२
वर्षं हिरण्वतं नाम विवेशाथ महीपते ।
स तु देशेषु रम्येषु गन्तुं तत्रोपचक्रमे ॥ ५३
मध्ये प्रासादवृन्देषु नक्षत्राणां शशी यथा ।
महापथेषु राजेन्द्र सर्वतो यान्तमर्जुनम् ॥ ५४
प्रासादवरञ्जङ्गस्थाः परया वीर्यशोभया ।

ददृशुस्तं स्त्रियः सर्वाः पार्थमात्मयशस्करम् ५५
 तं कलापधरं शूरं सरथं सधनुःकरम् ।
 सर्वमं सकिरीटं वै संनद्धं सपरिच्छदम् ॥ ५६
 सुकुमारं महासत्वं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
 शक्रोपमममित्रघ्नं परवारणवारणम् ॥ ५७
 पश्यन्तः स्त्रीगणास्तत्र शक्तिपाणिं स्र मेनिरे ।
 अयं स पुरुषव्याघ्रो रणेऽद्भुतपराक्रमः ॥ ५८
 अस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुहृद्गणाः ।
 इति वाचो ब्रुवन्त्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा धनञ्जयम् ॥
 तुष्टुवुः पुष्पवृष्टिं च समञ्जस्तस्य मूर्धनि ।
 दृष्ट्वा ते तु मुदा युक्ताः कौतूहलसमन्विताः ॥ ६०
 रत्नैर्विभूषणैश्चैव अभ्यवर्षश्च पाण्डवम् ।
 अथ जित्वा समस्तांस्तान्करे च विनिवेश्य च ६१
 मणिहेमप्रवालानि शस्त्राण्याभरणानि च ।
 एतानि लब्ध्वा पार्थोऽथ शङ्खवन्तं गिरिं ययौ ६२
 शङ्खवन्तं च कौरव्यः समतिक्रम्य फल्गुनः ।
 उत्तरं हरिवर्षं तु स समासाद्य पाण्डवः ॥ ६३
 विद्याधरगणांश्चैव यक्षेन्द्रांश्च विनिर्जयन् ।
 तत्र लेभे महात्मा वै वासो दिव्यमनुत्तमम् ६४
 किन्नरद्रुमपत्रांश्च तत्र कृष्णाजिनान्वहून् ।
 याज्ञीयांस्तांस्तदा दिव्यांस्तत्र लेभे धनञ्जयः ॥ ६५
 उत्तरं हरिवर्षं तु स समासाद्य पाण्डवः ।
 इयेष जेतुं तं देशं पाकशासननन्दनः ॥ ६६
 तत एनं महावीर्यं महाकाया महाबलाः ।
 द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचनमब्रुवन् ॥ ६७
 पार्थ नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

भीमेन प्राचीदिग्विजये पाञ्चालदेशगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्यवान् ।
 धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥ १
 महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ।

हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥ २
 वृत्तो भरतशार्दूलो द्विषच्छोकविवर्धनः ।
 स गत्वा नरशार्दूलः पञ्चालानां पुरं महत् ॥ ३
 पञ्चालान्विविधोपायैः सान्त्वयामास पाण्डवः ।

‘किञ्चित्करं समादाय विदेहानां पुरं ययौ ।
 ततः स गण्डकाञ्चूरो विदेहान्भरतर्षभः ॥ ४
 विजित्यालपेन कालेन दशार्णानजयत्प्रभुः ।
 तत्र दाशार्णको राजा सुधर्मा रोमहर्षणम् ।
 कृतवान्भीमसेनेन महद्युद्धं निरायुधम् ॥ ५
 भीमसेनस्तु तद्दृष्ट्वा तस्य कर्म महात्मनः ।
 अधिसेनापतिं चक्रे सुधर्माणं महाबलम् ॥ ६
 ततः प्राचीं दिशं भीमो ययौ भीमपराक्रमः ।
 सैन्येन महता राजन्कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ७
 सोऽश्वमेधेश्वरं राजन्रोचमानं सहायुगम् ।
 जिगाय समरे वीरो बलेन बलिनां वरः ॥ ८
 स तं निर्जित्य कौन्तेयो नातितीव्रेण कर्मणा ।
 पूर्वदेशं महावीर्यो विजिग्ये कुरुनन्दनः ॥ ९

ततो दक्षिणमागम्य पुलिन्दनगरं महत् ।
 मुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ॥ १०
 ततस्तु धर्मराजस्य शासनाद्भरतर्षभः ।
 शिशुपालं महावीर्यमभ्यगाञ्जनमेजय ॥ ११
 चेदिराजोऽपि तच्छ्रुत्वा पाण्डवस्य चिकीर्षितम् ।
 उपनिष्क्रम्य नगरात्प्रत्यगृह्णात्परन्तप ॥ १२
 तौ समेत्य महाराज कुरुचेदिवृषौ तदा ।
 उभयोरात्मकुलयोः कौशलं पर्यपृच्छताम् ॥ १३
 ततो निवेद्य तद्राष्ट्रं चेदिराजो विशांपते ।
 उवाच भीमं प्रहसन्किमिदं कुरुषेऽनघ ॥ १४
 तस्य भीमस्तदाचख्यौ धर्मराजचिकीर्षितम् ।
 स च तं प्रतिगृह्यैव तथा चक्रे नराधिपः ॥ १५
 ततो भीमस्तत्र राजब्रुषित्वा त्रिदशाः क्षपाः ।
 सत्कृतः शिशुपालेन ययौ सबलवाहनः ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

प्राचीं दिशं निर्जित्य भीमस्य प्रतिनिवर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः कुमारविषये श्रेणिमन्तमथाजयत् ।
 कोसलाधिपतिं चैव बृहद्वलमरिन्दमः ॥ १
 अयोध्यायां तु धर्मज्ञं दीर्घयज्ञं महाबलम् ।
 अजयत्पाण्डवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ २
 ततो गोपालकक्षं च सोत्तरानपि कोसलान् ।
 मल्लानामधिपं चैव पार्थिवं चाजयत्प्रभुः ॥ ३
 ततो हिमवतः पार्श्वं समभ्येत्य जलोद्भवम् ।
 सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशं बली ॥ ४
 एवं बहुविधान्देशान्विजिग्ये भरतर्षभः ।
 भल्लाटमभितो जिग्ये शुक्तिमन्तं च पर्वतम् ॥ ५
 पाण्डवः सुमहावीर्यो बलेन बलिनां वरः ।
 स काशिराजं समरे सुबाहुमनिवर्तिनम् ॥ ६
 वशे चक्रे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
 ततः सुपार्श्वमभितस्तथा राजपतिं क्रथम् ॥ ७

युध्यमानं बलात्संख्ये विजिग्ये पाण्डवर्षभः ।
 ततो मत्स्यान्महातेजा मलदांश्च महाबलान् ॥ ८
 अनघानभयांश्चैव पशुभूमिं च सर्वशः ।
 निवृत्य च महाबाहुर्मदधारं महीधरम् ॥ ९
 सोमधेयांश्च निर्जित्य प्रत्ययावुत्तरामुखः ।
 वत्सभूमिं च कौन्तेयो विजिग्ये बलवान्बलात् ॥ १०
 भर्माणामधिपं चैव निषादाधिपतिं तथा ।
 विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान्बहून् ॥ ११
 ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवन्तं च पर्वतम् ।
 तरसैवाजयन्द्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १२
 शर्मकान्वर्मकांश्चैव व्यजयत्सान्त्वपूर्वकम् ।
 वैदेहकं च राजानं जनकं जगतीपतिम् ॥ १३
 विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा ।
 शकांश्च बर्बरांश्चैव अजयच्छत्रपूर्वकम् ॥ १४
 वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्वतमन्तिकात् ।

किरातानामधिपतीनजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १५
 ततः सुहान्प्रसुहान्श्च सपक्षानतिवीर्यवान् ।
 विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानभ्यधाद्वली ॥ १६
 दण्डं च दण्डधारं च विजित्य पृथिवीपतीन् ।
 तैरेव सहितैः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् ॥ १७
 जारासन्धि सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह ।
 तैरेव सहितैः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवद्वली ॥ १८
 स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा ।
 युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ १९
 स कर्णं युधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत ।
 ततो विजिग्ये बलवान्राज्ञः पर्वतवासिनः ॥ २०
 अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ।
 पाण्डवो बाहुवीर्येण निजघान महामृधे ॥ २१
 ततः पुण्ड्राधिपं वीरं वासुदेवं समाययौ ।
 'इदानीं वृष्णिवीरेण न योत्स्यामीति पौण्ड्रकः २२
 कृष्णस्य भुजसंत्रासात्करमाशु ददौ नृपः ।'
 कौशिकीकच्छनिलयं राजानं च महौजसम् ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महामारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

त्रात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

दक्षिणादिग्विजये शूरसेनादीजितवतः सहदेवस्य माहिष्मत्यां नीलेन सह युद्धम् ॥ १ ॥ नीलस्य भग्निसाहाय्यकरणकारण-
 कथनम् ॥ २ ॥ सहदेवस्तुत्या तुष्ट्यामेराज्ञया नीलेनाचितस्य सहदेवस्य विभीषणात्करग्रहणार्थं घटोत्कचप्रेषणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः ।
 महत्या सेनया राजन्प्रययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १
 स शूरसेनान्कात्लुर्येन पूर्वमेवाजयत्प्रभुः ।
 मत्स्यराजं च कौरव्यो वशे चक्रे बलाद्वली ॥ २
 अधिराजाधिपं चैव दन्तवक्रं महाबलम् ।
 जिगाय करदं चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत् ॥ ३
 सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ।
 तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत्स पटञ्चरान् ॥ ४
 निषादभूमिं गोमृङ्गं पर्वतप्रवरं तथा ।

तरसैवाजयद्वीमाञ्छ्रेणिमन्तं च पार्थिवम् ॥ ५
 नरराष्ट्रं च निर्जित्य कुन्तिभोजमुपाद्रवत् ।
 प्रीतिपूर्वं च तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ६
 ततश्चर्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
 ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा ॥ ७
 चक्रे तेन स सङ्ग्रामं सहदेवेन भारत ।
 स तमाजौ विनिर्जित्य दक्षिणाभिमुखो ययौ ॥ ८
 सेकानपरसेकांश्च व्यजयत्सुमहाबलः ।
 करं तेभ्य उपादाय रत्नानि विविधानि च ॥ ९
 ततस्तेनैव सहितो नर्मदामभितो ययौ ।

सुहान् राडाः । मागधानभ्यधाद्वली करं प्रयच्छतेत्युक्तवान् ।
 पूर्वमेव पराक्रान्तत्वात् ॥ १६ ॥ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

सभा ० ७

पटञ्चरान् चोरदेशान् ॥ ४ ॥

'भगदत्तं महाबाहुं क्षत्रियं नरकात्मजम् ।
 अर्जुनाय करं दत्तं श्रुत्वा तत्र न्यवर्तत ॥' १०
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्येन महतावृतौ ।
 जिगाय समरे वीरावाश्विनेयः प्रतापवान् ॥ ११
 ततो रत्नान्युपादाय पुरं भोजकटं ययौ ।
 तत्र युद्धमभूद्राजन्दिवसद्वयमच्युत ॥ १२
 स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
 कोसलाधिपतिं चैव तथा वेणातटाधिपम् ॥ १३
 कान्तारकांश्च समरे तथा प्राकोटकाष्ट्रपान् ।
 नाटकेयांश्च समरे तथा हेरम्बकान्युधि ॥ १४
 मारुधं च विनिर्जित्य रम्यग्राममथो बलात् ।
 नाचीनानर्बुकांश्चैव राजानश्च महाबलः ॥ १५
 तांस्तानाटविकान्सर्वानजयत्पाण्डुनन्दनः ।
 वाताधिपं च नृपतिं वशे चक्रे महाबलः ॥ १६
 पुलिन्दांश्च रणे जित्वा ययौ दक्षिणतः पुरः ।
 युयुधे पाण्ड्यराजेन दिवसं नकुलानुजः ॥ १७
 तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम् ।
 गुहामासादयामास किष्किन्धां लोकविश्रुताम् ॥
 'पुरा वानरराजेन वालिना चाभिरक्षिताम् ।
 ततः कोसलराजस्य रामस्यैवानुगेन च ।
 सुग्रीवेणाभिगुप्तां तां प्रविष्टस्तथाह्वयत् ॥' १९
 तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।
 युयुधे दिवसान्सप्त न च तौ विकृतिं गतौ ॥ २०
 ततस्तुष्टौ महात्मानौ सहदेवाय वानरौ ।
 ऊचतुश्चैव संहृष्टौ प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ २१
 गच्छ पाण्डवशार्दूल रत्नान्यादाय सर्वशः ।
 अविघ्नमस्तु कार्याय धर्मराजाय धीमते ॥ २२
 ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ ॥
 तत्र नीलेन राज्ञा स चक्रे युद्धं नरर्षभः ॥ २३
 पाण्डवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान् ॥
 ततोऽस्य सुमहद्युद्धमासीद्भीरुभयंकरम् ॥ २४
 सैन्यक्षयकरं चैव प्राणानां संशयावहम् ।
 चक्रे तस्य हि साहाय्यं भगवान्हव्यवाहनः ॥ २५
 ततो रथा हया नागाः पुरुषाः कवचानि च ।

प्रदीप्तानि व्यदृश्यन्त सहदेवबले तदा ॥ २६
 ततः सुसंभ्रान्तमना बभूव कुरुनन्दनः ।
 नोत्तरं प्रतिवक्तुं च शक्तोऽभूज्जनमेजय ॥ २७
 जनमेजय उवाच ।
 किमर्थं भगवान्वह्निः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि ।
 सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वै द्विज ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्र माहिष्मतीवासी भगवान्हव्यवाहनः ।
 श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात्पारदारिकः ॥ २९
 नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना ।
 साऽग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा ॥ ३०
 व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत्प्रज्वलते न सः ।
 यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते ॥ ३१
 ततः स भगवानग्निश्चक्रे तां सुदर्शनाम् ।
 नीलस्य राज्ञः सर्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् ॥ ३२
 ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया ॥
 चक्रे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् ।
 तं तु राजा यथाशास्त्रमशासद्दार्मिकस्तदा ॥ ३३
 प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान्हव्यवाहनः ।
 तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसाऽवनिम् ॥ ३४
 ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृपः ।
 प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः ॥ ३५
 प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा ।
 चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः ॥ ३६
 वरेण च्छन्दयामास तं नृपं खिष्टकृत्तमः ।
 अभयं च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः ॥ ३७
 ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
 जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दहन्ते स वह्निना ॥ ३८
 तस्यां पुर्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरुद्वह ।
 बभूवुरनतिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल ॥ ३९
 एवमग्निर्वरं प्रादात्स्त्रीणामप्रतिवारणे ।
 स्वैरिण्यस्तत्र नार्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत ॥ ४०
 वर्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ ।
 भयादग्नेर्महाराज तदाप्रभृति सर्वदा ॥ ४१

सहदेवस्तु धर्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयादितम् ।
परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः ।
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत्पावकं ततः ॥४२॥
सहदेव उवाच ।

त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मनोस्तु ते ।
मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ॥ ४३॥
पावनात्पावकश्चासि वहनाद्व्यवाहनः ।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥४४॥
चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ।
स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी ॥४५॥
वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः पुबङ्गो भूरितेजसः ।
कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत् ॥ ४६॥
अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे ।
पृथिवी बलमादध्याच्छिवं चापो दिशन्तु मे ॥४७॥
अपां गर्भं महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर ।
देवानां मुखमग्रे त्वं सत्येन विपुनीहि माम् ४८॥
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि ।
नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् ॥४९॥
धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहाऽनिलसंभवः ।
सर्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम् ५०॥
एवं स्तुतोऽसि भगवन्प्रीतेन शुचिना मया ।
तुष्टिं पुष्टिं श्रुतं चैव प्रीतिं चाग्रे प्रयच्छ मे ॥५१॥
वैशंपायन उवाच ।

इत्येवं मन्त्रमाग्रेयं पठन्त्यो जुहुयाद्विशुम् ।
ऋद्धिमान्सततं दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२॥
सहदेव उवाच ।
यज्ञविघ्नमिमं कर्तुं नार्हस्त्वं यज्ञवाहन ।
एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य मेदिनीम् ॥५३॥
विधिवत्पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत ॥ ५४॥
न चैनमत्यगाद्वद्विर्वेलाभिव महोदधिः ।
तमुपेत्य शनैर्वह्निर्वाच कुरुनन्दनम् ॥ ५५॥
सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं कृता मया ॥ ५६॥

वेद्मि सर्वमभिप्रायं तव धर्मसुतस्य च ।
मया तु रक्षितव्या पूरियं भरतसत्तम ॥ ५७॥
यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा इति ।
ईप्सितं तु करिष्यामि मनसस्तव पाण्डव ॥ ५८॥
तत उत्थाय हृष्टात्मा प्राञ्जलिः शिरसा नतः ।
पूजयामास माद्रेयः पावकं भरतर्षभ ॥ ५९॥
पावके विनिवृत्ते तु नीलो राजाऽभ्यगात्तदा ।
पावकस्याज्ञया चैनमर्चयामास पार्थिवः ॥ ६०॥
सत्कारेण नरव्याघ्रं सहदेवं युधां पतिम् ।
प्रतिगृह्य च तां पूजां करे च विनिवेश्य च ॥ ६१॥
माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं स वशे कृत्वा राजानममितौजसम् ॥ ६२॥
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम् ।
आकृतिं कौशिकाचार्यं यत्नेन महता ततः ॥ ६३॥
वशे चक्रे महाबाहुः सुराष्ट्राधिपतिं तदा ।
सुराष्ट्रविषयस्थश्च प्रेषयामास रुक्मिणे ॥ ६४॥
राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ।
भीष्मकाय स धर्मात्मा साक्षादिन्द्रसखाय वै ६५॥
स चास्य प्रतिजग्राह ससुतः शासनं तदा ।
प्रीतिपूर्वं महाराज वामुदेवमवेक्ष्य च ॥ ६६॥
ततः स रत्नान्यादाय पुनः प्रायाद्युधां पतिः ।
ततः शूर्पारकं चैव तालाकटमथापि च ॥ ६७॥
वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलः ।
सागरद्वीपवासांश्च नृपतीन्लेच्छयोनिजान् ॥ ६८॥
निषादान्पुरुषादांश्च कर्णप्रावरणानपि ।
ये च कालमुखा नाम नरराक्षसयोनयः ॥ ६९॥
कृत्स्नं कोलगिरिं चैव सुरभीपट्टनं तथा ।
द्वीपं ताम्राह्वयं चैव पर्वतं रामकं तथा ॥ ७०॥
तिमिङ्गिलं च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः ।
एकपादांश्च पुरुषान्केरलान्वनवासिनः ॥ ७१॥
नगरीं संजयन्तीं च पाषण्डं करहाटकम् ।
दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ७२॥
पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहितांश्चोड्केरलैः ।
अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्टकर्णिकान् ॥ ७३॥

आटवीं च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा ।
 दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ७४
 'ताम्रपर्णीं ततो गत्वा कन्यातीर्थमतीत्य च ।
 दक्षिणां च दिशं सर्वां विजित्य कुरुनन्दनः ॥ ७५
 उत्तरं तीरमासाद्य सागरस्योर्मिमालिनः ।
 चिन्तयामास कौन्तेयो भ्रातुः पुत्रं घटोत्कचम् ७६
 ततश्चिन्तितमात्रस्तु राक्षसः प्रत्यदृश्यत ।
 तं मेरुशिखराकारमागतं पाण्डुनन्दनः ॥ ७७
 भृगुकच्छात्ततो धीमान्सांनैवामित्रकर्शनः ।
 आगम्यतामिति ग्राह धर्मराजस्य शासनात् ॥ ७८

स राक्षसपरीवारस्तं प्रणम्याशु संस्थितः ।
 घटोत्कचं महात्मानं राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ७९
 तत्रस्थः प्रेषयामास पौलस्त्याय महात्मने ।
 विभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिन्दमः ॥ ८०
 स चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम् ।
 तच्च कृष्णकृतं धीमानभ्यमन्यत स प्रभुः ॥ ८१
 ततः संप्रेषयामास रत्नानि विविधानि च ।
 चन्दनागुरुकाष्ठानि दिव्यान्याभरणानि च ॥
 वासांसि च महार्हाणि मणींश्चैव महाधनान् ॥ ८२

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

जनमेजयप्रभानुरोधेन सहदेवस्य द्वाविडपाण्ड्यदेशगमनकथनम् ॥ १ ॥

‘जनमेजय उवाच ।

इच्छाम्यागमनं श्रोतुं हैडिम्बस्य द्विजोत्तम ।
 लङ्कायां च गतिं ब्रह्मन्पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ १
 कावेरीदर्शनं चैव आनुपूर्व्या वदस्व मे ।
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणु राजन्यथा वृत्तं सहदेवस्य साहसम् ॥ २
 काननद्वीपगांश्चैव तरसाऽऽजित्य चाहवे ।
 दक्षिणां च दिशं जित्वा चोलस्य विषयं ययौ ॥ ३
 ददर्श पुण्यतोयां वै कावेरीं सरितां वराम् ।
 नानापक्षिगणैर्जुष्टां तापसैरुपशोभिताम् ॥ ४
 साललोध्रार्जुनैर्विल्वैर्जम्बूशाल्मलकिंशुकैः ।
 कदम्बैः सप्तपर्णैश्च कश्मर्यामलकैर्वृताम् ॥ ५
 न्यग्रोधैश्च महाशाखैः पुष्पैरौदुम्बरैरपि ।
 शमीपलाशवृक्षैश्च अश्वत्थैः खदिरैर्वृताम् ॥ ६
 बदरीभिश्च संछन्नामश्वकर्णैश्च शोभिताम् ।
 चूतैः पुण्ड्रकपत्रैश्च कदलीवनसंवृताम् ॥ ७
 चक्रवाकगणैः कीर्णां पुवैश्च जलवायसैः ।
 समुद्रकाकैः क्रौञ्चैश्च नादितां जलकुट्टैः ॥ ८
 एवं खगैश्च बहुभिः संप्लुष्टां जलवासिभिः ।

आश्रमैर्वहुभिः सक्तां चैत्यवृक्षैश्च शोभिताम् ॥ ९
 शोभितां ब्राह्मणैः शुभ्रैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।
 कचितीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिव शोभिताम् ॥ १०
 कचित्सुपुष्पितैर्वृक्षैः कचित्सौगन्धिकोत्पलैः ।
 कठारकुमुदोत्फुल्लैः कमलैरुपशोभिताम् ॥ ११
 कावेरीं तादृशीं दृष्ट्वा प्रीतिमान्पाण्डवस्तदा ।
 अस्मद्राष्ट्रे यथा गङ्गा कावेरी च तथा शुभा ॥ १२
 सहदेवस्तु तां तीर्त्वा नदीमनुचरैः सह ।
 दक्षिणं तीरमासाद्य गमनायोपचक्रमे ॥ १३
 आगतं पाण्डवं तत्र श्रुत्वा विषयवासिनः ।
 दर्शनार्थं ययुस्ते तु कौतूहलसमन्विताः ॥ १४
 द्रमिडाः पुरुषा राजन्स्त्रियश्च प्रियदर्शनाः ।
 गत्वा पाण्डुसुतं तत्र ददृशुस्ते मुदाऽन्विताः ॥ १५
 सुकुमारं विशालाक्षं व्रजन्तं त्रिदशोपमम् ।
 दर्शनीयतमं लोके नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ १६
 आश्चर्यभूतं ददृशुर्द्रमिडास्ते समागताः ।
 महासेनोपमं दृष्ट्वा पूजां चक्रुश्च तस्य वै ॥ १७
 रत्नैश्च विविधैरिष्टैर्मौगैरन्यैश्च संमतैः ।
 गतिमङ्गलयुक्ताभिः स्तुवन्तो नकुलानुजम् ॥ १८

सहदेवस्तु तान्दृष्ट्वा द्रमिलानागतान्मुदा ।
 विसृज्य तान्महाबाहुः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ १९
 दूतेन तरसा चोलं विजित्य द्रमिडेश्वरम् ।
 ततो रत्नान्युपादाय पाण्ड्यस्य विषयं ययौ ॥ २०
 दर्शने सहदेवस्य न च तृप्ता नराः परे ।
 गच्छन्तमनुगच्छन्तः प्राप्ताः कौतूहलान्विताः ॥ २१
 ततो माद्रीसुतो राजन्मृगसङ्घान्विलोकयन् ।
 गजान्वनचरानन्यान्वाघ्रान्कृष्णमृगान्बहून् ॥ २२
 शुकान्मयूरान्दृष्ट्वा तु गृध्रानारण्यकुक्कुटान् ।
 ततो देशं समासाद्य श्वशुरस्य महीपतेः ॥ २३
 प्रेषयामास माद्रेयो दूतान्पाण्ड्याय वै तदा ।
 प्रतिजग्राह तस्याज्ञां संप्रीत्या मलयध्वजः ॥ २४
 भार्या रूपवती जिष्णोः पाण्ड्यस्य तनया शुभा ।
 चित्राङ्गदेति विख्याता द्रमिडी योषितां वरा ॥ २५

आगतं सहदेवं तु सा श्रुत्वाऽन्तःपुरे पितुः ।
 प्रेषयामास संप्रीत्या पूजारत्नं च वै बहु ॥ २६
 पाण्ड्योऽपि बहुरत्नानि दूतैः सह मुमोच ह ।
 मणिमुक्ताप्रवालानि सहदेवाय कीर्तिमान् ॥ २७
 तां दृष्ट्वाऽप्रतिमां पूजां पाण्डवोऽपि मुदा नृप ।
 भ्रातुः पुत्रे बहून्रत्नान्दत्ता वै बभ्रुवाहने ॥ २८
 पाण्ड्यं द्रमिडराजानं श्वशुरं मलयध्वजम् ।
 स दूतैस्तं वशे कृत्वा मणल्लेश्वरं तदा ॥ २९
 ततो रत्नान्युपादाय द्रमिडैरावृतो ययौ ।
 अगस्त्यस्थालयं दिव्यं देवलोकसमं गिरिम् ॥ ३०
 स तं प्रदक्षिणं कृत्वा मलयं भरतर्षभ ।
 लङ्घयित्वा तु माद्रेयस्ताम्रपर्णीं नदीं शुभाम् ॥ ३१
 प्रसन्नसलिलां दिव्यां सुशीतां च मनोहराम् ।
 समुद्रतीरमासाद्य न्यविशत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

स्मृतिमात्रागतघटोत्कचलङ्काप्रेषणवृत्तान्तस्य विस्तरेण कथनम् ॥ १ ॥ कृष्णगौरवेण विभीषणेन करदानम् ॥ २ ॥ विभीषणात्करमाहृतवत्ता घटोत्कचेन सह सहदेवस्य प्रतिनिवर्तनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सहदेवस्ततो राजा मन्त्रिभिः सह भारत ।
 संप्रधार्य महाबाहुः सचिवैर्बुद्धिमतरैः ॥ १
 स विचार्य तदा राजन्सहदेवस्त्वरान्वितः ।
 चिन्तयामास राजेन्द्र भ्रातुः पुत्रं घटोत्कचम् ॥ २
 ततश्चिन्तितमात्रे तु राक्षसः प्रत्यदृश्यत ।
 अतिदीर्घो महाबाहुः सर्वाभरणभूषितः ॥ ३
 नीलजीमूतसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
 विचित्रहारकेयूरः किङ्किणीमणिभूषितः ॥ ४
 हेममाली महादंष्ट्रः किरीटी कुक्षिबन्धनः ।
 ताम्रकेशो हरिश्मश्रुर्भीमाङ्गः कटकाङ्गदः ॥ ५
 रक्तचन्दनदिग्धाङ्गः सूक्ष्माम्बरधरो बली ।
 बलेन स ययौ तत्र चालयन्निव मेदिनीम् ॥ ६
 ततो दृष्ट्वा जना राजन्नायान्तं पर्वतोपमम् ।

भयाद्धि दुद्रुवुः सर्वे सिंहात्क्षुद्रमृगा यथा ॥ ७
 आससाद च माद्रेयं पुलस्त्यं रावणो यथा ।
 अभिवाद्य ततो राजन्सहदेवं घटोत्कचः ॥ ८
 प्रहः कृताञ्जलिस्तस्थौ किं कार्यमिति चाब्रवीत् ।
 तं परिष्वज्य बाहुभ्यां मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवः ॥ ९
 तं मेरुशिखराकारमागतं पाण्डुनन्दनः ।
 पूजयित्वा सहामात्यः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ॥ १०
 गच्छ लङ्कां पुरीं वत्स करार्थं मम शासनात् ।
 तत्र दृष्ट्वा महात्मानं राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ ११
 रत्नानि राजसूयार्थं विविधानि बहूनि च ।
 उपादाय च सर्वाणि प्रत्यागच्छ महाबल ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 पाण्डवेनैवमुक्तस्तु मुदा युक्तो घटोत्कचः ।
 तथेत्युक्त्वा महाराज प्रतस्थे दक्षिणां दिशम् ॥ १३

प्रययौ दक्षिणं कृत्वा सहदेवं घटोत्कचः ।
 लङ्कामभिमुखो राजन्समुद्रं स व्यलोकयत् ॥ १४
 कूर्मग्राहक्षपाकीर्णं मीननकैस्तथाऽऽकुलम् ।
 शुक्तिव्रातसमाकीर्णं शङ्खानां निचयाकुलम् ॥ १५
 स दृष्ट्वा रामसेतुं च चिन्तयन् रामविक्रमम् ।
 गत्वा पारं समुद्रस्य दक्षिणं स घटोत्कचः ॥ १६
 ददर्श लङ्कां राजेन्द्र नाकपृष्ठोपमां शुभाम् ।
 प्राकारेणावृतां रम्यां शुभद्वारैश्च शोभिताम् ॥ १७
 प्रासादैर्बहुसाहस्रैः श्वेतरक्तैश्च सङ्कुलाम् ।
 दिव्यदुन्दुभिनिर्हादामुद्यानवनशोभिताम् ॥ १८
 सर्वकालफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ।
 पुष्पगन्धैश्च सङ्कीर्णां रमणीयमहारथाम् ॥ १९
 नानारत्नैश्च संपूर्णामिन्द्रस्यैवामरावतीम् ।
 विवेश स पुरीं लङ्कां राक्षसैश्च निषेविताम् ॥ २०
 ददर्श राक्षसव्राताञ्छूलप्रासधरान्वहून् ।
 नानावेषधरान्दक्षान्नारीश्च प्रियदर्शनाः ॥ २१
 दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यभूषणभूषिताः ।
 मदरक्तान्तनयनाः पीनश्रोणिपयोधराः ॥ २२
 भैमसेनिं ततो दृष्ट्वा हृष्टास्ते विस्मयं गताः ।
 आससाद गृहं राज्ञ इन्द्रस्य सदनोपमम् ॥ २३
 स द्वारपालमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ।
 घटोत्कच उवाच ।
 कुरूणामृषभो राजा पाण्डुरां महाबलः ॥ २४
 कनीयांस्तस्य दायादः सहदेव इति श्रुतः ।
 तेनाहं प्रेषितो दूतः करार्थं कौरवस्य च ॥ २५
 द्रष्टुमिच्छामि राजेन्द्र त्वं क्षिप्रं मां निवेदय ।
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्वारपालो महीपते ॥ २६
 तथेत्युक्त्वा विवेशाथ भवनं स निवेदकः ।
 प्राञ्जलिः सर्वमाचष्ट सर्वां दूतगिरं तदा ॥ २७
 द्वारपालवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
 उवाच वाक्यं धर्मात्मा समीपं मे प्रवेक्ष्यताम् ॥ २८
 एवमुक्तस्तु राज्ञा स धर्मज्ञेन महात्मना ।
 अथ निष्क्रम्य संभ्रान्तो द्वास्थो हैडिम्बमब्रवीत् ॥ २९

एहि दूत नृपं द्रष्टुं क्षिप्रं प्रविश च स्वयम् ।
 द्वारपालवचः श्रुत्वा प्रविवेश घटोत्कचः ॥ ३०
 स प्रविश्य ददर्शाथ राक्षसेन्द्रस्य मन्दिरम् ।
 ततः कैलाससङ्काशं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ ३१
 प्राकारेण परिक्षिप्तं गोपुरैश्चापि शोभितम् ।
 हर्म्यप्रासादसंवाधं नानारत्नोपशोभितम् ॥ ३२
 काञ्चनैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैरपि ।
 वज्रवैडूर्यजुष्टैश्च स्तम्भैश्च सुमनोहरैः ॥ ३३
 नानाध्वजपताकाभिर्युक्तं मणिविचित्रितम् ।
 चित्रमाल्यावृतं रम्यं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ ३४
 स दृष्ट्वा तत्र सर्वं च भैमसेनिर्मनोहरम् ।
 प्रविशन्नेव हैडिम्बः शुश्राव मधुरस्वरम् ॥ ३५
 तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समतालमिताक्षरम् ।
 दिव्यदुन्दुभिनिर्हादं वादित्रसततं शुभम् ॥ ३६
 स श्रुत्वा मधुरं शब्दं प्रीतिमानभवत्तदा ।
 ततो विगाह्य हैडिम्बो बहुकक्ष्यां मनोरमाम् ॥ ३७
 स ददर्श महात्मानं द्वास्थेन सह भारत ।
 तं विभीषणमासीनं काञ्चने परमासने ॥ ३८
 दिवि भास्करसङ्काशं मुक्तामणिविभूषितम् ।
 दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपधरं विभुम् ॥ ३९
 दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धोक्षितं शुभम् ।
 विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभम् ॥ ४०
 उपोपविष्टं सचिवैर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
 यक्षैर्महात्मभिर्दिव्यनारीभिर्हृद्यकान्तिभिः ॥ ४१
 गीतैर्मङ्गलयुक्तैश्च पूज्यमानं यथा दिवि ।
 चामरे व्यजने चाग्रे हेमदण्डे महाधने ॥ ४२
 गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ।
 अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टं कुबेरवरुणोपमम् ॥ ४३
 धर्मे चैव स्थितं नित्यमद्भुतं राक्षसेश्वरम् ।
 राममिक्ष्वाकुनाथं वै सरन्तं मनसा सदा ॥ ४४
 दृष्ट्वा घटोत्कचो राजन्वन्दे तं कृताञ्जलिः ।
 प्रहस्तस्यौ महावीर्यः शक्रं चित्ररथो यथा ॥ ४५
 तं दूतमागतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
 पूजयित्वा यथान्यायं सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ ४६

विभीषण उवाच ।

कस्य वंशे स संजातः करमिच्छन्महीपतिः ।

तस्यानुजान्समस्तांश्च पुरं देशं च तस्य वै ॥ ४७

त्वां च कार्यं च तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

विस्तरेण मम ब्रूहि सर्वानेतान्पृथक्पृथक् ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु हैडिम्बः पौलस्त्येन महात्मना ।

कृताञ्जलिर्वाचाथ समर्थमिदमुत्तरम् ॥ ४९

घटोत्कच उवाच ।

सौमवंशोद्भवो राजा पाण्डुर्नाम महाबलः ।

पाण्डोश्च पुत्राः पञ्चासञ्चक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ५०

तेषां ज्येष्ठस्तु नाम्ना वै युधिष्ठिर इति श्रुतः ।

अजातशत्रुर्धर्मात्मा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ५१

ततो युधिष्ठिरो राजा प्राप्य राज्यमकारयत् ।

गङ्गाया दक्षिणे तीरे नगरे नागसाहये ॥ ५२

तदत्वा धृतराष्ट्राय शक्रप्रस्थं ययौ ततः ।

भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शक्रप्रस्थेऽन्वमोदत ॥ ५३

गङ्गायमुनयोर्मध्ये ते उभे नगरोत्तमे ।

नित्यं धर्मे स्थितो राजा शक्रप्रस्थे प्रशास्ति नः ॥ ५४

तस्यानुजो महाबाहुर्भीमसेन इति श्रुतः ।

महातेजा महाकीर्तिः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ५५

दशनागसहस्राणां बले तुल्यः स पाण्डवः ।

तस्यानुजोऽर्जुनो नाम महाबलपराक्रमः ॥ ५६

सुकुमारो महासत्त्वो लोके वीर्येण विश्रुतः ।

कार्तवीर्यसमो वीर्ये सागरप्रतिमो बले ॥ ५७

जामदग्न्यसमश्वास्त्रे सङ्गृह्ये रामसमोऽर्जुनः ।

रूपे शक्रसमः पार्थस्तेजसा भास्करोपमः ॥ ५८

देवदानवगन्धर्वैः पिशाचोरगराक्षसैः ।

मानुषैश्च समस्तैस्तु अजेयः फल्गुनो रणे ॥ ५९

तेन तत्खाण्डवं दावं तर्पितं जातवेदसे ।

विजित्य तरसा शक्रं युधि देवगणैः सह ॥ ६०

लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तर्पयित्वा हुताशनम् ।

तेन लब्धा महाराज दुर्लभा दैवतैरपि ॥ ६१

वासुदेवस्य भगिनी सुभद्रा नाम विश्रुता ।

अर्जुनस्यानुजो राजन्नकुलश्चेति विश्रुतः ॥ ६२

दर्शनीयतमो लोके मूर्तिमानिव मन्मथः ।

तस्यानुजो महातेजाः सहदेव इति श्रुतः ॥ ६३

तेनाहं प्रेषितो राजन्कुमारेण समो रणे ।

अहं घटोत्कचो नाम भीमसेनसुतो बली ॥ ६४

मम माता महाभागा हिडिम्बा नाम राक्षसी ।

पार्थानामुपकारार्थं चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ ६५

आसीत्पृथिव्याः सर्वस्या महीपालो युधिष्ठिरः ।

राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहर्तुमुपचक्रमे ॥ ६६

संदिदेश च स भ्रातृन्करार्थं सर्वतोदिशम् ।

वृष्णिवीरेण सहितः संदिदेशानुजानृपः ॥ ६७

उदीचीमर्जुनस्तूर्णं गत्वा मेरोरथोत्तमः ।

गत्वा शतसहस्राणि योजनानि महाबलः ॥ ६८

जित्वा सर्वानृपान्युद्धे हत्वा च तरसा वशी ।

स्वर्गद्वारमुपागम्य रत्नान्यादाय वै भृशम् ॥ ६९

अश्वांश्च विविधान्दिव्यान्सर्वानादाय फल्गुनः ।

धनं बहुविधं राजन्धर्मपुत्राय वै ददौ ॥ ७०

भीमसेनो हि राजेन्द्र जित्वा प्राचीं दिशं बलात् ।

वशे कृत्वा महीपालान्पाण्डवाय धनं ददौ ॥ ७१

दिशं प्रतीचीं नकुलः करार्थं प्रययौ तथा ।

सहदेवो दिशं याम्यां जित्वा सर्वान्महीक्षितः ॥ ७२

मां सन्दिदेश राजेन्द्र करार्थमिह सत्कृतः ।

पार्थानां चरितं तुभ्यं सङ्क्षेपात्समुदाहृतम् ॥ ७३

तमवेक्ष्य महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

पावनं राजसूयं च भगवन्तं हरिं प्रभुम् ।

एतानवेक्ष्य धर्मज्ञ करं दातुमिहार्हसि ॥ ७४

वैशंपायन उवाच ।

तेन तद्भाषितं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।

शासनं प्रतिजग्राह धर्मात्मा राक्षसैः सह ॥ ७५

तच्च कृष्णकृतं धीमानित्यमन्यत स प्रभुः ।

ततो ददौ विचित्राणि कम्बलानि कुथानि च ॥ ७६

दान्तकाञ्चनपर्यङ्कान्मणिहेमविचित्रितान् ।

भूषणानि महार्हाणि प्रवालानि मणींश्च सः ॥ ७७

काञ्चनानि च भाण्डानि कलशानि घटानि च ।

कटाहानि विचित्राणि द्रोण्यश्चैव सहस्रशः ॥७८
 राजतानि च भाण्डानि रत्नगर्भाश्च कुण्डलान् ।
 हेमपुष्पाणि चान्यानि रुक्ममुख्यानि चापरान् ॥
 शङ्खाश्च चन्द्रसङ्काशाश्चित्रावर्तविचित्रितान् ।
 यज्ञस्य तोरणे युक्तान्ददौ तालांश्चतुर्दश ॥ ८०
 रुक्मपङ्कजपुष्पाणि शिविका मणिभूषिताः ।
 मुकुटानि महार्हाणि रत्नगर्भाश्च कङ्कणान् ॥ ८१
 चन्दनानि च मुख्यानि वासांसि विविधानि च ।
 स ददौ सहदेवाय तदा राजा विभीषणः ॥ ८२
 तानि सर्वाणि रत्नानि आजहुस्ते निशाचराः ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि समदा रक्तलोचनाः ॥ ८३
 रत्नान्यादाय सर्वाणि प्रतस्थे स घटोत्कचः ।
 विभीषणं च राजानमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ८४
 प्रदक्षिणं परीत्यैव निर्जगाम घटोत्कचः ।
 ततो रत्नान्युपादाय हैडिम्बो राक्षसैः सह ॥ ८५
 जगाम तूर्णं लङ्कायाः सहदेवपदं प्रति ।
 आसेदुः पाण्डवं सर्वे लङ्कयित्वा महोदधिम् ॥ ८६
 सहदेवो ददर्शार्थं रत्नाहारान्निशाचरान् ।
 आगतान्भीमसङ्काशान्हैडिम्बं च तथा नृप ॥ ८७

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि दिग्विजयपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

नकुलस्य पश्चिमदिग्विजयः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा ।
 वासुदेवजितामाशां यथाऽसावजयत्प्रभुः ॥ १
 निर्याय खाण्डवप्रस्थात्प्रतीचीमभितो दिशम् ।
 उद्दिश्य मतिमान्प्रायान्महत्या सेनया सह ॥ २
 सिंहनादेन महता योधानां गर्जितेन च ।
 रथनेमिनिनादैश्च कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ३
 ततो बहु धनं रम्यं गवाढ्यं धनधान्यवत् ।
 कार्तिकेयस्य दयितं रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ ४
 तत्र युद्धं महत्वासीच्छरैर्मत्तमयूरकैः ।
 मरुभूमिं स कात्स्न्येन तथैव बहुधान्यकम् ॥ ५

द्रमिला नैऋतान्दृष्ट्वा दुद्रुवुस्ते भयार्दिताः ।
 भैमसेनिस्ततो गत्वा माद्रेयं प्राञ्जलिः स्थितः ॥ ८८
 प्रीतिमानभवद्दृष्ट्वा रत्नौघं तं च पाण्डवः ।
 तं परिष्वज्य पाणिभ्यां दृष्ट्वा तान्प्रीतिमानभूत ॥ ८९
 विसृज्य द्रविडान्सर्वाङ्गमनायोपचक्रमे ।
 न्यवर्तत ततो धीमान्सहदेवो नराधिपः ॥ ९०
 एवं विजित्य तरसा सान्त्वेन विजयेन च ।
 करदान्पार्थिवान्कृत्वा प्रत्यागच्छदरिन्दमः ॥ ९१
 रत्नसालमुपादाय ययौ सहनिशाचरः ।
 इन्द्रप्रस्थं विवेशार्थं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ९२
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्सहदेवः कृताञ्जलिः ।
 प्रह्वोऽभिवाद्य तस्यैव स पूजितश्चापि तेन वै ॥ ९३
 लङ्काप्राप्तान्धनौघांश्च दृष्ट्वा तान्दुर्लभान्बहून् ।
 प्रीतिमानभवद्राजा विस्रयं परमं ययौ ॥ ९४
 धर्मराजाय तत्सर्वं निवेद्य भरतर्षभ ।
 कोटीसहस्रमधिकं हिरण्यस्य महात्मने ॥ ९५
 विविधानि च रत्नानि गोजाविमहिषांस्तथा ।
 कृतकर्मा सुखं राजन्नुवास जनमेजय ॥ ९६

शैरीषकं महत्थं च वशे चक्रे महाद्युतिः ।
 आक्रोशं चैव राजर्षिं तेन युद्धमभून्महत् ॥ ६
 तान्दशार्णान्स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः ।
 शिबींस्त्रिगर्तान्म्वष्टान्मालवान्पञ्च कर्पटान् ॥ ७
 तथा मध्यमकेयांश्च वाटधानान्द्विजानथ ।
 पुनश्च परिवृत्याथ पुष्करारण्यवासिनः ॥ ८
 गणानुत्सवसङ्केतान्व्यजयत्पुरुषर्षभः ।
 सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणीया महाबलाः ॥ ९
 शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् ।
 वर्तयन्ति च ये मत्स्यैर्बे च पर्वतवासिनः ॥ १०
 कृत्स्नं पञ्चनन्दं चैव तथैवामरपर्वतम् ।

उत्तरज्योतिषं चैव तथा दिव्यकटं पुरम् ॥ ११
 द्वारपालं च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः ।
 रामठान्हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः ॥ १२
 तान्सर्वान्स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ।
 तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय भारत ॥ १३
 स चास्य गतभी राजन्प्रतिजग्राह शासनम् ।
 ततः शाकुलमभ्येत्य मद्राणां पुटभेदनम् ॥ १४
 मातुलं प्रीतिपूर्वेण शल्यं चक्रे वशे बली ।
 स तेन सत्कृतो राज्ञा सत्कारार्हो विशांपते ॥ १५
 रत्नानि भूरीण्यादाय संप्रतस्थे युधां पतिः ।

ततः सागरकुक्षिस्थान्मलेच्छान्परमदारुणान् ॥ १६
 पल्लवान्बर्बरांश्चैव किरातान्यवनाञ्चकान् ।
 ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च पार्थिवान् ।
 न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित् ॥ १७
 करभाणां सहस्राणि कोशं तस्य महात्मनः ।
 ऊर्ध्वदेशं महाराज कृच्छ्रादिव महाधनम् ॥ १८
 इन्द्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स युधिष्ठिरम् ।
 ततो माद्रीसुतः श्रीमान्धनं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १९
 एवं विजित्य नकुलो दिशं वरुणपालिताम् ।
 प्रतीचीं वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभ ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ समाप्तं च दिग्विजयपर्व ॥

(अथ राजसूयपर्व ॥ ४ ॥)

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

द्वारकातः आगतस्य श्रीकृष्णस्याज्ञया यज्ञसामग्रीसंपादनोपक्रमः ॥ १ ॥ द्वैपायनेन ऋत्विगानयनम् ॥ २ ॥ ब्राह्मणक्ष-
 त्रियादीनामामन्त्रणाय दूतप्रेषणम् ॥ ३ ॥ छतराष्ट्राणामन्त्रणाय नकुलगमनम् ॥ ४ ॥ दीक्षा ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ।
 शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १
 बलीनां सम्यगादानाद्धर्मतश्चानुशासनात् ।
 निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत् ॥ २
 सर्वारम्भाः सुप्रवृत्ता गोरक्षा कर्षणं वणिक् ।
 विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणः ॥ ३
 दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यो वा राजन्प्रति परस्परम् ।
 राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयन्त मृषागिरिः ॥ ४
 अवर्षं चातिवर्षं च व्याधिपावकमूर्छनम् ।
 सर्वमेतत्तदा नासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ ५
 प्रियं कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वभावजम् ।
 अभिहर्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः कायैः कथंचन ॥ ६
 धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निचयो महान् ।

कर्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ॥ ७
 स्वकोष्ठस्य परीमाणं कोशस्य च महीपतिः ।
 विज्ञाय राजा कौन्तेयो यज्ञायैव मनो दधे ॥ ८
 सुहृदश्चैव ये सर्वे पृथक् सहचानुवन् ।
 यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र सांप्रतम् ॥ ९
 अथैवं ब्रुवतामेव तेषामभ्याययौ हरिः ।
 ऋषिः पुराणो वेदात्मा दृश्यश्चैव विजानताम् ॥ १०
 जगतस्तस्थुषां श्रेष्ठः प्रभवश्चाप्ययश्च ह ।
 भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ११
 प्राकारः सर्ववृष्णीनामापत्स्वभयदोऽरिहा ।
 बलाधिकारे निक्षिप्य सम्यगानकदुन्दुभिम् ॥ १२
 उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ।
 धनौघं पुरुषव्याघ्रो बलेन महता वृतः ॥ १३
 तं धनौघमपर्यन्तं रत्नसागरमक्षयम् ।

नादयन्प्रथमोऽपि प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १४
 पूर्णमापूरयस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ।
 असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
 कृष्णेन समुपेतैन जहृषे भारतं पुरम् ॥ १५
 तं मुदाऽभिसमागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ।
 स पृष्ट्वा कुशलं चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः ॥ १६
 धौम्यद्वैपायनमुखैर्ऋत्विग्भिः पुरुषर्षभः ।
 भीमार्जुनयमैश्चैव सहितः कृष्णमब्रवीत् ॥ १७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 तत्कृते पृथिवी सर्वा मद्वशे कृष्ण वर्तते ।
 धनं च बहु वाष्णेय तत्प्रसादादुपार्जितम् ॥ १८
 सोऽहमिच्छामि तत्सर्वं विधिवदेवकीसुत ।
 उपयोक्तुं द्विजाभ्येभ्यो हव्यवाहे च माधव ॥ १९
 तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्हं सहितस्त्वया ।
 अनुजैश्च महाबाहो तन्माऽनुज्ञातुमर्हसि ॥ २०
 तदीक्षापय गोविन्द त्वमात्मानं महाभुज ।
 त्वयीष्टवति दाशार्हं विपाप्मा भविता ब्रह्म ॥ २१
 मां वाप्यभ्यनुजानीहि सहैभिरनुजैर्विभो ।
 अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 तं कृष्णः प्रत्युवाचेदं बहूक्त्वा गुणविस्तरम् ।
 त्वमेव राजशार्दूल सम्राडर्हो महाक्रतुम् ।
 संप्राप्नुहि त्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् ॥ २३
 यजस्वाभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्ववस्थिते ।
 नियुक्तं त्वं च मां कृत्ये सर्वं कर्तासि ते वचः ॥ २४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सफलः कृष्ण सङ्कल्पः सिद्धिश्च नियता मम ।
 यस्य मे त्वं हृषीकेश यथेप्सितमुपस्थितः ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
 ईजितुं राजसूयेन साधनान्युपचक्रमे ॥ २६
 ततस्त्वाज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिवर्हणः ।
 सहदेवं युधां श्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः ॥ २७

अस्मिन्क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभिः ।
 तथोपकरणं सर्वं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ २८
 अधियज्ञांश्च संभारान्धौम्योक्तानिश्चिप्रमेव हि ।
 समानयन्तु पुरुषा यथायोगं यथाक्रमम् ॥ २९
 इन्द्रसेनो विशोकश्च पूरुश्चार्जुनसारथिः ।
 अन्नाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकाम्यया ॥ ३०
 सर्वकामाश्च कार्यन्तां रसगन्धसमन्विताः ।
 मनोरथप्रीतिकरा द्विजानां कुरुसत्तम ॥ ३१
 वैशंपायन उवाच ।
 तद्वाक्यसमकालं च कृतं सर्वं न्यवेदयत् ।
 सहदेवो युधां श्रेष्ठो धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ ३२
 ततो द्वैपायनो राजनृत्विजः समुपानयत् ।
 वेदानिव महाभागान्साक्षान्मूर्तिमतो द्विजान् ॥ ३३
 स्वयं ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य सत्यवतीसुतः ।
 धनञ्जयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत् ॥ ३४
 याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युसत्तमः ।
 पैलो होता वसोः पुत्रो धौम्येन सहितोऽभवत् ॥ ३५
 एतेषां पुत्रवर्गाश्च शिष्याश्च भरतर्षभ ।
 बभूवुर्होत्रगाः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ३६
 ते वाचयित्वा पुण्याहमूहयित्वा च तं विधिम् ।
 शास्त्रोक्तं पूजयामासुस्तदेवयजनं महत् ॥ ३७
 तत्र चक्रुरनुज्ञाताः शरणान्युत शिल्पिनः ।
 गन्धवन्ति विशालानि वेश्मानीव दिवौकसाम् ॥ ३८
 तत आज्ञापयामास स राजा राजसत्तमः ।
 सहदेवं तदा सद्यो मन्त्रिणं पुरुषर्षभः ॥ ३९
 आमन्त्रणार्थं दूतांस्त्वं प्रेषयस्वाशुगान्द्रुतम् ।
 उपश्रुत्य वचो राज्ञः स दूतान्प्राहिणोत्तदा ॥ ४०
 आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान्भूमिपानथ ।
 विशश्च मान्याञ्छूद्रांश्च सर्वानानयतेति च ॥ ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 ते सर्वान्पृथिवीपालान्पाण्डवेयस्य शासनात् ।
 आमन्त्रयांबभूवुस्ते प्रेषयामास चापरान् ॥ ४२
 दूताश्च वाहनैर्जग्मू राष्ट्राणि सुबहून्वपि ।

ततो युधिष्ठिरो राजा प्रेषयामास पाण्डवम् ॥४३
 नकुलं हास्तिनपुरं भीष्माय भरतर्षभ ।
 द्रोणाय धृतराष्ट्राय विदुराय कृपाय च ।
 भ्रातॄणां चैव सर्वेषां येऽनुरक्ता युधिष्ठिरे ॥ ४४
 ततस्ते तु यथाकालं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 दीक्षयाञ्चक्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ॥ ४५
 'ज्येष्ठामूले अमावास्यां मृगाजिनसमावृतः ।
 रौरवाजिनसंवीतो नवनीताक्तदेहवान् ॥' ४६
 दीक्षितः स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 जगाम यज्ञायतनं वृतो विप्रैः सहस्रशः ॥ ४७
 भातृभिर्ज्ञातिभिश्चैव सुहृद्भिः सचिवैः सह ।
 क्षत्रियैश्च मनुष्येन्द्रैर्नानादेशसमागतैः ॥ ४८
 अमाल्यैश्च नरश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव ।
 आजगमुर्ब्राह्मणास्तत्र विषयेभ्यस्ततस्ततः ॥ ४९

सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगाः
 तेषामावसथांश्चक्रुर्धर्मराजस्य शासनात् ॥ ५०
 ब्रह्मन्नाच्छादनैर्युक्तान्सगणानां पृथक् पृथक् ।
 सर्वर्तुगुणसंपन्नाञ्जिह्विलिपिनोऽथ सहस्रशः ॥ ५१
 तेषु ते न्यवसन् राजन् ब्राह्मणा नृपसत्कृताः ।
 कथयन्तः कथा बह्वीः पश्यन्तो नटनर्तकान् ५२
 भुञ्जतां चैव विप्राणां वदतां च महास्वनः ।
 अनिशं श्रूयते तत्र मुदितानां महात्मनाम् ॥ ५३
 दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति ।
 एवं प्रकाराः संजल्पाः श्रूयन्ते सात्र नित्यशः ५४
 गवां शतसहस्राणि शयनानां च भारत ।
 रुक्मस्य योषितां चैव धर्मराजः पृथक् ददौ ५५
 प्रावर्ततैवं यज्ञः स पाण्डवस्य महात्मनः ।
 पृथिव्यामेकवीरस्य शक्रस्येव त्रिविष्टपे ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि राजसूयपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आमन्त्रितानां सर्वेषां आगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तत् आमन्त्रिता राजन् राजानः सत्कृतास्तदा ।
 पुरेभ्यः प्रययुस्तेभ्यो विमानेभ्य इवामराः ॥ १
 ते वै दिग्भ्यः समापेतुः पार्थिवास्तत्र भारत ।
 समादाय महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ २
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य यज्ञे यज्ञविदस्तदा ।
 राजानः शतशस्तुष्टैर्मनोभिर्मनुजर्षभ ॥ ३
 बहु वित्तं समादाय विविधं पार्थिवा ययुः ।
 द्रष्टुकामाः सभां चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ४
 स गत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समितिञ्जयः ।
 भीष्ममामन्त्रयाञ्चक्रे धृतराष्ट्रं च पाण्डवः ॥ ५
 प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा भारतानानयत्तदा ।
 धृतराष्ट्रं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ॥ ६
 दुर्योधनमुखांश्चैव भ्रातॄन्सर्वानथानयत् ॥ ७

सत्कृत्यामन्त्रिताः सर्वे ह्याचार्यप्रमुखास्ततः ।
 प्रययुः प्रीतमनसो यज्ञं ब्रह्मपुरस्सराः ॥ ८
 धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामतिः ।
 दुर्योधनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्वे एव ते ।
 गान्धारराजः सुबलः शकुनिश्च महाबलः ॥ ९
 अचलो वृषकश्चैव कर्णश्च रथिनां वरः ।
 तथा शल्यश्च बलवान्बाह्लिकश्च महाबलः ॥ १०
 सोमदत्तोऽथ कौरव्यो भूरिभूरिश्रवाः शलः ।
 अश्वत्थामा कृपो द्रोणः सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ११
 यज्ञसेनः सपुत्रश्च साल्वश्च वसुधाधिपः ।
 प्राग्ज्योतिषश्च नृपतिर्भगदत्तो महारथः ॥ १२
 स तु सर्वैः सह म्लेच्छैः सागरानूपवासिभिः ।
 पार्वतीयाश्च राजानो राजा चैव बृहद्वलः ॥ १३
 पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ।

ब्रह्मपुरस्सराः ब्राह्मणपुरस्सराः ॥ ८ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आकर्षाः कुन्तलाश्चैव गालवाश्चान्ध्रकास्तथा ॥ १४
 द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा ।
 कुन्तिभोजो महातेजाः पार्थिवो गौरवाहनः ॥ १५
 बाह्लिकाश्चापरे शूरा राजानः सर्व एव ते ।
 विराटः सह पुत्राभ्यां मावेष्टश्च महाबलः ॥ १६
 राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदेश्वराः ।
 शिशुपालो महावीर्यः सह पुत्रेण भारत ॥ १७
 आगच्छत्पाण्डवेयस्य यज्ञं समरदुर्मदः ।
 रामश्चैवानिरुद्धश्च कङ्कश्च सहसारणः ॥ १८
 गदप्रद्युम्नसाम्बाश्च चारुदेणश्च वीर्यवान् ।
 उल्मुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ॥ १९
 वृष्णयो निखिलाश्चान्ये समाजमुर्महारथाः ।
 एते चान्ये च बहवो राजानो मध्यदेशजाः ॥ २०
 आजगमुः पाण्डुपुत्रस्य राजसूयं महाक्रतुम् ।
 ददुस्तेषामावसथान्धर्मराजस्य शासनात् ॥ २१

बहुभक्ष्यान्वितान् राजन्दीर्घिकावृक्षशोभितान् ।
 तथा धर्मात्मजः पूजां चक्रे तेषां महात्मनाम् ॥ २२
 सत्कृताश्च यथोदिष्टाञ्जगमुरावसथानृपाः ।
 कैलासशिखरप्रख्यानमनोज्ञान्द्रव्यभूषितान् ॥ २३
 सर्वतः संवृतानुचैः प्राकारैः सुकृतैः सितैः ।
 सुवर्णजालसंवीतान्मणिकुट्टिमभूषितान् ॥ २४
 सुखारोहणसोपानान्महासनपरिच्छदान् ।
 स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागुरुगन्धिनः ॥ २५
 हंसेन्दुवर्णसदृशानायोजनसुदर्शनान् ।
 असंवाधान्समद्वारान्युतानुचावचैर्गुणैः ॥ २६
 बहुधातुनिबद्धाङ्गान्हिमवच्छिखरानिव ।
 विश्रान्तास्ते ततोऽपश्यन्भूमिपा भूरिदक्षिणम् ॥ २७
 वृतं सदस्यैर्बहुभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 तत्सदः पार्थिवैः कीर्णं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
 भ्राजते स तदा राजन्नाकपृष्ठं यथाऽमरैः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि राजसूयपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

आगतान्भीष्मादीन्समान्य तत्तदधिकारेषु तेषांतेषां नियमनम् ॥ १ ॥ राजसूययागः ॥ २ ॥

वेशपायन उवाच ।
 पितामहं गुरुं चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः ।
 अभिवाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 भीष्मं द्रोणं कृपं द्रौणिं दुर्योधनविर्विशती ।
 अस्मिन्यज्ञे भवन्तो मामनुगृह्णन्तु सर्वशः ॥ २
 इदं वः सुमहच्चैव यदिहास्ति धनं मम ।
 प्रणयन्तु भवन्तो मां यथेष्टमभिमन्त्रिताः ॥ ३
 एवमुक्त्वा स तान्सर्वान्दीक्षितः पाण्डवाग्रजः ।
 युयोज स यथायोगमधिकारेष्वनन्तरम् ॥ ४
 'पङ्क्त्यारोपणकार्यं च उच्छिष्टापनये पुनः ।
 भोजनावेक्षणे चैव युयुत्सुं समयोजयत् ॥' ५
 भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् ।
 परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ६
 राज्ञां तु प्रतिपूजार्थं सञ्जयं स न्ययोजयत् ।
 कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ महामती ॥ ७

हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे ।
 दक्षिणानां च वै दाने कृपं राजा न्ययोजयत् ॥ ८
 तथाऽऽन्यान्पुरुषव्याघ्रांस्तस्मिंस्तस्मिन्न्ययोजयत् ।
 बाह्लिको धृतराष्ट्रश्च सोमदत्तो जयद्रथः ।
 नकुलेन समानीताः स्वामिवत्तत्र रेमिरे ॥ ९
 क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः ॥ १०
 'कुन्ती साध्वी च गान्धारी स्त्रीणां कुर्वन्ति चार्चनं ।
 अन्याः सर्वाः क्षुपास्तासां सन्देशं यान्तु माचिरं ।
 तिष्ठेत्कृष्णान्तिके सोयमर्जुनः कार्यसिद्धये ॥' ११
 चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां स्वयं ह्यभूत् ।
 सर्वलोकसमावृत्तः पिप्रीषुः फलमुत्तमम् ॥ १२
 द्रष्टुकामः सभां चैव धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 न कश्चिदाहरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम् ॥ १३
 रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्धयत् ।

कथं तु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाप्नुयात् ॥ १४
 यज्ञमित्येव राजानः स्पर्धमाना ददुर्धनम् ।
 भवनैः सविमानाग्रैः सोदकैर्बलसंवृतैः ॥ १५
 लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह ।
 कृतैरावसथैर्दिव्यैर्विमानप्रतिमैस्तथा ॥ १६
 विचित्रै रत्नवद्भिश्च ऋद्ध्या परमया युतैः ।
 राजभिश्च समावृत्तैरतीव श्रीसमृद्धिभिः ।
 अशोभत सदो राजन्कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १७

ऋद्ध्या तु वरुणं देवं स्पर्धमानो युधिष्ठिरः ।
 षडभिनाथ यज्ञेन सोऽयजदक्षिणावता ॥ १८
 सर्वाङ्जनान्सर्वकामैः समृद्धैः समतर्पयत् ।
 अन्नवान्वहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ।
 रत्नोपहारसंपन्नो बभूव स समागमः ॥ १९
 इडाज्यहोमाहुतिभिर्भस्त्रशिक्षाविशारदैः ।
 तस्मिन्निह तत्पुर्देवास्तते यज्ञे महर्षिभिः ॥ २०
 यथा देवास्तथा विप्रा दक्षिणान्नमहाधनैः ।
 तत्पुः सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञे मुदाऽन्विताः ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि राजसूयपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ समाप्तं च राजसूयपर्व ॥

(अथार्धाहरणपर्व ॥ ५ ॥)

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अभिषेचनदिने ब्राह्मणादीनामन्तर्वेदिप्रवेशः ॥ १ ॥ भूभारक्षणे नारदचिन्तनम् ॥ २ ॥ पूर्वं संक्षिप्योक्तायाः कृष्णा-
 गमनकथायाः किञ्चिद्विस्तरेण कथनम् ॥ ३ ॥ सहदेवेन भीष्माज्ञया श्रीकृष्णस्याग्रपूजाकरणम् ॥ ४ ॥ शिशुपालेन श्रीकृ-
 णस्याग्रपूजाऽसहनम् ॥ ५ ॥

पैशंपायन उवाच ।
 ततोऽभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभिः सह ।
 अन्तर्वेदीं प्रविविशुः सत्कारार्हा महर्षयः ॥ १
 नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेद्यां महात्मनः ।
 समासीनाः शुशुभिरे सहराजर्षिभिस्तदा ॥ २
 समेता ब्रह्मभवने देवा देवर्षयस्तथा ।
 कर्मान्तरमुपासन्तो जजलपुरमितौजसः ॥ ३
 एवमेतन्न चाप्येवमेवं चैतन्न चान्यथा ।
 इत्युचुर्वहवस्तत्र वितण्डां वै परस्परम् ॥ ४
 कृशानर्थास्ततः केचिदकृशांस्तत्र कुर्वते ।
 अकृशांश्च कृशांश्चकुर्वेदुभिः शास्त्रनिश्चयैः ॥ ५
 तत्र मेधाविनः केचिदर्थमन्यैरुदीरितम् ।
 विचिक्षिपुर्यथा श्येना नभोगतमिवामिषम् ॥ ६
 केचिद्धर्मार्थकुशलाः केचित्तत्र महाव्रताः ।
 रेभिरे कथयन्तश्च सर्वभाष्यविदां वराः ॥ ७
 सा वेदिर्वेदसंपन्नैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
 आवभासे समाकीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवायता ॥ ८

न तस्यां सन्निधौ शूद्रः कश्चिदासीन्न चाव्रती ।
 अन्तर्वेद्यां तदा राजन्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ९
 तां तु लक्ष्मीवतो लक्ष्मीं तदा यज्ञविधानजाम् ।
 तुतोष नारदः पश्यन्धर्मराजस्य धीमतः ॥ १०
 अथ चिन्तां समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप ।
 नारदस्तु तदा पश्यन्सर्वक्षत्रसमागमम् ॥ ११
 सस्मार च पुरावृत्तां कथां तां पुरुषर्षभ ।
 अंशावतरणे याऽसौ ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥ १२
 देवानां संगमं तं तु विज्ञाय कुरुनन्दन ।
 नारदः पुण्डरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् ॥ १३
 साक्षात्स विबुधारिणः क्षेत्रे नारायणो विभुः ।
 प्रतिज्ञां पालयंश्चेमां जातः परंपुरंजयः ॥ १४
 सन्दिदेश पुरा योऽसौ विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ।
 अन्योन्यमभिनिघ्नन्तः पुनर्लोकानवाप्स्यथ ॥ १५
 इति नारायणः शंभुर्भगवान्भूतभावनः ।
 आदिश्य विबुधान्सर्वानजायत यदुक्ष्ये ॥ १६
 क्षितावन्धकवृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः ।

परया शुशुभे लक्ष्म्या नक्षत्राणामिवोडुरादः ॥ १७
 यस्य बाहुबलं सेन्द्राः सुराः सर्व उपासते ।
 सोयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिमर्दनः ॥ १८
 अहो वत महद्भूतं स्वयंभूर्यदिदं स्वयम् ।
 आदास्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम् ॥ १९
 इत्येतां नारदश्चिन्तां चिन्तयामास सर्ववित् ।
 हरिं नारायणं ज्ञात्वा यज्ञैरीज्यं तमीश्वरम् ॥ २०
 तस्मिन्धर्मविदां श्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः ।
 महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्यौ स बहुमानतः ॥ २१
 'ततः समुदिता मुख्यैर्गुणैर्गुणवतां वराः ।
 बहवो भावितात्मानः पृथक्पृथगरिन्दमाः ॥ २२
 आत्मकृत्यमिति ज्ञात्वा पाञ्चालास्तत्र सर्वशः ।
 समीयुर्वृष्णयश्चैव तदाऽनीकाग्रहारिणः ॥ २३
 सदाराः सजनामात्या बहन्तो रत्नसंचयान् ।
 विकृष्टत्वाच्च देशस्य गुरुभारतया च ते ॥ २४
 ययुः प्रमुदिताः पश्चाद्भगवन्तं समन्वयुः ।
 बलशेषं समुदितं परिगृह्य समन्ततः ॥ २५
 अजश्चक्रायुधः शौरिरिमित्रगणमर्दनः ।
 बलाधिकारे निक्षिप्य संमान्यानकदुन्दुभिम् ॥ २६
 संप्रायाद्यादवश्रेष्ठो यजमाने युधिष्ठिरे ।
 उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ॥ २७
 धनौघं पुरतः कृत्वा खाण्डवप्रस्थमाययौ ।
 तत्र यज्ञागतान्पश्यंश्चैद्यवर्गसमागतान् ॥ २८
 भूमिपालगणान्सर्वान्सप्रभानिव तोयदान् ।
 मेघकायान्निवसतो यूथपानिव यूथपः ॥ २९
 बलिनः सिंहसङ्काशान्महीमावृत्य तिष्ठतः ।
 ततो जनौघसंबाधं राजसागरमव्ययम् ॥ ३०
 नादयन्त्यघोषेण ह्युपायान्मधुसूदनः ।
 असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ॥ ३१
 कृष्णेन समुपेतं जहर्षे भारतं पुरम् ।
 ब्राह्मणक्षत्रियाणां तु पूजार्थं ह्यर्थधर्मवित् ॥ ३२
 सहदेवो विशेषज्ञो माद्रीपुत्रः कृतोऽभवत् ।
 भगवन्तं तु भूतानां भास्वन्तमिव तेजसा ॥ ३३
 विशन्तं यज्ञभूमिं तां सितस्यावरजं प्रभुम् ।

तेजोराशिमृषिं विप्रमदृश्यं वै विजानताम् ॥ ३४
 वयोधिकानां वृद्धानां मार्गमात्मनि तिष्ठताम् ।
 जगतस्तस्थुषश्चैव प्रभवाप्ययमच्युतम् ॥ ३५
 अनन्तमन्तं शत्रूणाममित्रगणमर्दनम् ।
 प्रभवं सर्वभूतानामापत्स्वभयमच्युतम् ॥ ३६
 भविष्यं भावनं भूतं द्वारवत्यामरिन्दमम् ।
 स दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रतिपूज्यामितौजसम् ॥ ३७
 यथार्हं केशवे वृत्तिं प्रत्यपद्यत पाण्डवः ।
 ज्यैष्ठ्यकानिष्ठ्यसंयोगं संप्रधार्य गुणागुणैः ॥ ३८
 आरिराधयिषुर्धर्मः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 महदादित्यसङ्काशमासनं च जगत्पतेः ।
 ददौ नासादितं कैश्चित्स्मिन्नुपविवेश सः ॥ ३९
 ततो भीष्मोऽब्रवीद्राजन्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 क्रियतामर्हणं राज्ञां यथार्हमिति भारत ॥ ४०
 आचार्यमृत्विजं चैव संयुजं च युधिष्ठिर ।
 स्नातकं च प्रियं प्राहुः षडर्षाहन्नृपं तथा ॥ ४१
 एतान्ध्यानभिगतानाहुः संवत्सरोषितान् ।
 त इमे कालपूगस्य महतोऽस्मानुपागताः ॥ ४२
 एषामेकैकशो राजन्वर्ध आनीयतामिति ।
 अथ चैषां वरिष्ठाय समर्थायोपनीयताम् ॥ ४३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कसौ भवान्मन्यतेऽर्धमेकसौ कुरुनन्दन ।
 उपनीयमानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो भीष्मः शान्तनवो बुद्ध्या निश्चित्य वीर्यवान् ।
 वार्ष्णेयं मन्यते कृष्णमर्हणीयतमं भुवि ॥ ४५
 भीष्म उवाच ।
 एष ह्येषां समस्तानां तेजोबलपराक्रमैः ।
 मध्येतपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः ॥ ४६
 असूर्यमिव सूर्येण निर्वातमिव वायुना ।
 भासितं ह्लादितं चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥ ४७
 तस्यै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान् ।
 उपजहेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घ्यमुत्तमम् ॥ ४८

‘गामर्घ्यं मधुपर्कं च ह्यानीयोपाहरत्तदा ।
 एतस्मिन्नन्तरे राजन्निदमासीत्तदाऽद्भुतम् ॥ ४९
 तां दृष्ट्वा क्षत्रियाः सर्वे पूजां कृष्णस्य भूयसीम् ।
 संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ ५०
 प्रतिजग्राह तां कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ ५१
 उपालभ्य स भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ।
 अवाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ॥ ५२
 तेषामाकारभावज्ञः सहदेवो न चक्षमे ।
 मानिनां बलिनां राज्ञां पुरः सन्दर्शिते पदे ॥ ५३

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीत्सहदेवस्य मूर्धनि ।
 जन्मप्रभृति वृष्णीनां सुनीथः शत्रुरब्रवीत् ॥ ५४
 प्रष्टा वियोनिजो राजा प्रतिवक्ता नदीसुतः ।
 प्रतिग्रहीता गोपालः प्रदाता च वियोनिजः ॥ ५५
 सदस्या मूकवत्सर्वे आसतेऽत्र किमुच्यते ।
 इत्युक्त्वा स विहस्याशु पाण्डवं पुनरब्रवीत् ॥ ५६
 अतिपश्यसि वा सर्वान्न वा पश्यसि पाण्डव ।
 तिष्ठत्स्वन्येषु पूज्येषु गोपमर्चितवानसि ॥ ५७
 एते चैवोभये तात कार्यस्य तु विनाशके ।
 अतिदृष्टिरदृष्टिर्वा तयोः किं त्वं समास्थितः ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्धाहरणपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

शिशुपालेन अनेकधा कृष्णोपालम्भनपूर्वकं सभातो निर्गमनम् ॥ १ ॥

शिशुपाल उवाच ।
 नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्सिंह महात्मसु ।
 महीपतिषु कौरव्य राजवत्पार्थिवार्हणम् ॥ १
 नायं युक्तः समाचारः पाण्डवेषु महात्मसु ।
 यत्कामादेवकीपुत्रं पाण्डवार्चितवानसि ॥ २
 बाला यूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः ।
 अयं तत्राभ्यतिक्रान्तो ह्यापगेयोऽल्पदर्शनः ॥ ३
 त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ।
 भवत्यभ्यधिकं भीष्मो लोकेष्ववमतः सताम् ॥ ४
 कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
 अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ॥ ५
 अथवा मन्यसे कृष्णं स्थविरं कुरुपुङ्गव ।
 वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ॥ ६
 अथवा वासुदेवोऽपि प्रियकामोऽनुवृत्तवान् ।
 द्रुपदे तिष्ठति कथं माधवोऽर्हति पूजनम् ॥ ७
 आचार्यं मन्यसे कृष्णमथवा कुरुनन्दन ।
 द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेयं कस्मादर्चितवानसि ॥ ८
 ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथवा कुरुनन्दन ।

द्वैपायने स्थिते वृद्धे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ ९
 भीष्मे शान्तनवे राजन्स्थिते पुरुषसत्तमे ।
 स्वच्छन्दमृत्युके राजन्कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया १०
 अश्वत्थाम्नि स्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे ।
 कथं कृष्णस्त्वया राजन्नर्चितः कुरुनन्दन ॥ ११
 दुर्योधने च राजेन्द्रे स्थिते पुरुषसत्तमे ।
 कृपे च भारताचार्ये कथं कृष्णस्त्वयाऽर्चितः १२
 द्रुमं किंपुरुषाचार्यमतिक्रम्य तथाऽर्चितः ।
 भीष्मके चैव दुर्धर्षे पाण्डुवत्कृतलक्षणे ॥ १३
 नृपे च रुक्मिणि श्रेष्ठे एकलव्ये तथैव च ।
 शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णस्त्वयाऽर्चितः ॥ १४
 अयं च सर्वराज्ञां वै बलश्लाघी महाबलः ।
 जामदग्न्यस्य दयितः शिष्यो विप्रस्य भारत ॥ १५
 येनात्मबलमाश्रित्य राजानो युधि निर्जिताः ।
 तं च कर्णमतिक्रम्य कथं कृष्णस्त्वयाऽर्चितः ॥ १६
 नैवल्लिङ्गैव चाचार्यो न राजा मधुसूदनः ।
 अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्रियकाम्यया ॥ १७
 अथवाऽभ्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ।

अवाक्षिपद्दूषितवान् ॥ ५२ ॥

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ १८
 वयं तु न भयादस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 प्रयच्छामः करान्सर्वे न लोभान्न च सान्त्वनात् ॥ १९
 अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
 करान्स्रै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यते ॥ २०
 किमन्यदवमानाद्वि यदेनं राजसंसदि ।
 अप्राप्तलक्षणं कृष्णमर्घ्येणार्चितवानसि ॥ २१
 अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशो गतम् ।
 को हि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तां नियोजयेत् ॥ २२
 योयं वृष्णिकुले जातो राजानं हतवान्पुरा ।
 जरासन्धं महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् ॥ २३
 अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टा युधिष्ठिरात् ।
 दर्शितं कृपणत्वं च कृष्णेऽर्घ्यस्य निवेदनात् ॥ २४
 यदि भीताश्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः ।

ननु त्वयाऽपि बोद्धव्यं यां पूजां माधवार्हसि २५
 अथवा कृपणैरेतामुपनीतां जनार्दन ।
 पूजामनर्हः कस्माच्चमभ्यनुज्ञातवानसि ॥ २६
 अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्वहुमन्यसे ।
 हविषः प्राप्य निष्यन्दं प्राशिता श्वेव निर्जने ॥ २७
 न त्वयं पार्थिवेन्द्राणामपमानः प्रयुज्यते ।
 त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलम्भन्ते जनार्दन ॥ २८
 क्लीबे दारक्रिया यादृगन्धे वा रूपदर्शनम् ।
 अराज्ञो राजवत्पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ २९
 दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ।
 वामुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ३०
 इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ।
 निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

शिशुपालं सान्त्वयन्तं युधिष्ठिरं निवार्य भीष्मेण श्रीकृष्णमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत् ।
 उवाच चैनं मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १
 नेदं युक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान् ।
 अधर्मश्च परो राजन्यारूप्यं च निरर्थकम् ॥ २
 न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिवः ।
 भीष्मः शान्तनवस्त्वेनं मावमंस्थास्त्वमन्यथा ॥ ३
 पश्य चैतान्महीपालांस्त्वत्तो वृद्धतरान्वहून् ।
 मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४
 वेद तत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम् ।
 न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेद कौरवः ॥ ५
 भीष्म उवाच ।
 नासौ देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
 लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणां नाभिमन्यते ॥ ६
 क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः ।

यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥ ७
 अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ।
 न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्रतेजसा ॥ ८
 न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ।
 त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो महाभुजः ॥ ९
 कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
 जगत्सर्वं च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् ॥ १०
 तस्मात्सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चाम नेतरान् ।
 एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ११
 ज्ञानवृद्धा मया राजन्बहवः पर्युपासिताः ।
 'यस्य राजन्प्रभावज्ञाः पुरा सर्वे च रक्षिताः ।'
 तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् ॥ १२
 समागतानामश्रौषं बहून्बहुमतान्सताम् ।
 कर्माण्यपि च यान्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः ॥ १३
 बहुशः कथ्यमानानि नरैर्भूयः श्रुतानि मे ।

न केवलं वयं कामाचेदिराज जनार्दनम् ॥ १४
 न संबन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथंचन ।
 अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भूतसुखावहम् ॥ १५
 यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुञ्जमहे ।
 न च कश्चिदिहास्माभिः सुबालोप्यपरीक्षितः ॥ १६
 गुणैर्वृद्धानतिक्रम्य हरिरर्च्यतमो मतः ।
 ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां क्षत्रियाणां बलाधिकः ॥ १७
 वैश्यानां धान्यधनवाञ्छूद्राणामेव जन्मतः ।
 पूज्यतायां च गोविन्दे हेतुं द्वावपि संस्थितौ १८
 वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाभ्यधिकं तथा ।
 नृणां लोके हि कोऽन्योऽस्ति विशिष्टः केशवादृते १९
 दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं ह्रीः कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
 संनतिः श्रीर्घृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताऽच्युते २०
 तमिमं लोकसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् ।
 अर्घ्यमर्चितमर्चामः सर्वे संक्षन्तुमर्हथ ॥ २१
 ऋत्विगुरुर्विवाहश्च स्नातको नृपतिः प्रियः ।
 सर्वमेतद्दृषीकेशस्तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः ॥ २२
 कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः ।
 कृष्णस्य हि कृते विश्वमिदं भूतं चराचरम् ॥ २३
 एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातनः ।
 परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मात्पूज्यतमोऽच्युतः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्णस्याग्रपूजामसहमानानां शिरसि पदमाहितमिति सहदेववचनश्रवणेन शिशुपालस्य कोपोदयः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गाङ्गेयेनैवमुक्तस्तु शिशुपालश्चुकोप तम् ।
 क्रुद्धं सुनीथं दृष्ट्वाऽथ सहदेवोऽब्रवीत्तदा ॥ १
 मतिपूर्वमिदं सर्वं चेदिराज मया कृतम् ।
 तन्मे निगदतस्तत्त्वं कारणादत्र मे शृणु ॥ २
 स पार्थिवानां सर्वेषां गुरुः कृष्णोऽपरो न हि ।
 तस्मादभ्यर्चितोऽस्माभिः सर्वे संमन्तुमर्हथ ॥ ३
 यो वा न सहते कश्चिद्राज्ञां सबलवाहनः ।

क्षिप्रं युद्धाय निर्यातु तस्य मूर्ध्निहितं पदम् ॥ ४
 एवमुक्तो मया हेतुरुत्तरं प्रब्रवीतु मे ।
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ॥ ५
 मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये संदर्शिते पदे ।
 एवमुक्ते सुनीथस्य सहदेवेन केशवे ॥ ६
 स्वभावरक्ते नयने कोपाद्रक्ततरे कृते ।
 तस्य कोपं समुद्धूतं ज्ञात्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ ७

आचक्षे पुनस्तस्मै कृष्णस्यैवोत्तरान्गुणान् ।
स सुनीथं समामञ्च्य तांश्च सर्वान्महीक्षितः ॥ ८
उवाच वदतां श्रेष्ठ इदं मतिमतां वरः ।

सहदेवेन राजानो यदुक्तं केशवं प्रति ।
तत्तथेति विजानीध्वं भूयश्चात्र विबोधत ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

श्रीकृष्णमहिम्नो विस्तरेण कथनाय भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रार्थना ॥ १ ॥ भीष्मेण विष्णोर्जगत्सृष्टिकथाकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततो भीष्मस्य तच्छ्रुत्वा वचः काले युधिष्ठिरः ।
ज्ञापनार्थाय सर्वेषां भीष्मं पुनरथाब्रवीत् ॥ १
विस्तरेणास्य देवस्य कर्माणीच्छामि सर्वशः ।
श्रोतुं भगवतस्तानि प्रब्रवीहि पितामह ॥ २
कर्मणामानुपूर्वीं च प्रादुर्भावाश्च ये विभोः ।
यथा च प्रकृतिः कृष्णे तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
एवमुक्तस्तदा भीष्मः प्रोवाच भरतर्षभ ।
युधिष्ठिरमभिवाञ्छन् तस्मिन् राजसमागमे ॥ ४
समक्षं वासुदेवस्य देवस्येव शतक्रतोः ।
कर्माण्यसुकराण्यन्यैराचक्षे जनाधिप ॥ ५
शृण्वतां पार्थिवानां च धर्मराजस्य चान्तिके ।
इदं मतिमतां श्रेष्ठः कृष्णं प्रति विशांपते ॥ ६
नामैवामञ्च्य राजेन्द्र चेदिराजमरिन्दमम् ।
भीमकर्मा ततो भीष्मो भूयः स इदमब्रवीत् ॥ ७
कुरुणामपि राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।
भीष्म उवाच ।
वर्तमानामतीतां च शृणु राजन्युधिष्ठिर ॥ ८
ईश्वरस्योत्तमस्यैनां कर्मणां गहनां गतिम् ।
अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभुः ॥ ९
पुरा नारायणो देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।
सहस्रशीर्षः पुरुषो ध्रुवोऽनन्तः सनातनः ॥ १०
सहस्राक्षः सहस्राक्षः सहस्रचरणो विश्वः ।
सहस्रबाहुः सर्वज्ञो देवो नामसहस्रवान् ॥ ११
सहस्रमुकुटो देवो विश्वरूपो महाद्युतिः ।
अनेकवर्णो देवादिरव्यक्ताद्वै परे स्थितः ॥ १२
असृजत्सलिलं पूर्वं स च नारायणः प्रभुः ।

ततस्तु भगवांस्तोये ब्रह्माणमसृजत्स्वयम् ॥ १३
ब्रह्मा चतुर्मुखो लोकान्सर्वास्तानसृजत्स्वयम् ।
आदिकाले पुरा ह्येवं सर्वलोकस्य चोद्भवः ।
पुरा यः प्रलये प्राप्ते नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १४
ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चराचरे ।
आभूतसंप्रवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् ॥ १५
एकस्तिष्ठति सर्वात्मा स तु नारायणः प्रभुः ।
नारायणस्य चाङ्गानि सर्वदैवानि भारत ॥ १६
शिरस्तस्य दिवं राजन्नाभिः खं चरणौ मही ।
अश्विनौ कर्णयोर्देवौ चक्षुषी शशिभास्करो ॥ १७
इन्द्रवैश्वानरौ देवौ मुखं तस्य महात्मनः ।
अन्यानि सर्वदैवानि सर्वाङ्गानि महात्मनः ॥ १८
सर्वं चापि हरौ संस्थं सूत्रे मणिगणा इव ।
आभूतसंप्रवान्तेऽथ दृष्ट्वा सर्वं तमोन्वितम् ॥ १९
नारायणो महायोगी सर्वज्ञः परमात्मवान् ।
ब्रह्मभूतस्तदात्मानं ब्रह्माणमसृजत्स्वयम् ॥ २०
सोऽध्यक्षः सर्वभूतानां प्रभूतप्रभवोऽच्युतः ।
सनत्कुमारं रुद्रं च सप्तर्षींश्च तपोधनात् ॥ २१
सर्वमेवासृजद्ब्रह्मा तथा लोकांस्तथा प्रजाः ।
ते च तद्व्यसृजन्तत्र प्राप्तकाले युधिष्ठिर ॥ २२
तेभ्योऽभवन्महात्मन्यो बहुधा ब्रह्म शाश्वतम् ।
कल्पानां बहुकोट्यश्च समतीतास्तु भारत ॥ २३
आभूतसंप्रवाञ्छेव बहुधाऽद्वाऽपचक्रमुः ।
मन्वन्तरयुगा राजन्संकल्पो भूतसंप्रवाः ॥ २४
चक्रवत्परिवर्तन्ते सर्वं विषमुखं जगत् ।
सृष्ट्वा चतुर्मुखं देवं देवो नारायणः प्रभुः ॥ २५
विषमुखं जलादिकम् ॥ २५ ॥ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

स लोकानां हितार्थाय क्षीरोदे वसति प्रभुः । ततो नारायणो देवः सर्वस्य प्रपितामहः ।
ब्रह्मा च सर्वलोकानां लोकस्य च पितामहः॥२६॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

मधुकैठभवधकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एव भगवान्प्रभुः ।
नरनारायणो भूत्वा हरिरासीद्युधिष्ठिर ॥ १
ब्रह्मा च शक्रः सूर्यश्च धर्मश्चैव सनातनः ।
बहुशः सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ।
प्रादुर्भावांस्तु वक्ष्यामि दिव्यान्देवगणैर्युतान्॥२॥
सुप्त्वा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यवान् ।
अनेकबहुसाहस्रैर्देवदेवो जगत्पतिः ॥ ३
ब्रह्माणं कपिलं चैव परमेष्ठिं तथैव च ।
देवान्सप्तर्षिभिश्चैव शङ्करं च महायशः ॥ ४
सनत्कुमारं भगवान्मनुं चैव प्रजापतिम् ।
पुरा चक्रे च देवादिः प्रदीप्ताग्निसमप्रभः ॥ ५
येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टदेवासुरवरे प्रनष्टोरगराक्षसे ॥ ६
योद्धुकामौ सुदुर्धर्षौ भ्रातरौ मधुकैठभौ ।
हतौ भगवता तेन ततो दत्त्वा वरं परम् ॥ ७
भूमिं बद्ध्वा कृतौ पूर्वावजेयौ द्वौ महाऽसुरौ ।
तौ कर्णमलसंभूतौ विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥ ८
महार्णवे प्रखपतः शैलराजसमौ स्थितौ ।
तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ॥ ९
तौ दिवं छादयित्वा तु बवृधाते महाऽसुरौ ।
वायुप्रमाणौ तौ दृष्ट्वा ब्रह्मा पर्यमृशच्छनैः ॥ १०
एकं मृदुतरं वेत्ति कठिनं वेत्ति चापरम् ।
नामनी तु तयोश्चक्रे सविता सलिलोज्ज्वलः ॥ ११
मृदुस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैठभः स्वयम् ।
तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेरतुर्बलगर्वितौ ॥ १२
तौ पुराऽथ दिवं सर्वां प्राप्ता राजन्महासुरौ ।
प्रच्छाद्याथ दिवं सर्वां चेरतुर्मधुकैठभौ ॥ १३

सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ मुनिर्भयौ ।
तौ गतावसुरौ दृष्ट्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १४
एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत ।
स पद्मात्पद्मनाभस्य नाभिदेशात्समुत्थितात्॥१५॥
आससाद स्वयं जन्म तत्पङ्कजमपङ्कजम् ।
पूजयामास वसतिं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १६
तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणचतुर्मुखौ ।
बहून्वर्षायुतानप्सु शयानौ न च कम्पितौ ॥ १७
अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैठभौ ।
आजग्मतुस्तौ तं देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः॥१८॥
तौ दृष्ट्वा लोकनाथस्तु रोषात्संरक्तलोचनः ।
उत्पपाताथ शयनात्पद्मनाभो महाद्युतिः ॥ १९
तद्युद्धमभवद्धोरं तयोस्तस्य च भारत ।
एकार्णवे तदा घोरे त्रैलोक्ये जलतां गते ॥ २०
तदभूत्तुमुलं युद्धं वर्षसङ्ख्यासहस्रशः ।
न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः ॥ २१
अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ ।
ऊचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २२
प्रीतौ खस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः ।
आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिमुता ॥ २३
हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तम ।
यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ ॥ २४
तयोस्तु वचनं श्रुत्वा तदा नारायणः प्रभुः ।
तौ प्रहस्य मृधे दैत्यौ दोर्भ्यां च समपीडयत् ॥ २५
ऊरुभ्यां निधनं चक्रे तावुभौ मधुकैठभौ ।
तौ हतौ चापुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ ॥ २६
मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मज्जमानौ जलोर्मिभिः ।
मेदसा तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधे तदा ॥ २७

नारायणश्च भगवानसृजद्विविधाः प्रजाः ।

दैत्ययोर्भेदसा छन्ना सर्वा राजन्वसुन्धरा ॥ २८

तदाप्रभृति कौन्तेय मेदिनीति स्मृता मही ।

प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती च कृता नृणाम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वराहावतारकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

प्रादुर्भावसहस्राणि समतीतान्यनेकशः ।

यथाशक्ति तु वक्ष्यामि शृणु तान्कुरुनन्दन ॥ १

पुरा कमलनाभस्य स्वपतः सागराम्भसि ।

पुष्करे यत्र संभूता देवा ऋषिगणैः सह ॥ २

एष पौष्करिको नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।

पुराणैः कथ्यते यत्र वेदश्रुतिसमाहितः ॥ ३

वाराहस्तु श्रुतिमुखः प्रादुर्भावो महात्मनः ।

यत्र विष्णुः सुरश्रेष्ठो वाराहं रूपमास्थितः ॥ ४

उज्जहार महीं तोयात्सशैलवनकाननाम् ।

वेदपादो यूषदंष्ट्रः क्रतुर्दन्तश्चितीमुखः ॥ ५

अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ।

अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गः श्रुतिभूषणः ॥ ६

आज्यनासः स्रुवं तुण्डं सामघोषस्वनो महान् ।

धर्मसत्यमयः श्रीमान्कर्मविक्रमसत्कृतः ॥ ७

प्रायश्चित्तमुखो धीरः पशुजानुर्मावृषः ।

औद्गात्रहोमलिङ्गोऽसौ पशुबीजमहौषधिः ॥ ८

बाह्यान्तरात्मा मन्त्रास्थिविकृतः सौम्यदर्शनः ।

वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्याभिवेगवान् ॥ ९

प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरुजितः ।

दक्षिणाहृदयो योगी महाशास्त्रमयो महान् ॥ १०

उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रावर्ग्यावर्तभूषणः ।

शालापत्नीसहायो वै मणिभृङ्गसमुच्छ्रितः ॥ ११

एवं यज्ञवराहो वै भूत्वा विष्णुः सनातनः ।

महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ १२

एकार्णवजले अष्टामेकार्णवगतः प्रभुः ।

मज्जन्तीं सलिले तस्मिन्स्वदेवीं पृथिवीं तदा ॥ १३

उज्जहार विषाणेन मार्कण्डेयस्य पश्यतः ।

शृङ्गेण यः समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ॥ १४

सहस्रशीर्षो देवेशो निर्ममे जगतीं प्रभुः ।

एवं यज्ञवराहेण भूतभव्यभवात्मना ॥ १५

उद्धृता पृथिवी देवी पूज्या वै सागराम्बरा ।

निहता दानवाः सर्वे देवदेवेन विष्णुना ॥ १६

वाराहः कथितो ह्येष नारसिंहमथो शृणु ।

यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

हिरण्यकशिपुना समुद्रे तपश्चरणम् ॥ १ ॥ तपःप्रसन्नेन ब्रह्मणा तस्मै वरदानम् ॥ २ ॥ तस्य वरप्राप्त्या भीतानां देवानां ब्रह्मणा परिसान्त्वनम् ॥ ३ ॥ हिरण्यकशिपुना त्रैलोक्यपीडने आत्मानं शरणं गतानां देवानां श्रीहरिणाऽभयप्रदानम् ॥ ४ ॥ नृसिंहरूपिणा हरिणा हिरण्यकशिपुहननम् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ।

दैत्येन्द्रो बलवात्राजन्सुरारिर्बलगर्वितः ।

हिरण्यकशिपुर्नाम आसीन्नैलोक्यकण्टकः ॥ १

दैत्यानामादिपुरुषो वीर्येणाप्रतिमो बली ।

प्रविश्य जलधिं राजंश्चकार तप उत्तमम् ॥ २

दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।

व्रतोपवासतस्तस्यौ स्थाणुमौनव्रतो दृढः ॥ ३
 ततः शमदमाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चानघ ।
 ब्रह्मा प्रीतमनास्तस्य तपसा नियमेन च ॥ ४
 ततः स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागम्य भूपते ।
 विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ ५
 आदित्यैर्वसुभिः साध्यैर्मरुद्भिर्देवतैस्तथा ।
 रुद्रैर्विश्वसहायैश्च यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥ ६
 दिशाभिर्विदिशाभिश्च नदीभिः सागरैः सह ।
 नक्षत्रैश्च मूहूर्तैश्च खेचरैश्चापरैर्ग्रहैः ॥ ७
 देवर्षिभिस्तपोयुक्तैः सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तदा ।
 राजर्षिभिः पुण्यतमैर्गन्धर्वैरप्सरोगणैः ॥ ८
 चराचरगुरुः श्रीमान्वृतः सर्वसुरैस्तथा ।
 ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यमागम्य चाब्रवीत् ॥ ९
 प्रीतोऽस्मि तव भक्तस्य तपसाऽनेन सुव्रत ।
 वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं काममामुहि ॥ १०
 हिरण्यकशिपुरुवाच ।
 न देवा न च गन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ।
 न मानुषाः पिशाचाश्च हन्युर्मां देवसत्तम ॥ ११
 ऋषयो वा न मां शापैः क्रुद्धा लोकपितामह ।
 शपेयुस्तपसा युक्ता वर एष वृत्तो मया ॥ १२
 न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन च ।
 न शुष्केण न चार्द्रेण स्यान्न वाऽन्येन मे वधः ॥ १३
 नाकाशे नाथ भूमौ वा रात्रौ वा दिवसेपि वा ।
 नान्तर्वा न बहिर्वापि स्याद्वधो मे पितामह ॥ १४
 पशुभिर्वा मृगैर्न स्यात्पक्षिभिर्वा सरीसृपैः ।
 ददासि चेद्वरानेतान्देवदेव वृणोम्यहम् ॥ १५
 ब्रह्मोवाच ।
 एते दिव्या वरास्तात मया दत्तास्तवाद्भुताः ।
 सर्वकामवरांस्तात प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ॥ १६
 एवमुक्त्वा स भगवान्जगामाकाशमेव हि ।
 रराज ब्रह्मलोके हि ब्रह्मर्षिगणसेवितः ॥ १७
 ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा ।
 वरप्रदानं श्रुत्वैव ते ब्रह्माणमुपस्थिताः ॥ १८
 देवा ऊचुः ।
 वरेणानेन भगवन्वाधिष्यति स नोऽसुरः ।

तत्प्रसीदस्व भगवन्वधोपायोऽस्य चिन्त्यताम् ॥ १९
 भीष्म उवाच ।
 ततो लोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ।
 प्रोवाच भगवान्वाक्यं सर्वदेवगणांस्तदा ॥ २०
 अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ।
 तपसोऽन्तेऽस्य भगवान्वधं कृष्णः करिष्यति ॥ २१
 एतच्छ्रुत्वा सुराः सर्वे ब्रह्मणा तस्य वै वधम् ।
 स्वानि स्थानानि दिव्यानि जग्मुस्ते वै मुदान्विताः ।
 लब्धमात्रे वरे चापि सर्वास्ता बाधते प्रजाः ।
 हिरण्यकशिपुर्दैत्यो वरदानेन दर्पितः ॥ २३
 राज्यं चकार दैत्येन्द्रो दैत्यसङ्घैः समावृतः ।
 सप्तद्वीपान्वशेचक्रे लोकालोकान्तरं बलात् ॥ २४
 दिव्यभोगान्समस्तान्वै लोके सर्वानवाप सः ।
 देवांस्त्रिभुवनस्थांस्तु पराजित्य महामुरः ॥ २५
 त्रैलोक्यं वशमानीय स्वर्गे वसति दानवः ।
 यदा वरमदोन्मत्तो न्यवसदानवो दिवि ॥ २६
 अथ लोकान्समस्तांश्च विजित्य स महाबलः ।
 भवेयमहमेवेन्द्रः सोमोऽग्निर्मरुतो रविः ॥ २७
 सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दश ।
 अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वसवोऽर्यमा ॥ २८
 धनदश्च धनाध्यक्षो यक्षकिंपुरुषाधिपः ।
 एते भवेयमित्युक्त्वा स्वयं भूत्वा बलात्स च ॥ २९
 एषां गृहीत्वा स्थानानि तेषां कार्याण्यवाप सः ।
 इज्यश्चासीन्मखवरैर्देवकिन्नरसत्तमैः ॥ ३०
 नरकस्थान्समानीय स्वर्गस्थांश्च चकार सः ।
 एवमादीनि कर्माणि कृत्वा दैत्यपतिर्बली ॥ ३१
 आश्रमेषु महाभागान्मुनीन्वै शंसितव्रतान् ।
 सत्यधर्मपरान्दान्तान्पुरा धर्षितवांस्तु सः ॥ ३२
 याज्ञीयान्कृतवान्दैत्यान्याजकांश्चैव देवताः ।
 यत्रयत्र सुरा जग्मुस्तत्रतत्र व्रजत्युत ॥ ३३
 स्थानानि देवतानां तु हत्वा राज्यमकारयत् ।
 पञ्चकोट्यश्च वर्षाणि अयुतान्येकषष्टि च ॥ ३४
 षष्टिश्चैव सहस्राणां जग्मुस्तस्य दुरात्मनः ।
 एतद्वर्षं स दैत्येन्द्रो भोगैश्चर्यमवाप सः ॥ ३५

तेनातिबाध्यमानास्ते दैत्येन्द्रेण बलीयसा ।
 ब्रह्मलोकं सुरा जग्मुः शर्वशक्रपुरोगमाः ॥ ३६
 पितामहं समासाद्य खिन्नाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३७
 देवा ऊचुः ।
 भगवन्भूतभव्येश नस्त्रायस्व इहागतान् ।
 भयं दितिसुताद्भोराद्भवत्यद्य दिवानिशम् ॥ ३८
 भगवन्सर्वदैत्यानां खयंभूरादिकृत्प्रभुः ।
 स्रष्टा त्वं हव्यकव्यानामव्यक्तः प्रकृतिर्ध्रुवः ॥ ३९
 ब्रह्मोवाच ।
 श्रूयतामापदेवं हि दुर्विज्ञेया मयापि च ।
 नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महाद्युतिः ॥ ४०
 अव्यक्तः सर्वभूतानामचिन्त्यो विश्वरव्ययः ।
 ममापि स तु युष्माकं व्यसने परमा गतिः ॥ ४१
 नारायणः परोऽव्यक्तादहमव्यक्तसंभवः ।
 मत्तो जज्ञुः प्रजा लोकाः सर्वे देवासुराश्च ते ॥ ४२
 देवा यथाहं युष्माकं तथा नारायणो मम ।
 पितामहोऽहं सर्वस्य स विष्णुः प्रपितामहः ॥ ४३
 निश्चितं विबुधा दैत्यं स विष्णुस्तं हनिष्यति ।
 तस्य नास्ति न शक्यं च तस्माद्रजत माचिरम् ॥ ४४
 भीष्म उवाच ।
 पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे ते भरतर्षभ ।
 विबुधा ब्रह्मणा सार्धं जग्मुः क्षीरोदधिं प्रति ॥ ४५
 आदित्या वसवः साध्या विश्वे च मरुतस्तथा ।
 रुद्रा महर्षयश्चैव अश्विनौ च सुरूपिणौ ॥ ४६
 अन्ये च दिव्या ये राजंस्ते सर्वे सगणाः सुराः ।
 चतुर्मुखं पुरस्कृत्य श्वेतद्वीपमुपागताः ॥ ४७
 देवा ऊचुः ।
 त्रायस्व नोऽद्य देवेश हिरण्यकशिपोर्वधात् ।
 त्वं हि नः परमो धाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ॥ ४८
 उत्फुल्लाम्बुजपत्राक्ष शत्रुपक्षभयंकर ।
 क्षयाय दितिवंशस्य शरणं त्वं भविष्यसि ॥ ४९
 भीष्म उवाच ।
 तद्देवानां वचः श्रुत्वा तदा विष्णुः शुचिश्रवाः ।
 अदृश्यः सर्वभूतात्मा वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ५०

विष्णुरुवाच ।
 भयं त्यजध्वममरा अभयं वो ददाम्यहम् ।
 तदेव त्रिदिवं देवाः प्रतिपद्यत माचिरम् ॥ ५१
 एषोऽहं सगणं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ।
 अवध्यममेरेन्द्राणां दानवेन्द्रं निहन्यहम् ॥ ५२
 ब्रह्मोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश खिन्ना एते भृशं सुराः ।
 तस्मात्त्वं जहि दैत्येन्द्रं क्षिप्रं कालोऽस्य माचिरम् ।
 एष त्वं सगणं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ॥ ५३
 विष्णुरुवाच ।
 क्षिप्रमेव करिष्यामि त्वरया दैत्यनाशनम् ।
 तस्मात्त्वं विबुधाश्चैव प्रतिपद्यत वै दिवम् ॥ ५४
 भीष्म उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु भगवान्विसृज्य त्रिदिवेश्वरान् ।
 नरस्यार्धतनुर्भूत्वा सिंहस्यार्धतनुः पुनः ॥ ५५
 नारसिंहेन वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
 भीमरूपो महातेजा व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५६
 हिरण्यकशिपुं राजञ्जगाम हरिरीश्वरः ।
 दैत्यास्तमागतं दृष्ट्वा नारसिंहं महाबलम् ॥ ५७
 ववर्षुः शस्त्रवर्षैस्ते सुसंकुद्धास्तदा हरिम् ।
 तैः सृष्टसर्वशस्त्राणि भक्षयामास वै हरिः ॥ ५८
 जघान च रणे दैत्यान्सहस्राणि बहूनि च ।
 तान्निहत्य च दैतेयान्सर्वान्कुद्धान्महाबलान् ॥ ५९
 अभ्यधावत्सुसंकुद्धो दैत्येन्द्रं बलगर्वितम् ।
 जीमूतघनसङ्काशो जीमूतघननिखनः ॥ ६०
 जीमूत इव दीप्तौजा जीमूत इव वेगवान् ।
 दैत्यं सोऽतिबलं दृप्तं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ ६१
 दृप्तदैत्यगणैर्गुप्तं खरैर्नखमुखैरुत ।
 ततः कृत्वा तु युद्धं वै तेन दैत्येन वै हरिः ॥ ६२
 सन्ध्याकाले महातेजा भवनान्ते त्वरान्वितः ।
 ऊतौ निधाय दैत्येन्द्रं निर्विभेद नखैस्तदा ॥ ६३
 महाबलं महावीर्यं वरदानेन गर्वितम् ।
 दैत्यश्रेष्ठं सुरश्रेष्ठो जघान तरसा हरिः ॥ ६४
 हिरण्यकशिपुं हत्वा सर्वदैत्यांश्च वै तदा ।

विबुधानां प्रजानां च हितं कृत्वा महाद्युतिः॥६५
प्रमुमोद हरिर्देवः प्राप्य धर्मं तदा भुवि ।

एष ते नारसिंहोऽत्र कथितः पाण्डुनन्दन ।
शृणु त्वं वामनं नाम प्रादुर्भावं महात्मनः॥६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

बलिनिषिद्धितैरिन्द्रादिभिः प्रार्थितेन हरिणा अदित्यां वामनत्वेनावतीर्य बलिं प्रति याचनम् ॥ १ ॥ त्रिविक्रमरूपिणो हरेः
पादाङ्गुष्ठनखनिभिर्णोर्ध्वाण्डाद्रङ्गायाः प्रादुर्भावो बलिनिग्रहश्च ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।

पुरा त्रेतायुगे राजन्बलिवैरोचनोऽभवत् ।
दैत्यानां पार्थिवो वीरो बलेनाप्रतिमो बली ॥ १
तदा बलिर्महाराज दैत्यसङ्घैः समावृतः ।
विजेतुं तरसा शक्रमिन्द्रस्थानमवाप सः ॥ २
तेन वित्रासिता देवा बलिनाऽऽखण्डलादयः ।
ब्रह्माणं तु पुरस्कृत्य गत्वा क्षीरोदधिं तदा ॥ ३
तुष्टुबुः सहिताः सर्वे देवं नारायणं प्रभुम् ।
स तेषां दर्शनं चक्रे विबुधानां हरिस्तदा ॥ ४
प्रसादजं तस्य विभोरदित्यां जन्म उच्यते ।
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दनः ॥ ५
एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्रस्यावरजोऽभवत् ।
तस्मिन्नेव च काले तु दैत्येन्द्रो बलवीर्यवान् ॥६
अश्वमेधं क्रतुश्रेष्ठमाहर्तुमुपचक्रमे ।
वर्तमाने तदा यज्ञे दैत्येन्द्रस्य युधिष्ठिर ॥ ७
स विष्णुर्मानवो भूत्वा प्रच्छन्नो ब्रह्मसंवृतः ।
मुण्डो यज्ञोपवीतो च कृष्णाजिनधरः शिखी ॥८
पालाशदण्डं सङ्गृह्य वामनोऽद्भुतदर्शनः ।
प्रविश्य स बलेर्यज्ञे वर्तमाने च दक्षिणाम् ॥ ९
देहीत्युवाच दैत्येन्द्रं विक्रमांस्त्रीनिहैव ह ।
दीयतां त्रिपदीमात्रमित्ययाचन्महासुरम् ॥ १०
स तथेति प्रतिश्रुत्य प्रददौ विष्णवे तदा ।
तेन लब्ध्वा हरिर्भूमिं जृम्भयामास वै भृशम् ॥ ११
स शिशुः सदिवं खं च पृथिवीं च विशांपते ।
त्रिभिर्विक्रमणैश्चैव सर्वमाक्रमताभिभूः ॥ १२
बलेर्बलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ।

विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्याः क्षोभितास्ते महासुराः ॥ १३
विप्रचित्तिमुखाः क्रुद्धाः सर्वसङ्घा महासुराः ।
नानावक्त्रा महाकाया नानावेषधरा नृप ॥ १४
नानाप्रहरणा रौद्रा नानामाल्यानुलेपनाः ।
स्नान्यायुधानि सङ्गृह्य प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ १५
क्रममाणं हरिं तत्र उपावर्तन्त भारत ।
प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैस्तु तान् ॥ १६
रूपं कृत्वा महाभीमं जहाराशु स मेदिनीम् ।
संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ॥ १७
अत्यरोचत भूतात्मा आदित्यस्यैव तेजसा ।
प्रकाशयन्दिशः सर्वाः प्रदिशश्च महायशः ॥ १८
शुशुभे स महाबाहुः सर्वलोकान्प्रकाशयन् ।
तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ॥ १९
नभस्तु क्रममाणस्य नाभ्यां किल तदा स्थितौ ।
परमाक्रममाणस्य जानुभ्यां तौ व्यवस्थितौ ॥ २०
विष्णोरमितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ।
अथास्य पादाक्रमणात्पफालाण्डो युधिष्ठिर ॥ २१
तच्छिद्रात्स्यन्दिनी तस्य पादभ्रष्टा तु निम्नगा ।
ससार सागरं सा तु पावनी सागरंगमा ॥ २२
जहार मेदिनीं सर्वां हत्वा दानवपुङ्गवान् ।
आसुरीं श्रियमाहृत्य त्रीँल्लोकान्स जनार्दनः ॥ २३
सपुत्रदारानसुरान्पाताले संन्यवेशयत् ।
नमुचिः शम्बरश्चैव प्रह्लादश्च महामनाः ॥ २४
महाभूतानि भूतात्मा सविशेषाणि वै हरिः ।
कालं च सकलं राजन्गात्रभूतान्यदर्शयत् ॥ २५
तस्य गात्रे जगत्सर्वमानीतमधिपश्यति ।

न किञ्चिदस्ति लोकेषु यदनाप्तं महात्मना ॥२६॥
तद्वि रूपमुपेन्द्रस्य देवदानवमानवाः ।
दृष्ट्वा संमुखमुहुः सर्वे विष्णुतेजोऽभिपीडिताः २७
बलिर्वद्धोऽभिमानी च यज्ञवाटे महात्मना ।
विरोचनकुलं सर्वं पाताले विनिवेशितम् ॥ २८
एवंविधानि कर्माणि कृत्वा गरुडवाहनः ।

न विस्मयमुपागच्छत्पारमेष्ठ्येन तेजसा ॥ २९
स सर्वमसुरैश्वर्यं संप्रदाय शचीपतेः ।
त्रैलोक्यं च ददौ शक्रे विष्णुर्दानवसूदनः ॥३०॥
एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ।
वेदविद्भिर्द्विजैरेतच्छ्रूयते वैष्णवं यशः ।
मानुषेषु ततो विष्णोः प्रादुर्भावांस्तथा शृणु ॥३१॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

दत्तात्रेयनाम्नाऽवतीर्णस्य हरेः कार्तवीर्यार्जुनस्य वरदानादिकम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
विष्णोः पुनर्महाभागः प्रादुर्भावो महात्मनः ।
दत्तात्रेय इति ख्यात ऋषिरासीन्महायशः ॥ १
तेन नष्टेषु वेदेषु क्रियासु च मखेषु च ।
चातुर्वर्ण्यं च संकीर्णं धर्मे शिथिलतां गते ॥ २
अभिवर्धति चाधर्मे सत्ये नष्टे स्थितेऽनृते ।
प्रजासु क्षीयमाणासु धर्मे चामूलतां गते ॥ ३
सयज्ञाः सक्रिया वेदाः प्रत्यानीता हि तेन वै ।
चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं कृतं तेन महात्मना ॥ ४
स एष वै यदा प्रादाद्द्वैहयाधिपतेर्वरम् ।
तं हैहयानामधिपस्त्वर्जुनोऽभिप्रसादयन् ॥ ५
वनं पर्यचरन्सम्यक्छुश्रूषुरनुसूयकः ।
निर्ममो निरहंकारो दीर्घकालमतोषयत् ॥ ६
आराध्य दत्तात्रेयं हि अगृह्णात्स वरानिमान् ।
आप्तादाप्ततरान्विप्राद्विद्वान्विद्वन्निषेवितात् ॥ ७
ऋतेऽमरत्वं विप्रेण दत्तात्रेयेण धीमता ।
वरैश्चतुर्भिः प्रवृत्त इमान्वरे वरान्नृपः ॥ ८
श्रीमान्मनस्वी बलवान्सत्यवागनसूयकः ।
सहस्रबाहुर्भूयासमेष मे प्रथमो वरः ॥ ९
जरायुजाण्डजं सर्वं सर्वं चैव चराचरम् ।
शास्तुमिच्छामि धर्मेण द्वितीयस्त्वेष मे वरः ॥१०॥
पितृन्देवानृषीन्विप्रान्यजेयं विपुलैर्मखैः ।
अमित्रांश्च शितैर्बाणैस्तृतीयो वर एष मे ॥ ११

यस्य नासीन्न भविता न चास्ति सदृशः पुमान् ।
इह वा दिवि वा लोके स मे हन्ता भवेदिति ॥१२॥
सोऽर्जुनः कृतवीर्यस्य वरः पुत्रोऽभवद्युधि ।
स सहस्रं सहस्राणां माहिष्मत्यामवर्धत ॥ १३
स भूमिमखिलां जित्वा द्वीपांश्चापि समुद्रिणः ।
नभसीवाज्ज्वलत्सूर्यः पुण्यैः कर्मभिरर्जुनः ॥ १४
इन्द्रद्वीपं कशेरुं च कामद्वीपं गभस्तिमतम् ।
गन्धर्ववरुणद्वीपं सौहृष्टममितप्रभः ॥ १५
पूर्वैरजितपूर्वांश्च द्वीपानजयदर्जुनः ।
इदं तु कार्तवीर्यस्य बभूवासदृशं जनैः ॥ १६
न पूर्वं नापरे तस्य गमिष्यन्ति गतिं नृपाः ।
यदर्णवे प्रयातस्य वस्त्रं न परिषिच्यते ॥ १७
सौवर्णं सर्वमप्यासीद्विमानवरमुत्तमम् ।
चतुर्धा व्यभजद्राष्ट्रं तद्विभज्यान्वपालयत् ॥ १८
एकांशेनाहुरत्सेनामेकांशेनावसद्दृहान् ।
यस्तु तस्य तृतीयांशो राज्ञोऽभूज्जनसंग्रहे ॥ १९
आप्तः परमकल्याणस्तेन यज्ञानकल्पयत् ।
ये दस्यवो ग्रामचरा अरण्ये च वसन्ति ये ॥२०॥
चतुर्थेन तु सौंऽशेन तान्सर्वान्प्रत्येषधयत् ।
द्वाराणि नापिधीयन्ते पुरेषु नगरेषु च ॥ २१
स एव राष्ट्रपालोऽभूत्स्त्रीपालोऽभवदर्जुनः ।
स एवासीदजापालः स गोपालो विशांपते ॥२२॥
शतं वर्षसहस्राणामनुशिष्यार्जुनो महीम् ।

दत्तात्रेयप्रसादेन एवं राज्यं चकार सः ॥ २३
एवं बहूनि कर्माणि चक्रे लोकहिताय सः ।

दत्तात्रेय इति ख्यातः प्रादुर्भावो ह्ययं हरेः ।
कथितो भरतश्रेष्ठ शृणु भूयो महात्मनः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाष्वर्षणि अर्घाहरणपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

श्रीहरेर्जमदग्निगृहे रामनाम्नाऽवतरणम् ॥ १ ॥ परशुरामेण कार्तवीर्यार्जुनहननम् ॥ २ ॥ त्रिस्तप्तकृत्वः क्षत्रियाग्निहृत्य तद्रक्तजलैः स्वपितृणां तर्पणम् ॥ ३ ॥ काश्यपायास्त्रण्डभूमण्डलं दत्त्वा साल्वेनायोधने कुमारीणां वाण्या तं विसृज्य शस्त्र-
न्यासपूर्वकं तपश्चरणम् ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच ।

तथा भृगुकुले जन्म यदर्थं च महात्मनः ।
जामदग्न्य इति ख्यातः प्रादुर्भावश्च वैष्णवः ॥ १
जमदग्निसुतो राजत्रामो नाम स वीर्यवान् ।
हेहयान्तकरो राजन्स रामो बलिनां वरः ॥ २
कार्तवीर्यो महावीर्यो बलेनाप्रतिमस्तदा ।
रामेण जामदग्न्येन हतो विषममाचरन् ॥ ३
तं कार्तवीर्यं राजानं हेहयानामरिन्दमम् ।
रथस्थं पार्थिवं रामः पातयित्वाऽवधीद्रेणे ॥ ४
जम्भस्य यज्ञं हत्वा स ऋत्विजश्चैव संस्तरे ।
जम्भस्य मूर्ध्नि भेत्ता च हन्ता च शतदुन्दुभेः ॥ ५
स एष कृष्णो गोविन्दो जातो भृगुषु वीर्यवान् ।
सहस्रबाहुमुद्धर्तुं सहस्रजितमाहवे ॥ ६
क्षत्रियाणां चतुष्पष्टिमयुतानि महायशाः ।
सरस्वत्यां समेतानि एष वै धनुषाऽजयत् ॥ ७
ब्रह्मद्विषां वधे तस्मिन्सहस्राणि चतुर्दश ।
पुनर्जघान शूराणामतिकूरो रथर्षभः ॥ ८
ततो राज्ञां सहस्रं स भङ्क्ता पूर्वमरिन्दमः ।
सहस्रं मुसलेनाहन्सहस्रमुदकृन्तत ॥ ९
चतुर्दशसहस्राणि कणधूममपाययत् ।
शिष्टान्ब्रह्मद्विषो जित्वा ततोऽस्त्रायत भार्गवः ॥ १०
रामरामेत्यभिकृष्टो ब्राह्मणैः क्षत्रियादितैः ।
निघ्नश्चतसहस्राणि रामः परशुनाभिभूः ॥ ११
न ह्यमृष्यत तां वाचमातैर्भृशमुदीरिताम् ।
भृगो रामाभिधावेति यदाऽक्रन्दन्दिजातयः ॥ १२

काश्मीरान्दरदान्कुन्तीन्क्षुद्रकान्मालवाञ्छकान् ।
चेदिकाशिकरूशांश्च ऋषिकान्कथकैशिकान् ॥ १३
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च मागधान्काशिकोसलान् ।
रात्रायणान्वीतिहोत्रान्किरातान्कार्तिकावतान् ॥ १४
एतानन्यांश्च राजन्यान्देशेदेशे सहस्रशः ।
निकृत्य निशितैर्बाणैः संप्रदाय विवस्वते ॥ १५
कीर्णा क्षत्रियकोटीभिर्मैरुमन्दरभूषणा ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी तेन निःक्षत्रिया कृता ॥ १६
कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गवः स महायशाः ।
इन्द्रगोपकवर्णस्य जीवञ्जीवनिभस्य च ॥ १७
पूरयित्वा च सरितः क्षतजस्य सरांसि च ।
चकार तर्पणं वीरः पितृणां तासु तेषु च ॥ १८
सर्वानष्टादश द्वीपान्वशमानीय भार्गवः ।
सोऽश्वमेधसहस्राणि नरमेधशतानि च ॥ १९
इष्ट्वा सागरपर्यन्तां काश्यपाय महीं ददौ ।
तस्याग्रेणानुपर्येति भूमिं कृत्वा विपांसुलाम् ॥ २०
ततः कालकृतां सत्यां भार्गवाय महात्मने ।
गाधामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ॥ २१
वेदिमष्टादशोत्सेधां हिरण्यस्यातिपौरुषीम् ।
रामेण जामदग्न्येन प्रतिजग्राह काश्यपः ॥ २२
एवमिष्ट्वा महाबाहुः ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
अन्यद्वर्षशतं रामः सौभे साल्वमयोधयत् ॥ २३
ततः स भृगुशार्दूलस्तं सौभं योधयन्बभूवुः ।
मुचन्धुरं रथं राजन्नास्थाय भरतर्षभ ॥ २४
नशिकानां कुमारीणां गायन्तीनामुपाशृणोत् ।

रामराम महाबाहो भृगूणां कीर्तिवर्धन ॥ २५
 त्यज शस्त्राणि सर्वाणि न त्वं सौमं वधिष्यसि ।
 शङ्खचक्रगदापाणिर्देवानामभयङ्करः ॥ २६
 युधि प्रद्युम्नसाम्बाभ्यां कृष्णः सौमं वधिष्यति ।
 तच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रस्तत एव वनं ययौ ॥ २७
 न्यस्य सर्वाणि शस्त्राणि कालकाङ्क्षी महायशः ।
 रथं सर्वायुधं चैव शरान्परशुमेव च ॥ २८

धनूंष्यप्सु प्रतिष्ठाप्य रामस्तेपे परं तपः ।
 ह्रियं प्रज्ञां श्रियं कीर्तिं लक्ष्मीं चामित्रकर्शनः २९
 पञ्चाधिष्ठाय धर्मात्मा तं रथं विससर्ज ह ।
 आदिकाले प्रवृत्तं तु व्यभजत्करमीश्वरः ॥ ३०
 नाम्नत्तं श्रद्धया सौमं न ह्यशक्तो महायशः ।
 जामदग्न्य इति ख्यातो यस्त्वयं भगवानृषिः ।
 सोऽस्य भागस्तपस्तेपे भार्गवो लोकविश्रुतः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीविष्णोर्दशरथगृहे रामत्वेनावतारः ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण स्वाश्रमं नीतेन सलक्ष्मणेन रामेण सुबाह्वादिहिननम् ॥ २ ॥
 सीतामुदूह्य निजनगरमेत्य पितृनिदेशेन सीतालक्ष्मणाभ्यां सह वनं गतेन रामेण खरदूषणादिहिननम् ॥ ३ ॥ सीतावियोगिनः
 सुग्रीवेण सख्यमेत्य वालिनं संहतवतो रामस्य हनुमद्वचनेन लङ्कागमनम् ॥ ४ ॥ रावणादीभिहत्य सीताप्रमुखैः सहायोभ्यां
 गतेन रामेण लवणासुरं शत्रुघ्नेन धातयित्वा प्रजापालनम् ॥ ५ ॥ सङ्ग्रेहेण श्रीकृष्णचरित्रनिरूपणं कल्क्यवतारकथनं च ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच ।
 शृणु राजस्ततो विष्णोः प्रादुर्भावं महात्मनः ।
 अष्टाविंशे युगे चापि मार्कण्डेयपुरःसरः ॥ १
 तिथौ नावमिके जज्ञे तथा दशरथादपि ।
 कृत्वाऽऽत्मानं महाबाहुश्चतुर्धा विष्णुरव्ययः ॥ २
 लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपमः ।
 प्रसादनार्थं लोकस्य विष्णुस्तत्र सनातनः ॥ ३
 धर्मार्थमेव कौन्तेय जज्ञे तत्र महायशः ।
 तमप्याहुर्मनुष्येन्द्रं सर्वभूतपतेस्तनुम् ॥ ४
 यज्ञविघ्नकरस्तत्र विश्वामित्रस्य भारत ।
 सुबाहुर्निहतस्तेन मारीचस्ताडितो भृशम् ॥ ५
 तस्यै दत्तानि चास्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
 वधार्थं सर्वशत्रूणां दुर्वाराणि सुरैरपि ॥ ६
 वर्तमाने महायज्ञे जनकस्य महात्मनः ।
 भयं मोहेश्वरं चापं क्रीडता लीलया भृशम् ॥ ७
 ततस्तु सीतां जग्राह भार्यायै जानकीं विभुः ।
 नगरीं पुनरासाद्य मुमुदे तत्र सीतया ॥ ८
 कस्यचिच्चथ कालस्य पित्रा तत्राभिचोदितः ।
 कैकेय्याः प्रियमन्विच्छन्वनमभ्यवपद्यत ॥ ९
 यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वने वसन् ।

लक्ष्मणानुचरो रामः सर्वभूतहिते रतः ॥ १०
 चतुर्दश वने तीर्त्वा तदा वर्षाणि भारत ।
 रूपिणी यस्य पार्श्वस्था सीतेत्यभिहिता जनैः ॥ ११
 पूर्वोचितत्वात्सा लक्ष्मीर्भर्तारमनुशोचति ।
 जनस्थाने वसन्कार्यं त्रिदशानां चकार सः ॥ १२
 मारीचं दूषणं हत्वा खरं त्रिशिरसं तथा ।
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ १३
 जघान रामो धर्मात्मा प्रजानां हितकाम्यया ।
 विराधं च कबन्धं च राक्षसौ घोरकर्मणौ ॥ १४
 जघान च तदा रामो गन्धर्वौ शापविक्षतौ ।
 स रावणस्य भगिनीनासाच्छेदमकारयत् ॥ १५
 भार्यावियेष्टां तं प्राप्य मृगयन्व्यचरद्वनम् ।
 स तस्मादृश्यमूकं तु गत्वा पम्पामतीत्य च ॥ १६
 सुग्रीवं मारुतिं दृष्ट्वा चक्रे मैत्रीं तयोः स वै ।
 अथ गत्वा स किष्किन्धां सुग्रीवेण तदा सह ॥ १७
 निहत्य वालिनं युद्धे वानरेन्द्रं महाबलम् ।
 अभ्यषिञ्चत्तदा रामः सुग्रीवं वानरेश्वरम् ॥ १८
 ततः स वीर्यवान् राजस्त्वरया वै समुत्सुकः ।
 विचित्य वायुपुत्रेण लङ्कादेशं निवेदितः ॥ १९
 सेतुं बद्ध्वा समुद्रस्य वानरैः स समुत्सुकः ।

सीतायाः पदमन्विच्छन् रामो लङ्कां विवेश वै ॥२०॥
 देवोरगगणानां हि यक्षराक्षसपक्षिणाम् ।
 तत्रावध्यं राक्षसेन्द्रं रावणं युधि दुर्जयम् ॥ २१॥
 युक्तं राक्षसकोटीभिर्भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
 दुर्निरीक्ष्यं सुरगणैर्वरदानेन दर्पितम् ॥ २२॥
 जघान सचिवैः सार्धं सान्वयं रावणं रणे ॥ २३॥
 त्रैलोक्यकण्टकं वीरं महाकायं महाबलम् ।
 रावणं सगणं हत्वा रामो भूतपतिः पुरा ॥ २४॥
 लङ्कायां तं महात्मानं राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
 अभिषिच्य ततो राम अमरत्वं ददौ तदा ॥ २५॥
 आरुह्य पुष्पकं रामः सीतामादाय पाण्डव ।
 सबलं स्वपुरं गत्वा धर्मराज्यमपालयत् ॥ २६॥
 दानवो लवणो नाम मधोः पुत्रो महाबलः ।
 शत्रुमेन हतो राजस्तदा रामस्य शासनात् ॥ २७॥
 एवं बहूनि कर्माणि कृत्वा लोकहिताय सः ।
 राज्यं चकार विधिवद्रामो धर्मभृतां वरः ॥ २८॥
 शताश्वमेधानाजहे ज्योतिरुक्थ्यान्निर्गलान् ।
 नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नात्ययः प्राणिनां तदा ॥ २९॥
 न दस्युजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ।
 ऋषीणां देवतानां च मनुष्याणां तथैव च ॥ ३०॥
 पृथिव्यां धार्मिकाः सर्वे रामे राज्यं प्रशासति ।
 नाधर्मिष्ठो नरः कश्चिद्भूय प्राणिनां कचित् ॥ ३१॥
 प्राणापानौ समौ ह्यास्तां रामे राज्यं प्रशासति ।
 गाधामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ॥ ३२॥
 श्यामो युवा लोहिताक्षो मातङ्गानामिवर्षभः ।
 आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाबलः ॥ ३३॥
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

राज्यं भोगं च संप्राप्य शशास पृथिवीमिमाम् ॥ ३४॥
 रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथाः ।
 रामभूतं जगदिदं रामे राज्यं प्रशासति ॥ ३५॥
 ऋग्यजुःसामहीनाश्च न तदाऽऽसन्दिवातयः ।
 उषित्वा दण्डके कार्यं त्रिदशानां चकार सः ॥ ३६॥
 पूर्वापकारिणं तं तु पौलस्त्यं मनुजर्षभम् ।
 देवगन्धर्वनागानामरिं स निजघानह ॥ ३७॥
 सत्ववान्गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा ।
 एवमेव महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ ३८॥
 रावणं सगणं हत्वा दिवमाक्रमताभिभूः ।
 इति दाशरथेः ख्यातः प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ ३९॥
 ततः कृष्णो महाबाहुर्भीतानामभयङ्करः ।
 अष्टाविंशे युगे राजञ्जज्ञे श्रीवत्सलक्षणः ॥ ४०॥
 पेशलश्च वदान्यश्च लोके बहुमतो नृप ।
 स्मृतिमान्देशकालज्ञः शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ ४१॥
 वासुदेव इति ख्यातो लोकानां हितकृत्सदा ।
 वृष्णीनां च कुले जातो भूमेः प्रियचिकीर्षया ॥ ४२॥
 शत्रूणां भयकृदाता मधुहेति स विश्रुतः ।
 शकटार्जुनरामाणां कीलस्थानान्यसूदयत् ॥ ४३॥
 कंसादीन्निजघानाजौ दैत्यान्मानुषविग्रहान् ।
 अयं लोकहितार्थाय प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ ४४॥
 कल्की विष्णुयशा नाम भूयश्चोत्पत्स्यते हरिः ।
 कलेर्युगान्ते संप्राप्ते धर्मे शिथिलतां गते ॥ ४५॥
 पाषण्डिनां गणानां हि वधार्थं भरतर्षभ ।
 धर्मस्य च विवृद्ध्यर्थं विप्राणां हितकाम्यया ॥ ४६॥
 एते चान्ये च बहवो विष्णोर्देवगणैर्युताः ।
 प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ ४७॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्धाहरणपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिरेण भीष्मं प्रति विस्तरेण कृष्णकथाकथनप्रार्थना ॥ १ ॥ देवासुरयुद्धे पराजितानां देवानां स्मरणमात्रसंनिहितेन हरिणा दैत्यानां पराजयः ॥ २ ॥ भूम्या स्वभारावतरणं प्रार्थितेऽस्य विष्णोः भूमावतारनिर्धारणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु कौन्तेयस्ततः कौरवनन्दनः ।

आवभाषे पुनर्भीष्मं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

भूय एव मनुष्येन्द्र उपेन्द्रस्य यशस्विनः ।

जन्म वृष्णिषु विज्ञातुमिच्छामि वदतां वर ॥ २
 यथैव भगवाञ्जातः क्षिताविह जनार्दनः ।
 माधवेषु महाबुद्धिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्ततो भीष्मः केशवस्य महात्मनः ।
 माधवेषु तथा जन्म कथयामास वीर्यवान् ॥ ४
 हन्त ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथातथम् ।
 यतो नारायणस्येह जन्म वृष्णिषु कौरव ॥ ५
 पुरा लोके महाराज वर्तमाने कृते युगे ।
 आसीन्नैलोक्यविख्यातः सङ्ग्रामस्तारकामयः ॥ ६
 विरोचनो मयस्तारो वराहः श्वेत एव च ।
 विप्रचित्तिः प्रलम्बश्च वृत्रजम्भवलादयः ॥ ७
 नमुचिः कालनेमिश्च प्रहाद इति विश्रुतः ।
 लम्बः किशोरः स्वर्भानुररिष्टो राक्षसेश्वरः ॥ ८
 एते चान्ये च बहवो दैत्यसङ्घाः सहस्रशः ।
 नानाशस्त्रधरा राजन्नानाभूषणवाहनाः ॥ ९
 देवतानामभिमुखास्तस्थुर्दैतेयदानवाः ।
 देवास्तु युध्यमानास्ते दानवानभ्ययू रणे ॥ १०
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
 इन्द्रो यमश्च वरुणश्चन्द्रश्चैव धनेश्वरः ॥ ११
 अश्विनौ च महावीर्यौ ये चान्ये देवतागणाः ।
 चक्रयुद्धं महाघोरं दानवैश्च यथाक्रमम् ॥ १२
 युध्यमानाः समेयुश्च देवा दैतेयदानवैः ।
 तद्युद्धमभवद्भोरं देवदानवसङ्कुलम् ॥ १३
 ताभ्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा ।
 तीक्ष्णशस्त्रैः किरन्तोऽथ अभ्ययुर्देवदानवाः ॥ १४
 घ्नन्ति देवान्सगन्धर्वान्सयक्षोरगचारणान् ।
 ते बध्यमाना दैतेयैर्देवसङ्घास्तदा रणे ॥ १५
 त्रातारं मनसा जग्मुर्देवं नारायणं प्रभुम् ।
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र जगाम हरिरीश्वरः ॥ १६
 दीपयड्योतिषा भूमिं शङ्खचक्रगदाधरः ।
 तमागतं सुपर्णस्थं विष्णुं लोकनमस्कृतम् ॥ १७
 दृष्ट्वा मुदा युताः सर्वे भयं त्यक्त्वा रणे सुराः ।
 चक्रयुद्धं पुनः सर्वे देवा दैतेयदानवैः ॥ १८

तद्युद्धमभवद्भोरमचिन्त्यं रोमहर्षणम् ।
 जघ्नुर्दैत्यात्रणे घोराः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ १९
 ते बाध्यमाना विबुधैर्दुद्रुवुर्दैत्यदानवाः ॥ २०
 विद्रुतान्दानवान्दृष्ट्वा तदा भारत संयुगे ।
 कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत ॥ २१
 शत्रुप्रहरणे घोरः शतबाहुः शताननः ।
 शतशीर्षः स्थितः श्रीमाञ्छतश्चङ्ग इवाचलः ॥ २२
 भास्कराकारमुकुटः शिञ्जिताभरणाङ्गदः ।
 धूम्रकेतुर्हरिश्मश्रुर्निर्दोष्टोष्ठपुटाननः ॥ २३
 त्रैलोक्यान्तरविस्तारं धारयन्विपुलं वपुः ।
 तर्जयन्वै रणे देवाञ्छादयन्वै दिशो दश ॥ २४
 अभ्यधावत्सुसंकुद्धो व्यादितास्य इवान्तकः ।
 तत्र शस्त्रप्रतानैश्च देवान्धर्षितवात्रणे ॥ २५
 अभ्याययुः सुरान्सर्वान्पुनस्ते दैत्यदानवाः ।
 आपीडयत्रणे कुद्धास्ततो देवान्युधिष्ठिर ॥ २६
 ते बध्यमाना विबुधाः समरे कालनेमिना ।
 दैत्यैश्चैव महाराज दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ २७
 विबुधान्विद्रुतान्दृष्ट्वा कालनेमिर्महाऽसुरः ।
 इन्द्रं यमं च वरुणं वायुं च धनदं रविम् ॥ २८
 एतांश्चान्यान्बलाजित्वा तेषां कार्याण्यवाप सः ।
 तान्सर्वान्सहसा जित्वा कालनेमिर्महासुरः ॥ २९
 ददर्श गगने विष्णुं सुपर्णस्थं महाद्युतिम् ।
 तं दृष्ट्वा क्रोधताम्राक्षस्तर्जयन्नभ्ययात्तदा ॥ ३०
 स बाहुशतमुद्यम्य सर्वास्त्रग्रहणं रणे ।
 रोषाद्भारत दैत्येन्द्रो विष्णोरुरासि पातयत् ॥ ३१
 दैत्याश्च दानवाश्चैव सर्वे मयपुरोगमाः ।
 खान्यायुधैर्नि संगृह्य सर्वे विष्णुमुपाद्रवन् ॥ ३२
 स ताड्यमानोऽतिबलैर्दैत्यैः सर्वायुधोद्यतैः ।
 न चचाल हरिर्युद्धेऽकम्पमान इवाचलः ॥ ३३
 पुनरुद्यम्य संकुद्धः कालनेमिर्दृढां गदाम् ।
 जघान गदया राजंस्तं विष्णुं गरुडं च वै ॥ ३४
 तं दृष्ट्वा गरुडं श्रान्तं चक्रमुद्यम्य वै हरिः ।
 शतं शिरांसि बाहूश्च सोऽच्छिन्तकालनेमिनः ॥ ३५
 जघानान्यांश्च तान्सर्वान्समरे दैत्यदानवान् ।

विबुधानामृषीणां च स्वानि स्थानानि वै ददौ ३६
 दत्त्वा सुराणां सुग्रीतो योग्यकर्माणि भारत ।
 जगाम ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोकं तदा हरिः ॥ ३७
 ब्रह्मलोकं प्रविश्याथ प्राप्य नारायणः प्रभुः ।
 पौराणं ब्रह्मसदनं दिव्यं नारायणाश्रयम् ॥ ३८
 स प्रविश्य तदा देवः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 सहस्रशीर्षा भूत्वा च शयनायोपचक्रमे ॥ ३९
 आदिदेवः पुराणात्मा निद्रावशमुपागतः ।
 शेते सुखं सदा विष्णुर्मोहयञ्जगदव्ययः ॥ ४०
 जग्मुस्तस्याथ वर्षाणि शयानस्य महात्मनः ।
 षट्त्रिंशच्छतसाहस्रं मानुषेणेह सङ्ख्यया ॥ ४१
 जग्मुः कृतयुगत्रेताद्वापरान्ते बुबोध ह ।
 ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः सुरैश्चापि सहर्षिभिः ॥ ४२
 उत्पत्य शयनाद्विष्णुर्ब्रह्मणा विबुधैः सह ।
 देवानां च हितार्थाय ययौ देवसभां प्रति ॥ ४३

मेरोः शिरसि विन्यस्तां ज्वलन्तीं तां शुभां सभाम् ।
 विविशुस्ते सुराः सर्वे ब्रह्मणा सह भारत ॥ ४४
 जग्मुस्तत्र निषेदुस्ते सा निःशब्दा ह्यभूत्तदा ।
 तत्र भूमिरुवाचाथ खेदात्करुणभाषिणी ॥ ४५
 राज्ञां बलैर्बलवतां खिन्नास्मि भृशपीडिता ।
 नित्यं भारपरिश्रान्ता दुःखं जीवाम्यहं सुराः ॥ ४६
 पुरे पुरे च नृपतिः कोटिसङ्ख्यैर्बलैर्वृतः ।
 राष्ट्रे राष्ट्रे च शतशो ग्रामाः कुलसहस्रिणः ॥ ४७
 भूमिपानां सहस्रैश्च तेषां च बलिनां बलैः ।
 ग्रामायुतैः पुरै राष्ट्रैरहं निर्विवरीकृता ॥ ४८
 तस्माद्धारयितुं शक्त्या न क्षमामि जनानहम् ।
 दैत्यैश्च बाध्यमानास्ताः प्रजा नित्यं दुरात्मभिः ४९
 भीष्म उवाच ।
 भूमेस्तु वचनं श्रुत्वा देवो नारायणस्तदा ।
 व्यादिश्य तान्सुरान्सर्वान्क्षितौ वस्तुं मनो दधे ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्धाहरणपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

विष्णुना देवानां भूमावुत्पत्तये आज्ञापनम् ॥ १ ॥ अवतीर्णे कृष्णे स्वर्गादागतानामिन्द्रादीनां श्रीकृष्णं स्तुत्वा पुनः
 स्वलोकगमनम् ॥ २ ॥ श्रीकृष्णेन शकटासुरवधः । अर्जुनतरुभञ्जनम् । वृन्दावनं गत्वा वने विहरणम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
 यश्चक्रे भगवान्विष्णुर्वसुदेवमुतस्तदा ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ॥ १
 वसुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महात्मनः ।
 हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकानां च हिताय च ॥ २
 यदा दिवि विभ्रुस्तात न रेमे भगवानसौ ।
 ततो व्यादिश्य भूतानि विभ्रुर्भूमिसुखावहः ॥ ३
 निग्रहार्थाय दैत्यानां चोदयामास वै तदा ।
 मरुतश्च वसुंश्चैव सूर्याचन्द्रमसावुभौ ॥ ४
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव रुद्रादित्यास्तथाऽश्विनौ ।
 जायध्वं मानुषे लोके सर्वलोकमहेश्वराः ॥ ५
 जङ्गमानि विशालाक्षो ह्यात्मार्यमसृजत्प्रभुः ।
 जायन्तामिति गोविन्दस्तिर्यग्योनिगतैः सह ॥ ६
 तानि सर्वाणि सर्वज्ञो व्यजायत यदोः कुले ।

आत्मानमात्मना तात कृत्वा बहुविधं हरिः ।
 रत्यर्थमिह गास्तत्र ररक्ष पुरुषोत्तमः ॥ ७
 अजातशत्रो जातस्तु यथेष्टं भुवि भूमिप ।
 कीर्त्यमानं मया तात निबोध भरतर्षभ ॥ ८
 सागराः समकम्पन्त मुदा चेलुश्च पर्वताः ।
 जज्वलुश्चाग्रयः शान्ता जायमाने जनार्दने ॥ ९
 शिवाः संप्रववुर्वाताः प्रशान्तमभवद्रजः ।
 ज्योतींषि संप्रकाशन्त जायमाने जनार्दने ॥ १०
 देवदुन्दुभयश्चापि सखनुर्भृशमम्बरे ।
 अभ्यवर्षस्तदाऽऽगम्य देवताः पुष्पवृष्टिभिः ॥ ११
 गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिः स्तुवन्वै मधुसूदनम् ।
 उपतस्थुस्तदा प्रीताः प्रादुर्भावे महर्षयः ॥ १२
 ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
 उपानृत्यनुपजगुर्गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १३

कृतयुगत्रेताद्वापराः अन्त इति छेदः ॥ ४२ ॥ एक-

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

उपतस्थे च गोविन्दं सहस्राक्षः शचीपतिः ।
 अभ्यभाषत तेजस्वी महर्षिन्पूजयंस्तदा ॥ १४
 कृत्वा च देवकार्याणि कृत्वा देवहितानि च ।
 स्वं लोकं लोककृदेवः पुनर्गच्छति तेजसा ॥ १५
 इत्युक्त्वा ऋषिभिः सार्धं जगाम त्रिदिवं पुनः ।
 अभ्यनुज्ञाय तान्सर्वाञ्छादयन्प्रकृतिं पराम् ॥ १६
 नन्दगोपकुले कृष्ण उवास बहुलाः समाः ।
 ततः कदाचित्सुप्तं तं शकटस्य त्वधः शिशुम् ॥ १७
 यशोदा संपरित्यज्य जगाम यमुनां नदीम् ।
 शिशुलीलां ततः कुर्वन्स्वहस्तचरणौ क्षिपन् ॥ १८
 रुरोद मधुरं कृष्णः पादावूर्ध्वं प्रसारयन् ।
 पादाङ्गुष्ठेन शकटं दारयन्नथ केशवः ॥ १९
 तत्र एकेन पादेन पातयित्वा तथा शिशुः ।
 न्युञ्जं पयोधराकाङ्क्षी ससार च रुरोद च ॥ २०
 पाटितं शकटं दृष्ट्वा भिन्नभाण्डपुटीकटम् ।
 जनास्ते शिशुना तेन विस्मयं परमं ययुः ॥ २१
 प्रत्यक्षं शूरसेनानां दृश्यते महदद्भुतम् ।
 शयानेन हतः कंसपक्षवांस्तिग्मततेजसा ॥ २२
 पूतना चापि निहता महाकाया महास्तनी ।
 ततः काले महाराज संसक्तौ रामकेशवौ ॥ २३
 कृष्णः संकर्षणश्चोभौ रिङ्गिणौ च बभूवतुः ।
 अन्योन्यकिरणाक्रान्तौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥ २४
 विसर्पन्तौ च सर्वत्र महासर्पश्चजौ तदा ।
 रेजतुः पांसुदिग्धाङ्गौ रामकृष्णौ तदा नृप ॥ २५

कचिच्च जानुभिः स्पृष्टौ क्रीडमानौ कचिद्वने ।
 पिवन्तौ दधिकुल्यांश्च मध्यमाने च भारत ॥ २६
 ततः स बालो गोविन्दो नवनीतं तदा क्षयम् ।
 ग्रासमानस्तु तत्रायं गोपीभिर्दृष्टे तथा ॥ २७
 दाम्नाऽथोलखले कृष्णो गोपीभिश्च निबन्धितः ।
 तत्तथा शिशुना तेन कर्षता चार्जुनावुभौ ॥ २८
 समूलविटपौ भग्नौ तदद्भुतमिवाभवत् ।
 ततस्तौ बाल्यमुत्तीर्णौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ॥ २९
 तस्मिन्नेव व्रजस्थाने सप्तवर्षौ बभूवतुः ।
 नीलपीताम्बरधरौ पीतश्वेतानुलेपनौ ॥ ३०
 बभूवतुर्वत्सपालौ काकपक्षधरावुभौ ।
 पर्णवाद्यं श्रुतिसुखं वादयन्तौ वराननौ ॥ ३१
 शुशुभाते वनगतौ त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ।
 मयूराङ्गजकर्णौ तौ पल्लवापीडधारिणौ ॥ ३२
 वनमालापरिक्षिप्तौ सालपोताविवोदृतौ ।
 अरविन्दकृतापीडौ रज्जुयज्ञोपवीतिनौ ॥ ३३
 सशिक्यतुम्बुरुकरौ गोपवेणुप्रवादकौ ।
 कचिद्वसन्तावन्योन्यं क्रीडमानौ कचिद्वने ॥ ३४
 पर्णशय्यासु तौ सुप्तौ कचिन्निद्रान्तरैषिणौ ।
 तौ वत्सान्पालयन्तौ हि शोभयन्तौ महद्वनम् ॥ ३५
 चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ च राजन्नेवं तदा शुभम् ।
 ततो बृन्दावनं गत्वा वसुदेवसुतावुभौ ।
 गोकुलं तत्र कौन्तेय चारयन्तौ विजहतुः ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

कृष्णेन बालकैः सह विहृत्य कालियमर्दनम् ॥ १ ॥ बलरामेण धेनुकासुरहननम् ॥ २ ॥ कृष्णेन गोवर्धनोद्धरणम् ॥ ३ ॥
 अरिष्टासुरादिहननम् ॥ ४ ॥ मधुरायां कंसं हत्वा पित्रोः पादाभिवन्दनम् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ।
 ततः कदाचिद्गोविन्दो ज्येष्ठं संकर्षणं विना ।
 अचार तद्वनं रम्यं सुखरूपो वराननः ॥ १
 काकपक्षधरः श्रीमाञ्छ्यामः पद्मनिभेक्षणः ।
 श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्क इव लक्ष्मणा ॥ २

रज्जुयज्ञोपवीती स पीताम्बरधरो युवा ।
 श्वेतचन्दनलिप्ताङ्गो नीलकुञ्चितमूर्धजः ॥ ३
 राजता बहिर्पत्रेण मन्दमारुतकम्पिना ।
 कचिद्रायन्कचित्क्रीडन्कचिन्नृत्यन्कचिद्वसन् ॥ ४
 गोपवेणुं सुमधुरं कामं तदपि वादयन् ।

प्रह्लादनार्थं च गवां कचिद्वनगतो युवा ॥ ५
 गोकुले मेघकाले तु चचार द्युतिमान्प्रभुः ।
 बहुरम्येषु देशेषु वनस्य वनराजिषु ॥ ६
 ताम् कृष्णो मुदा युक्तः क्रीडयन्भरतर्षभ ।
 स कदाचिद्वने तस्मिन्गोभिः सह परिव्रजन् ॥ ७
 भाण्डीरं नाम दृष्ट्वाऽथ न्यग्रोधं केशवो महान् ।
 तच्छायायां मतिं चक्रे निवासाय तदा प्रभुः ॥ ८
 स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैस्तदाऽनघ ।
 रेमे स दिवसं कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥ ९
 तं क्रीडमानं गोपालाः कृष्णं भाण्डीरवासिनः ।
 रमयन्ति स्म बहवो मान्यैः क्रीडनकैस्तदा ॥ १०
 अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमानसाः ।
 गोपालकृष्णमेवान्ये गायन्ति स्म वनप्रियाः ॥ ११
 तेषां संगायतामेव वादयामास केशवः ।
 पर्णवाद्यान्तरे वेणुं तुम्बवीणां च तत्र वै ॥ १२
 एवं क्रीडान्तरैः कृष्णो गोपालैर्विजहार सः ।
 तेन बालेन कौन्तेय कृतं लोकहितं तदा ॥ १३
 पश्यतां सर्वभूतानां वासुदेवेन भारत ।
 हृदे निपतता तत्र क्रीडितं नागमूर्धनि ॥ १४
 शासयित्वा तु कालीयं सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 विजहार ततः कृष्णो बलदेवसहायवान् ॥ १५
 धेनुको दारुणो राजन्दैत्यो रासभविग्रहः ।
 तदा तालवने राजन्बलदेवेन वै हतः ॥ १६
 ततः कदाचित्कौन्तेय रामकृष्णौ वनं गतौ ।
 चारयन्तौ प्रवृद्धानि गोधनानि शुभाननौ ॥ १७
 विहरन्तौ मुदा युक्तौ वीक्षमाणौ वनानि वै ।
 क्ष्वेलयन्तौ प्रगायन्तौ विचिन्वन्तौ च पादपान् ॥
 नामभिर्व्याहरन्तौ च वत्सान्नाश्च परन्तपौ ।
 चेरतुल्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरपराजितौ ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्धाहरणपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

रामकृष्णयोः विद्याभ्यासार्थं सान्दीपिन्वाचार्यसमीपगमनम् ॥ १ ॥ सान्दीपिनिना गुरुवक्षिणात्वेन मृतपुत्रानयनं चोदि-
 तेन कृष्णेन स्वेनोजीवितस्य पुत्रस्य गुरवे समर्पणम् ॥ २ ॥ कंसपराक्रमादिवर्णनम् ॥ ३ ॥ कृष्णेन जरासन्धपराजयः ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच ।

ततस्तौ जग्मतुस्तत्र गुरुं सान्दीपिनिं पुनः ।

- गुरुशुश्रूषणायुक्तौ धर्मज्ञौ धर्मचारिणौ ॥ १ अस्त्रजाते बले वीर्ये कार्तवीर्यसमोऽभवत् ।
 व्रतमुग्रं महात्मानौ विचरन्ताववन्तिषु । तस्य भोजपतेः पुत्राद्भोजराजन्यवर्धनात् ॥ १८
 अहोरात्रैश्चतुष्पथ्या साङ्गान्वेदानवापतुः ॥ २ उद्विजन्ते स्म राजानः सुपर्णादिव पन्नगाः ।
 लेख्यं च गणितं चोभौ प्राप्नुतां यदुनन्दनौ । चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशविमलप्रासयोधिनः ॥ १९
 गान्धर्ववेदं वैद्यं च सकलं समवापतुः ॥ ३ शतं शतसहस्राणि पादातास्तस्य भारत ।
 हस्तिशिक्षामश्वशिक्षां द्वादशाहेन चाप्नुताम् । अष्टौ शतसहस्राणि शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ २०
 तावुभौ जग्मतुर्वारौ गुरुं सान्दीपिनिं पुनः ॥ ४ अभवन्भोजराजस्य जाम्बूनदमया ध्वजाः ।
 धनुर्वेदचिकीर्षार्थं धर्मज्ञौ धर्मचारिणौ । रुक्मकाञ्चनकक्ष्यास्तु रथास्तस्य युधिष्ठिर ॥ २१
 ताविष्वासवराचार्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥ ५ अभवन्भोजपुत्रस्य द्विपास्तावद्वि तद्वलम् ।
 तेन वै सत्कृतौ राजंश्चरन्तौ ताववन्तिषु । चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशविमलप्रासयोधिनाम् ॥ २२
 पञ्चाशद्भिरहोरात्रैर्दशज्ञं सुप्रतिष्ठितम् ॥ ६ षोडशाश्वसहस्राणि किंशुकाभानि तस्य वै ।
 सरहस्यं धनुर्वेदं सकलं ताववापतुः । अपरस्तु महाव्यूहः किशोराणां युधिष्ठिर ॥ २३
 दृष्ट्वा कृतार्थो विप्रेन्द्रो गुर्वर्थे तावचोदयत् ॥ ७ आरोहवरसंपन्नो दुर्धर्षः केनचिद्वलात् ।
 अयाचतार्थं गोविन्दं तदा सान्दीपिनिर्विभ्रम् । स च षोडशसाहस्रः कंसभ्रातृपुरःसरः ॥ २४
 मम पुत्रः समुद्रेऽस्मिन्तिमिना चापवाहितः ॥ ८ सुनामा सर्वतस्त्वेनं स कंसं पर्यपालयत् ।
 पुत्रमानय भद्रं ते भक्षितं तिमिना मम । सगणो मिश्रको नाम पष्टिसाहस्र उच्यते ॥ २५
 आर्ताय गुरवे तत्र प्रतिशुश्राव दुष्करम् ॥ ९ कंसरोषमहावेगां ध्वजानूपमहाद्रुमाम् ।
 अशक्यं सर्वभूतेषु कर्तुमन्येन केनचित् । मत्तद्विपमहाग्राहां वैवस्वतवशानुगाम् ॥ २६
 यश्च सान्दीपिनेः पुत्रं जहार भरतर्षभ ॥ १० शस्त्रजालमहाफेनां सादिवेगमहाजलाम् ।
 सोऽसुरः समरे ताभ्यां समुद्रे विनिपातितः । गदापरिघपाठीनां नानाकवचशैवलाम् ॥ २७
 ततः सान्दीपिनेः पुत्रः प्रसादादमितौजसः ॥ ११ रथनागमहावर्ता नानारुधिरकर्दमाम् ।
 दीर्घकालं कृतः प्रेतः पुनरासीच्छरीरवान् । चित्रकार्मुककल्लोलां रथाश्चकलिलहृदाम् ॥ २८
 तदशक्यमचिन्त्यं च दृष्ट्वा सुमहदद्भुतम् ॥ १२ महामृधनदीं घोरां योधावर्तननिखनाम् ।
 सर्वेषामेव भूतानां विस्मयः समजायत । कोऽन्यो नारायणादेत्य कंसहन्ता युधिष्ठिरा ॥ २९
 आसनानि च सर्वाणि गवाश्च च धनादिकम् ॥ १३ एष शक्ररथे तिष्ठंस्तान्यनीकानि भारत ।
 सर्वं तदुपजहाते गुरवे रामकेशवौ । व्यधमद्भोजपुत्रस्य महाभ्राणीव मारुतः ॥ ३०
 गदापरिघयुद्धे च सर्वास्त्रेषु च केशवः ॥ १४ तं सभास्यं सहामात्यं हत्वा कंसं सहान्वयम् ।
 परमां मुख्यतां प्राप्तः सर्वलोकेषु विश्रुतः । आनयामास मानार्हा देवकीं समुहद्रुणाम् ॥ ३१
 कश्च नारायणादन्यः सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १५ यशोदां रोहिणीं चैव अभिवाद्य पुनःपुनः ।
 रथमादित्यसंकाशमातिष्ठेत शचीपतेः । उग्रसेनं च राजानमभिषिच्य जनार्दनः ॥ ३२
 कस्य चाप्रतिमो यन्ता वज्रपाणेः प्रियः सखा ॥ १६ अर्चितो यदुमुख्यैश्च भगवान्वासवानुजः ।
 मातलिः संगृहीता स्यादन्यत्र पुरुषोत्तमात् । ततः पार्थिवमायान्तं सहितं सर्वराजभिः ।
 भोजराजात्मजो वापि कंसस्तात युधिष्ठिर ॥ १७ सरस्वत्यां जरासन्धमजयत्पुरुषोत्तमः ॥ ३३

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

कृष्णस्य मधुरां त्यक्त्वा द्वारकागमनम् ॥ १ ॥ नरकासुरप्रतापवर्णनम् ॥ २ ॥ इन्द्रेण द्वारकामेव कृष्णं प्रति नरकव-
धप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ गरुडमारुह्य प्राग्योतिषं गतेन कृष्णेन नरके निहते धरण्या तस्मै कुण्डालार्पणम् ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच ।

शूरसेनपुरं त्यक्त्वा ततो यादवनन्दनः ।
द्वारकां भगवान्कृष्णः प्रत्यपद्यत भारत ॥ १
ततो महात्मा यानानि रत्नानि विविधानि च ।
यथार्हं पुण्डरीकाक्षो नैर्ऋताप्रत्यपद्यत ॥ २
तत्र विघ्नं चरन्ति स्म दैतेयाः सहदानवैः ।
ताञ्जघान महाबाहुर्वरमत्तान्महासुरान् ॥ ३
स विघ्नमकरोत्तत्र नरको नाम नैर्ऋतः ।
अदितिं धर्षयामास कुण्डलार्थं युधिष्ठिर ॥ ४
न चासुरगणैः सर्वैः सहितैः कर्म तत्पुरा ।
कृतपूर्वं महाघोरं यदकार्षीन्महासुरः ॥ ५
यं मही सुषुवे देवी यस्य प्राग्योतिषं पुरम् ।
विषयान्तपालाशत्वारो यस्यासन्युद्धदुर्मदाः ॥ ६
आदेवयानमावृत्य पन्थानं पर्यवस्थिताः ।
त्रासनाः सुरसङ्घानां विरूपै राक्षसैः सह ॥ ७
हयग्रीवो निकुम्भश्च घोरः पञ्चजनस्तदा ।
मुरः पुत्रसहस्रैश्च वरमत्तो महासुरः ॥ ८
तद्वधार्थं महाबाहुरेष चक्रगदासिभृत् ।
जातो वृष्णिषु देवक्यां वासुदेवो जनार्दनः ॥ ९
तस्यास्य पुरुषेन्द्रस्य लोकप्रथिततेजसः ।
निवासो द्वारकायां तु विदितो वः प्रधानतः ॥ १०
अतीव हि पुरी रम्या द्वारका वासवक्षयात् ।
अतिवैराजमप्यद्वा प्रत्यक्षस्ते युधिष्ठिर ॥ ११
तस्मिन्देवपुरग्रन्थे सा सभा वृष्णयुपाश्रया ।
सुधर्मेति च विख्याता योजनायतविस्तृता ॥ १२
तत्र वृष्ण्यन्धकाः सर्वे रामकृष्णपुरोगमाः ।
लोकयात्रामिमां कृत्स्नां परिरक्षन्त आसते ॥ १३
तत्रासीनेषु सर्वेषु कदाचिद्भरतर्षभ ।
दिव्यगन्धा ववुर्वाताः कुसुमानां च वृष्टयः ॥ १४
ततः सूर्यसहस्राभस्तेजोराशिर्महाद्भुतः ।
मुहूर्तमन्तरिक्षेऽभूत्ततो भूमौ प्रतिष्ठितः ॥ १५
मध्ये तु तेजसस्तस्य पाण्डरं गजमास्थितः ।

वृतो देवगणैः सर्वैर्वासवः प्रत्यदृश्यत ॥ १६
रामकृष्णौ च राजा च वृष्ण्यन्धकगणैः सह ।
उत्पत्य सहसा देवे नमस्कारमकुर्वत ॥ १७
सोऽवतीर्य गजात्तूर्णं परिष्वज्य जनार्दनम् ।
सखजे बलदेवं च राजानं च तमाहुकम् ॥ १८
वासुदेवोद्भवौ चैव विकट्ठं च महामतिम् ।
प्रद्युम्नसाम्बनिशठाननिरुद्धं च सात्यकिम् ॥ १९
गदं सारणमकूरं भानुझल्लिविदूरथान् ।
तथैव कृतवर्माणं चारुदेष्णं महाबलम् ॥ २०
देवकल्पान्महाराज तान्दाशार्हपुरोगमान् ।
परिष्वज्य च दृष्ट्वा च भगवान्भूतभावनः ॥ २१
वृष्ण्यन्धकमहामात्रान्परिष्वज्याथ वासवः ।
प्रगृह्य पूजां तैर्दत्तां भगवान्पाकशासनः ॥ २२
सोऽदिदेवैश्च नात्तात कुण्डलार्थं जनार्दनम् ।
उवाच परमप्रीतो जहि भौमं नरेश्वर ॥ २३
भीष्म उवाच ।
निहत्य नरकं भौममाहरिष्यामि कुण्डले ।
एवमुक्त्वाऽथ गोविन्दो राममेवाभ्यभाषत ॥ २४
प्रद्युम्नमनिरुद्धं च साम्बं चाप्रतिमं बले ।
एतांश्चोक्त्वा तथा तत्र वासुदेवो महायशः ॥ २५
अथारुह्य सुपर्णं वै शङ्खचक्रगदासिभृत् ।
ययौ तदा हृषीकेशो देवानां हितकाम्यया ॥ २६
तं प्रयान्तमभिप्रपन्नं देवाः सहपुरन्दराः ।
पृष्ठतोऽनुययुः प्रीत्या स्तुवन्तो विष्णुमच्युतम् ॥ २७
उग्रात्रक्षोगणान्हत्वा नरकस्य महासुरान् ।
क्षुरान्तान्मौरवान्पाशान्धसहस्रं ददर्श सः ॥ २८
संछिद्य पाशाञ्छस्त्रेण मुरं हत्वा सहान्वयम् ।
शैलसङ्घानतिक्रम्य निशुम्भं च व्यपोथयत् ॥ २९
यः सहस्रसहस्त्वेकः सर्वान्देवानपोथयत् ।
तं जघान महावीर्यं हयग्रीवं महाबलम् ॥ ३०
अपारतेजा दुर्धर्षः सर्वयादवनन्दनः ।

मध्ये लोहितगङ्गायां भगवान्देवकीसुतः ॥ ३१
 औदकायां विरूपाक्षं जघान मधुसूदनः ।
 ततः प्राग्ज्योतिषं नाम दीप्यमानमिव श्रिया ।
 पुरमासादयामास तत्र युद्धमवर्तत ॥ ३२
 तद्युद्धमभवद्भोरं तेन भौमेन भारत ।
 कुण्डलार्थे सुरेशस्य नरकेण महात्मना ॥ ३३
 मुहूर्तं लालयित्वा तु नरकं मधुसूदनः ।
 प्रवृत्तचक्रं चक्रेण प्रममाथ बलाद्वली ॥ ३४
 चक्रप्रमथितं तस्य पपात सहसा भुवि ।
 उत्तमाङ्गं हताङ्गस्य वृत्रे वज्रहते यथा ॥ ३५
 भूमिस्तु पतितं दृष्ट्वा प्रायच्छत्कुण्डले सुतम् ।
 प्रदाय च महाबाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३६

सृष्टस्त्वयैव मधुहंस्त्वयैव विनिपातितः ।
 यथेच्छसि तथा क्रीड प्रजास्तस्यानुपालय ॥ ३७
 श्रीवासुदेव उवाच ।
 देवानां च मुनीनां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
 उद्वेजनीयो भूतानां ब्रह्मद्विद् पुरुषाधमः ॥ ३८
 लोकद्विष्टः सुतस्ते तु देवारिलोककण्टकः ।
 सर्वलोकनमस्कार्यामदिति बाधयद्वली ॥ ३९
 कुण्डले हतवान्दर्पात्ततस्ते निहतः सुतः ।
 नैव मन्युस्त्वया कार्यो यत्कृतं मयि भामिनि ४०
 तत्प्रभावाच्च ते पुत्रो लब्धवान्गतिमुत्तमाम् ।
 तस्माद्गच्छ महाभागे भारवतरणं कृतम् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

कुण्डलस्य नरकं निहत्य तदीयधनरत्नादिकं शतोत्तरपोडशसहस्रस्त्रीसहितं मणिपर्वतं च गरुडमारोप्य स्वर्गलोकगमनम् ॥ १ ॥ रामकुण्डयोः अदित्यै कुण्डलादिकं दत्त्वा अदितिश्चचीभ्यां सत्कृतया सत्यभामया सह द्वारकां प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।
 निहत्य नरकं भौमं सत्यभामासहायवान् ।
 सहितो लोकपालैश्च ददर्श नरकालयम् ॥ १
 अथास्य गृहमासाद्य नरकस्य महात्मनः ।
 ददर्श धनमक्षय्यं रत्नानि विविधानि च ॥ २
 मणिमुक्ताप्रवालानि वैडूर्यविकृतानि च ।
 विस्ताराल्पांश्चार्कमणीन्विपुलान्स्फाटिकानपि ॥ ३
 जाम्बूनदमयान्येव शातकुम्भमयानि च ।
 प्रदीप्तज्वलनाभानि शीतरश्मिप्रभाणि च ॥ ४
 हिरण्यवर्णं रुचिरं श्वेतमभ्यन्तरं गृहम् ।
 तदक्षय्यं गृहे दृष्टं नरकस्य धनं बहु ॥ ५
 न हि राज्ञः कुबेरस्य तावद्भनसमुच्छ्रयः ।
 दृष्टपूर्वः पुरा साक्षान्महेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ६
 हते भौमे निशुम्भे च वासवः सगणोऽब्रवीत् ।
 दाशार्हपतिमासीनमाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ७
 हेमसूत्रा महाकक्ष्यास्तोमैर्वीर्यशालिनः ।
 विमलानि पताकानि वासांसि विविधानि च ॥ ८

भीमरूपाश्च मातङ्गाः प्रवालविकृताः कुथाः ।
 ते च विंशतिसाहस्रा द्विस्तावत्यः करेणवः ॥ ९
 अष्टौ शतसहस्राणि देशजाश्चोत्तमा हयाः ।
 गोभिश्चाविकृतैर्यावत्कामात्तव जनार्दन ॥ १०
 एतत्ते प्रापयिष्यामि वृष्ण्यावासमरिन्दम ।
 वसु यन्निषु लोकेषु धर्मेणावर्जितं त्वया ॥ ११
 भीष्म उवाच ।
 देवगन्धर्वरत्नानि दैतेयासुरजानि च ।
 यानि सन्ति हिरण्यानि नरकस्य निवेशने ॥ १२
 एतत्तु गरुडे सर्वं क्षिप्रमारोप्य वासवः ।
 दाशार्हपतिना सार्धमुपायान्मणिपर्वतम् ॥ १३
 चित्रग्रथितमेधाभः प्रबभौ मणिपर्वतः ।
 हेमचित्रवितानैश्च प्रासादैरुपशोभितः ॥ १४
 हर्म्याणि च विशालानि मणिसोपानवन्ति च ।
 तत्रस्था वरवर्णिन्यो ददृशुर्मधुसूदनम् ॥ १५
 गन्धर्वसुरमुख्यानां प्रिया दुहितरस्तदा ।
 त्रिविष्टपसमे देशे तिष्ठन्तमपराजितम् ॥ १६

परिवर्तुर्महाबाहुमेकवेणीधराः स्त्रियः ।
 सर्वाः काषायवासिन्यः सर्वाश्च नियतेन्द्रियाः १७
 व्रतसन्तापजः शोको नात्र कश्चिदपीडयत् ।
 अरजांसि च वासांसि विभ्रत्यः कौशिकान्यपि १८
 समेत्य यदुसिंहस्य चकुरस्याञ्जलिं स्त्रियः ।
 ऊचुश्चैनं हृषीकेशं सर्वास्ताः कमलेक्षणाः ॥ १९
 नारदेन समाख्यातमस्माकं पुरुषोत्तम ।
 आगमिष्यति गोविन्दः सुरकार्यार्थसिद्धये ॥ २०
 सोऽसुरं नरकं हत्वा निशुम्भं सुरमेव च ।
 भौमं च सपरीवारं हयग्रीवं च दानवम् ॥ २१
 तथा पञ्चजनं चैव प्राप्स्यते धनमक्षयम् ।
 सोऽचिरेणैव कालेन युष्मन्मोक्ता भविष्यति २२
 एवमुक्त्वागमद्वीरो देवर्षिर्नारदस्तथा ।
 तां चिन्तयानाः सततं तपो घोरमुपासहे ॥ २३
 कालेऽतीते महाबाहुं कदा द्रक्ष्याम माधवम् ।
 इत्येवं हृदि सङ्कल्पं कृत्वा पुरुषसत्तम ।
 तपश्चराम सततं रक्ष्यमाणा हि दानवैः ॥ २४
 ततोऽस्मत्प्रियकामार्थं भगवान्मारुतोऽब्रवीत् ।
 यथोक्तं नारदेनाथ न चिरात्तद्भविष्यति ॥ २५
 भीष्म उवाच ।
 तासां परमनारीणामृषभाक्षं पुरःस्थितम् ।
 ददृशुर्देवगन्धर्वा गृष्टीनामिव गोपतिम् ॥ २६
 तस्य चन्द्रोपमं वक्रमुदीक्ष्य मुदितेन्द्रियाः ।
 संप्रहृष्टा महाबाहुमिदं वचनमब्रुवन् ॥ २७
 सत्यव्रत पुरा वायुरिदमस्मानिहाब्रवीत् ।
 सर्वभूतहितज्ञश्च महर्षिरपि नारदः ॥ २८
 विष्णुर्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदासिभृत् ।
 स भौमं नरकं हत्वा भर्ता वो भविता ध्रुवम् ॥ २९
 दिष्ट्या तस्यर्षिमुख्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
 वचनादेव सत्यं नो भर्ता भवितुमर्हसि ॥ ३०
 यत्प्रियं व्रत पश्याम श्रुतं प्रियमरिन्दम ।
 दर्शनेन कृतार्थाः सो वयमस्य महात्मनः ॥ ३१
 उवाच हि यदुश्रेष्ठः सर्वास्ता जातमन्मथाः ।
 यथा ब्रूत विशालाक्षस्तत्सर्वं वो भविष्यति ॥ ३२

ततस्ता गरुडे सर्वाः सरत्नधनसंचयाः ।
 क्षिप्रमारोपयाञ्चक्रे भगवान्देवकीमुतः ॥ ३३
 सपक्षिगणमातङ्गं सव्यालमृगपन्नगम् ।
 शाखामृगगणैर्जुष्टं सप्रस्तरशिलातलम् ॥ ३४
 न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
 सप्रपातमहासानुं विचित्रशिखिसङ्कुलम् ॥ ३५
 स महेन्द्रानुजः शौरिश्चकार गरुडोपरि ।
 पश्यतां सर्वभूतानामुत्पाद्य मणिपर्वतम् ॥ ३६
 उपेन्द्रं बलदेवं च वासवं च महाबलम् ।
 स्वपक्षबलविक्षेपैर्महाद्रिशिखरोपमः ॥ ३७
 दिक्षु सर्वासु संरावं स चक्रे गरुडो बहन् ।
 आरुजन्पर्वताग्राणि पादपांश्च समुत्क्षिपन् ॥ ३८
 सञ्जहार महाभ्राणि वैश्वानरपथं गतः ।
 ग्रहनक्षत्रताराणां सप्तर्षीणां स्वतेजसा ॥ ३९
 प्रभाजालमतिक्रम्य चाश्विनोश्च परन्तप ।
 प्राप्य पुण्यतमं स्थानं देवलोकमरिन्दमः ॥ ४०
 शक्रसन्न समासाद्य चावरुह्य जनार्दनः ।
 सोऽभिवाद्यादितेः पादावर्चितः सर्वदैवतैः ।
 ब्रह्मदक्षपुरोगैश्च प्रजापतिभिरेव च ॥ ४१
 अदितेः कुण्डले दिव्ये ददावथ तदा विभुः ।
 रत्नानि च परार्घ्याणि रामेण सह केशवः ॥ ४२
 प्रतिगृह्य च तत्सर्वमदितिर्वासवानुजम् ।
 पूजयामास दाशार्हं रामं च विगतज्वरा ॥ ४३
 शची महेन्द्रमहिषी कृष्णस्य महिषीं तदा ।
 सत्यभामां तु संगृह्य अदित्यै सा न्यवेदयत् ॥ ४४
 सा तस्याः सत्यभामायाः कृष्णप्रियचिकीर्षया ।
 वरं प्रादाद्देवमाता सत्यायै विगतज्वरा ॥ ४५
 जरां न यास्यासि शुभे यावत्कृष्णोऽस्ति भूतले ।
 सर्वगन्धगुणोपेता भविष्यसि वरानने ॥ ४६
 विसृज्य सत्यभामा वै पौलोमीं च सुमध्यमा ।
 शच्यापि समनुज्ञाता ययौ कृष्णनिवेशनम् ॥ ४७
 संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महर्षिगणसेवितः ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णो देवलोकादरिन्दमः ॥ ४८

शीघ्रादेत्य महाबाहुर्दीर्घमध्वानमच्युतः ।

वर्धमानपुरद्वारमाससाद सुरोत्तमः ॥

४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्धाहरणपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

द्वारकावर्णनम् ॥ १ ॥ रुक्मिणीसत्यभामादिगृहवर्णनम् ॥ २ ॥ कृष्णेन स्वर्गादानीतस्य पारिजातस्य प्रतिष्ठापनमुद्यान-
वर्णनं च ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।

तां पुरीं द्वारकां दृष्ट्वा विभुर्नारायणो हरिः ।

हृष्टः सर्वार्थसंपन्नः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ १

सोऽपश्यद्दृक्षषण्डांश्च रम्यान्नानाजनान्वहून् ।

समन्ततो द्वारवत्यां नानापुष्पफलान्वितान् ॥ २

अर्कचन्द्रप्रतीकाशैर्मेरुकूटनिभैर्गृहैः ।

द्वारकामावृतां रम्यां सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ ३

पद्मषण्डाकुलाभिश्च हंससेवितवारिभिः ।

गङ्गासिन्धुप्रकाशाभिः परिघाभिरलङ्किताम् ॥ ४

प्राकारेणार्कवर्णेन पाण्डरेण विराजिताम् ।

वियन्मूर्ध्नि निविष्टेन ध्यामिवाभ्रपरिच्छदाम् ॥ ५

नन्दनप्रतिमैश्चापि मिश्रकप्रतिमैर्वनैः ।

तत्र सा विहिता साक्षान्नगरी विश्वकर्मणा ॥ ६

काञ्चनैर्मणिसोपानैरुपेता जनहर्षिणी ।

गीतघोषमहाघोषैः प्रासादप्रवरैः शुभा ॥ ७

तस्मिन्पुरवरश्रेष्ठे दाशार्हाणां यशस्विनाम् ।

वेश्मानि जहृषे दृष्ट्वा भगवान्पाकशासनः ॥ ८

समुच्छ्रितपताकानि पारिप्लवनिभानि च ।

काञ्चनाभानि भास्वन्ति मेरुकूटनिभानि च ॥ ९

सुधापाण्डरशृङ्गैश्च शतकुम्भपरिच्छदैः ।

रत्नसानुमहाशृङ्गैः सर्वरत्नसमन्वितैः ॥ १०

सहस्रैः सार्धचन्द्रैश्च सनिर्यूहैः सपञ्जरैः ।

सयन्त्रगृहसंवाधैः सधातुभिरिवाद्रिभिः ॥ ११

मणिकाञ्चनभौमैश्च सुधामृष्टतलैस्तथा ।

जाम्बूनदमयद्वारैर्वैडूर्यविकृतार्गलैः ॥ १२

सर्वर्तुसुखसंस्पृशैर्महाधनपरिच्छदैः ।

रम्यसानुगृहैः शृङ्गैर्विचित्रैरिव पर्वतैः ॥ १३

पञ्चवर्णसवर्णैश्च पुष्पवृष्टिसमप्रभैः ।

तुल्यैः पर्जन्यनिघोषैर्हार्दैर्भोगवती यथा ॥ १४

कृष्णध्वजोपवाहैश्च दाशार्हायुधरोहितैः ।

वृष्णिवीरमयूरैश्च स्त्रीसहस्रप्रजाकुलैः ॥ १५

वासुदेवेन्द्रपर्जन्यैर्गृहमेघैरलङ्कता ।

ददृशे द्वारकाऽतीव मेघैर्घोरिव संवृता ॥ १६

साक्षाद्भगवतो वेश्म विहितं विश्वकर्मणा ।

ददृशुर्वासुदेवस्य चतुर्योजनमायतम् ॥ १७

तावदेव सुविस्तीर्णं सुसंपूर्णं महाधनैः ।

प्रासादवरसंपन्नं युक्तं जगति पर्वतैः ॥ १८

यं चकार महाभागस्त्वष्टा वासवचोदितः ।

प्रासादं हेमनाभस्य सर्वतो योजनायतम् ॥ १९

मेरोरिव गिरेः शृङ्गमुच्छ्रितं काञ्चनालयम् ।

रुक्मिण्याः प्रवरो वासो निर्मितः सुमहात्मना २०

सत्यभामा पुनर्वेश्म सदा वसति पाण्डरम् ।

विचित्रमणिसोपानं यं विदुः शीतवानिति ॥ २१

विमलादित्यवर्णाभिः पताकाभिरलङ्कितम् ।

व्यक्तवद्धं यथोद्देशे चतुर्दशमहाध्वजम् ॥ २२

सर्वप्रासादमुख्योऽत्र जाम्बवत्या विभूषितः ।

प्रभाया जृम्भणैश्चित्रैस्त्रैलोक्यमिव भासयन् ॥ २३

यस्तु पाण्डरवर्णाभस्तयोरन्तरमाश्रितः ।

विश्वकर्माकरोदेनं कैलासशिखरोपमम् ॥ २४

जाम्बूनदप्रदीप्ताग्रः प्रदीप्तज्वलनोपमः ।

सागरप्रतिमोऽतिष्ठन्मेरुरित्यभिविश्रुतः ॥ २५

तस्मिन्गान्धारराजस्य दुहिता कुलशालिनी ।

सुकेशी नाम विख्याता केशवेन निवेशिता ॥ २६

पद्मकूट इति ख्यातः पद्मवर्णो महाप्रभः ।

सुप्रभाया महाबाहो वासः स परमोच्छ्रितः ॥ २७

यस्तु सूर्यप्रभो नाम प्रासादवर उच्यते ।

लक्षणायाः कुरुश्रेष्ठ स दत्तः शार्ङ्गधन्वना ॥ २८
 वैदूर्यवरवर्णाभिः प्रासादो हरितप्रभः ।
 श्वेतजाला हि यत्रैव यत्रैव च निवेशिता ॥ २९
 यं विदुः सर्वभूतानि हरिरित्येव भारत ।
 मुमित्रविजयावासो देवर्षिगणपूजितः ॥ ३०
 महिष्या वासुदेवस्य भूषणं सर्ववैश्मनाम् ।
 यस्तु प्रासादमुख्योऽत्र विहितः सर्वशिल्पिभिः ॥
 महिष्या वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुतः ।
 प्रासादो विरजो नाम विरजस्को महात्मनः ३२
 उपस्थानगृहं तात केशवस्य महात्मनः ।
 यस्तु प्रासादमुख्योऽत्र यं त्वष्टा व्यदधात्स्वयं ३३
 योजनायतविष्कम्भं सर्वरत्नमयं विभोः ।
 तेषां तु विहिताः सर्वे रुक्मदण्डाः पताकिनः ३४
 सदने वासुदेवस्य मार्गसंजनना ध्वजाः ।
 घण्टाजालानि तत्रैव सर्वेषां च निवेशने ॥ ३५
 आहत्य यदुसिंहेन वैजयन्तच्छलो महान् ।
 हंसकूटस्य यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरो महत् ॥ ३६
 षष्टितालसमुत्सोधमर्धयोजनविस्तृतम् ।
 सकिन्नरमहानादं तदप्यमिततेजसः ॥ ३७
 पश्यतां सर्वभूतानां त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 आदित्यपथगं यत्तन्मेरोः शिखरमुत्तमम् ॥ ३८
 जाम्बूनदमयं दिव्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तदप्युत्पाद्य कृच्छ्रेण स्वं निवेशनमाहृतम् ॥ ३९
 आजमानं पुरा तत्र सर्वौषधिविदीपितम् ।
 यमिन्द्रभवनाच्छौरिराजहार परन्तपः ॥ ४०
 पारिजातः स तत्रैव केशवेन निवेशितः ।
 लेपहस्तशतैर्जुष्टो विमानैश्च हिरण्मयैः ॥ ४१
 विहिता वासुदेवेन तत्रैव च महाद्रुमाः ।
 पद्माकुलजलोपेता रक्तसौगन्धिकोत्पलाः ॥ ४२
 मणिमौक्तिकवाल्काः पुष्करिण्यः सरांसि च ।
 तासां परमकूलानि शोभयन्ति महाद्रुमाः ॥ ४३
 सालतालाश्चकुर्णाश्च शतशाखाश्च रोहिणः ।
 भल्लातककपित्थाश्च इन्द्रवृक्षाश्च चम्पकाः ॥ ४४
 खादिरा मृतकाश्चैव समन्तात्परिरोपिताः ।

ये च हैमवता वृक्षा ये च नन्दनजास्तथा ॥ ४५
 आहत्य यदुसिंहेन तेऽपि तत्र निवेशिताः ।
 रत्नपीतारुणप्रख्याः सितपुष्पाश्च पादपाः ॥ ४६
 सर्वर्तुफलपूर्णास्ते ते च काननसिन्धुषु ।
 सहस्रपत्रपद्माश्च मन्दराश्च सहस्रशः ॥ ४७
 अशोकाः कर्णिकाराश्च तिलका नाग मल्लिकाः ।
 कुरका नागपुष्पाश्च चम्पकास्तृणपुल्लिकाः ॥ ४८
 सप्तपर्णाः कवन्धाश्च नीपाः कुरवकास्तथा ।
 केतकाः केसराश्चैव हिन्तालतलताटकाः ॥ ४९
 तालाः प्रलम्बा वकुलाः पिण्डिका बीजपूरकाः ।
 द्रुतामलकखर्जूरा महिता जम्बुकास्तथा ॥ ५०
 आम्राः पनसवृक्षाश्च चम्पकास्तिलतिन्दुकाः ।
 लिङ्गुचामृतकाश्चैव क्षीरिका कर्णिका तथा ॥ ५१
 नालिकेरुज्जुदाश्चैव उत्क्रोशकवनानि च ।
 कदली जातमल्ली च पाटली कुमुदोत्पलाः ॥ ५२
 नीलोत्पलकर्णूपाश्च वाप्यः कूपाः सहस्रशः ।
 फुल्लाशोककपित्थाश्च तैस्तीर्त्वा बन्धुजीवकाः ५३
 प्रियालाशोकवादिर्याः प्राचीनाश्चापि सर्वशः ।
 प्रियङ्गुवदरीभिश्च यवैः स्यन्दनचन्दनैः ॥ ५४
 शचीपीलुपलाशैश्च पलाशवधपिप्पलैः ।
 उदुम्बरैश्च बिल्वैश्च पालाशैः पारिभद्रकैः ॥ ५५
 इन्द्रवृक्षार्जुनैश्चैव अश्वत्थैश्चिरबिल्वकैः ।
 भौमगञ्जनवृक्षैश्च भल्लाभैरश्वसाहयैः ॥ ५६
 सज्जैस्ताम्बूलवल्लीभिर्लवङ्गैः क्रमुकैस्तथा ।
 वंशैश्च विविधैस्तत्र समन्तात्परिरोपितैः ॥ ५७
 ये च नन्दनजा वृक्षा ये च चैत्ररथे वने ।
 सर्वे ते यदुनाथेन समन्तात्परिरोपिताः ॥ ५८
 समाहिता महानद्यः पीतलोहितवाल्काः ।
 तस्मिन्गृहवरे रम्ये मणिशक्रसवाल्काः ॥ ५९
 मत्तवर्हिणनादाश्च कोकिलाश्च मदावहाः ।
 बभ्रूवुः परमोपेताः सर्वे जगति पर्वताः ॥ ६०
 तत्रैव गजयूथानि तत्र गोमहिषास्तथा ।
 निवासाश्च कृतास्तत्र वराहा मृगपक्षिणाम् ॥ ६१

विश्वकर्मकृतः शैलः प्राकारस्तत्र वेश्मनि ।

व्यक्तकिष्कुशतोद्यामः सुधारससमप्रभः ॥ ६२

तेन ते च महाशैलाः सरितश्च सरांसि च ।

परिक्षिप्तानि वै तस्य वनान्युपवनानि च ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

कृष्णदर्शनाय वसुदेवादीनामागमनम् ॥ १ ॥ रामकृष्णाभ्यां पित्रादिवन्दनपूर्वकं बन्धुभ्यो रत्नादिवितरणम् ॥ २ ॥
इन्द्रस्य कृष्णचरितप्रशंसनपूर्वकं स्वलोकगमनम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।

एवमालोकयाञ्चकुर्द्धारकामृषभास्त्रयः ।

उपेन्द्रबलदेवौ च वासवश्च महायशः ॥ १

ततस्तं पाण्डरं शौरिर्मूर्ध्नि तिष्ठन्गरुत्मतः ।

प्रीतः शङ्खमुपाध्मासीद्विषतां रोमहर्षणम् ॥ २

तस्य शङ्खस्य शब्देन सागरश्चक्षुभे भृशम् ।

ररास च नभः सर्वं तच्चित्रमभवत्तदा ॥ ३

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं निशम्य कुरुरान्धकाः ।

प्रीयमाणाः समाजगुरालोक्य मधुसूदनम् ॥ ४

वसुदेवं पुरस्कृत्य वेणुशङ्खवैः सह ।

उग्रसेनो ययौ राजा वासुदेवनिवेशनम् ॥ ५

आनन्दितुं पर्यचरन्स्वेषु वेश्मसु देवकी ।

रोहिणी च ययौ देशमाहुकस्य च याः स्त्रियः ॥ ६

हता ब्रह्मद्विषः सर्वे जयन्त्यन्धकवृष्णयः ।

एवमुक्तः सह स्त्रीभिरक्षतैर्मधुसूदनः ॥ ७

ततः शौरिः सुपर्णेन स्वं निवेशनमभ्ययात् ।

चकाराथ यथोद्देशमीश्वरो मणिपर्वतम् ॥ ८

ततो धनानि रत्नानि सभायां मधुसूदनः ।

निधाय पुण्डरीकाक्षः पितुर्दर्शनलालसः ॥ ९

ततः सान्दीपिनिं पूर्वं ब्राह्मणं चापि भारत ।

यथान्यायं वासुदेव उपस्पृष्ट्वा महायशः ॥ १०

ववन्दे पृथुताम्राक्षः प्रीयमाणो महायशः ।

तथाऽश्रुपरिपूर्णाक्षमानन्दभृतचेतसम् ॥ ११

ववन्दे सह रामेण पितरं वासवानुजः ।

ताभ्यां च मूर्ध्नुपाघ्रातः केशवः परवीरहा ॥ १२

यथाश्रेष्ठमुपागम्य सालतान्यदुनन्दनः ।

सर्वेषां नाम जग्राह दाशार्हाणामधोक्षजः ॥ १३

ततः सर्वाणि वित्तानि सर्वरत्नमयानि च ।

व्यभजत्तानि तेभ्योऽथ सर्वेभ्यो यदुनन्दनः ॥ १४

सा केशवमहामात्रैर्महेन्द्रप्रतिमैः सभा ।

शुशुभे वृष्णिशार्दूलैः सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ १५

अथासनगतान्सर्वानुवाच विबुधाधिपः ।

शुभया हर्षयन्वाचा महेन्द्रस्तान्महायशः ।

कुरुरान्धकमुख्यांश्च तं च राजानमाहुकम् ॥ १६

इन्द्र उवाच ।

यदर्थं जन्म कृष्णस्य मानुषेषु महात्मनः ।

यत्कृतं वासुदेवेन तद्वक्ष्यामि समासतः ॥ १७

अयं शतसहस्राणि दानवानामरिन्दमः ।

निहत्य पुण्डरीकाक्षः पातालविवरं ययौ ॥ १८

यच्च नाधिगतं पूर्वं प्रह्लादबलिशम्बरैः ।

तदिदं शौरिणा वित्तं प्रापितं भवतामिह ॥ १९

सपाशं मुरमाक्रम्य पाञ्चजन्यं च धीमता ।

शिलासङ्घानतिक्रम्य निशुम्भः सगणो हतः ॥ २०

हयग्रीवश्च विक्रान्तो दानवो निहतो बली ।

मथितश्च मृधे भौमः कुण्डले चाहते पुनः ॥ २१

पुनर्वाणवधे शौरिमादित्या वसुभिः सह ।

मन्मुखा आगमिष्यन्ति साध्याश्च मधुसूदनम् ॥ २२

एवमुक्त्वा ततः सर्वानामभ्य कुरुरान्धकान् ।

सखजे रामकृष्णौ च वसुदेवं च वासवः ॥ २३

प्रद्युम्नसाम्बप्रमुखाननिरुद्धं च सारणम् ।

बभ्रुं शङ्खं गदं भानुं चारुदेष्णं च वृत्रहा ॥ २४

सत्कृत्य सारणाकूरौ पुनराभाष्य साल्यकिम् ।

सखजे वृष्णिराजानमाहुकं कुरुराधिपम् ।

भोजं च कृतवर्माणमन्यांश्चान्धकवृष्णिषु ॥ २५

आमन्त्र्य देवप्रवरैर्वासवो वासवानुजम् ।
 ततः श्वेताचलप्रख्यं गजमैरावतं प्रभुः ॥ २६
 पश्यतां सर्वभूतानामारुरोह शचीपतिः ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च वरवारणम् ॥ २७
 मुखाडम्बरनिर्घोषैः पूरयन्तमिवासकृत् ।
 हैमयन्त्रमहाकक्ष्यं हिरण्मयविषाणिनम् ॥ २८
 मनोहरकुथास्तीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 नित्यस्रुतमदस्त्रावं क्षरन्तमिव तोयदम् ॥ २९

दिशागजं महामात्रं काञ्चनस्रजमास्थितः ।
 प्रबभौ मन्दराग्रस्थः प्रतपन्भानुमानिव ॥ ३०
 ततो वज्रमयं भीमं प्रगृह्य परमाङ्कुशम् ।
 ययौ बलवता सार्धं पात्रकेन शचीपतिः ॥ ३१
 तं करेणुगजव्रातैर्विमानैश्च मरुद्गणाः ।
 पृष्ठतोऽनुययुः प्रीताः कुबेरवरुणग्रहाः ॥ ३२
 स वायुपक्षमास्थाय वैश्वानरपथं गतः ।
 प्राप्य सूर्यपथं देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

कृष्णेनाहृतविभूतिविलोकनाय देवकीरुक्मिण्यादिस्त्रीणामागमनम् ॥ १ ॥ सभामागतायाः यशोदासुतायाः रामकृष्णा-
 भ्यां सत्कारः ॥ २ ॥ सर्वेषां स्वस्वभवनगमनम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
 ततः सर्वदशार्हणामाहुकस्य च याः स्त्रियः ।
 नन्दगोपस्य महिषी यशोदा लोकविश्रुता ॥ १
 रेवती च महाभागा रुक्मिणी च पतिव्रता ।
 सत्या जाम्बवती चोभे गान्धारी शिशुमापि च २
 विशोका लक्षणा चापि सुमित्रा केतुमा तथा ।
 वासुदेवमहिष्योऽन्याः श्रिया सार्धं ययुस्तदा ॥ ३
 विभूतिं द्रष्टुमनसः केशवस्य महात्मनः ।
 प्रीयमाणाः सभां जग्मुरालोकयितुमच्युतम् ॥ ४
 देवकी सर्वदेवीनां रोहिणी च पुरस्कृता ।
 ददृशुर्देवमासीनं कृष्णं हलभृता सह ॥ ५
 तौ तु पूर्वमतिक्रम्य रोहिणीमभिवाद्य च ।
 अभ्यवादयतां देवौ देवकीं रामकेशवौ ॥ ६
 सा ताभ्यामृषभाक्षाभ्यां पुत्राभ्यां शुशुभेऽधिकं ।
 देवकी देवमातेव मित्रेण वरुणेन च ॥ ७
 ततः प्राप्ता यशोदाया दुहिता वै क्षणेन हि ।
 जाज्वल्यमाना वपुषा प्रभयाऽतीव भारत ॥ ८
 एकानङ्गेति यामाहुः कन्यां वै कामरूपिणीम् ।
 यत्कृते सगणं कंसं जघान पुरुषोत्तमः ॥ ९

ततः स भगवान् रामस्तामुपाक्रम्य भामिनीम् ।
 मूर्ध्नुपाग्राय सच्येन परिजग्राह पाणिना ॥ १०
 तां च तत्रोपसंग्राप्य प्रियामिव सखीमिमाम् ।
 दक्षिणेन कराग्रेण परिजग्राह माधवः ॥ ११
 ददृशुस्तां सभामध्ये भगिनीं रामकृष्णयोः ।
 रुक्मपद्मशयां पद्मश्रीमिवोत्तमनाभयोः ॥ १२
 अथाक्षतमहावृष्ट्या लाजपुष्पघृतैरपि ।
 वृष्णयोऽवाकिरन्प्रीताः सङ्कर्षणजनार्दनौ ॥ १३
 सबालाः सहवृद्धाश्च ये ज्ञातिकुलबान्धवाः ।
 उपोपविशुः प्रीता वृष्णयो मधुसूदनम् ॥ १४
 पूज्यमानो महाबाहुः पौराणां रतिवर्धनः ।
 विवेश पुरुषव्याघ्रः स्वदेम मधुसूदनः ॥ १५
 रुक्मिण्या सहितो देव्या प्रभुमोद सुखी सुखम् ।
 अनन्तरं च सत्याया जाम्बवत्याश्च भारत ॥ १६
 सर्वासां च यदुश्रेष्ठो गेहे गेहे विहारवान् ।
 जगाम च हृषीकेशो रुक्मिण्याः सदनं पुनः ॥ १७
 एष तात महाबाहो विजयः शार्ङ्गधन्वनः ।
 एतदर्थं च जन्माहुर्मानुषेषु महात्मनः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

शर्ववरगर्वितेन बाणासुरेण स्वतनयया उपया सह गूढं रममाणस्य अनिरुद्धस्य कारागृहप्रापणम् ॥ १ ॥ नारदाद्विदि-
सप्तौत्रवृत्तेन कृष्णेन सरामप्रद्युम्नेन बाणं निजित्य उपया सह अनिरुद्धानयनम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।

द्वारकायां ततः कृष्णः स्वदारेषु दिवानिशम् ।
सुखं लब्ध्वा महाराज प्रमुमोद महायशाः ॥ १
पौत्रस्य कारणाचक्रे विबुधानां प्रियं तदा ।
सवासवैः सुरैः सर्वैर्दुष्करं भरतर्षभ ॥ २
बाणो नामाऽभवद्राजा बलेज्यैष्ठसुतो बली ।
वीर्यवान्भरतश्रेष्ठ स च बाहुसहस्रवान् ॥ ३
ततस्तेपे तपस्तीव्रं सत्वेन मनसा नृप ।
रुद्रमाराधयामास स च बाणः समा बहु ॥ ४
तस्मै बहुवरा दत्ताः शङ्करेण महात्मना ।
तांश्च लब्ध्वा वरान्बाणो दुर्लभानसुरैर्भुवि ॥ ५
स शोणितपुरे राज्यं चकाराप्रतिमो बली ।
त्रासिताश्च सुराः सर्वे तेन बाणेन पाण्डव ॥ ६
विजित्य विबुधान्सेन्द्रान्बाणः संवत्सरान्वहून् ।
अशासत महद्राज्यं कुबेर इव भारत ॥ ७
ततो राजन्नुषा नाम बाणस्य दुहिता यथा ।
येनोपायेन कौन्तेय अनिरुद्धो महाद्युतिः ॥ ८
प्राद्युस्मिन्नामुषां प्राप्य प्रच्छन्नः प्रमुमोद ह ।
अथ बाणो महातेजास्तदा तत्र युधिष्ठिर ॥ ९
तं गुह्यनिलयं ज्ञात्वा प्राद्युस्मिन् सुतया तदा ।
गृहीत्वा कारयामास वस्तुं कारागृहे बलात् ॥ १०
स कुमारः सुखार्होऽथ तदा दुःखसमन्वितः ।
बाणेन धातितो राजन्ननिरुद्धो मुमोह च ॥ ११
एतस्मिन्नेव काले तु नारदो मुनिपुङ्गवः ।
द्वारकां प्राप्य कौन्तेय कृष्णं दृष्ट्वा वचोऽब्रवीत् ॥ १२
कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां कीर्तिवर्धन ।
पौत्रस्ते बाध्यमानोऽत्र बाणेनामिततेजसा ॥ १३
कृच्छ्रं प्राप्नोऽनिरुद्धो वै शेते कारागृहे सदा ।
एतदुक्त्वा सुरर्षिर्वै बाणस्याथ पुरं ययौ ॥ १४
नारदस्य वचः श्रुत्वा ततो राजन्ननार्दनः ।
आहूय बलदेवं हि प्रद्युम्नं च महाद्युतिम् ॥ १५

आरुरोह गरुत्मन्तं ताभ्यां सह जनार्दनः ।
ततः सुपर्णमारुह्य जयाय भरतर्षभ ॥ १६
जग्मुः कुधा महावीर्या बाणस्य नगरं प्रति ।
अथासाद्य महाराज तत्पुरं ददृशुश्च ते ॥ १७
ताम्रप्राकारसंगुप्तां हेमप्रासादसङ्कुलाम् ।
दृष्ट्वा मुदा युताः सर्वे विस्मयं परमं ययुः ॥ १८
तथा बाणपुरस्यासन्दारस्था देवताः सदा ।
महेश्वरो गुह्यश्चैव भद्रकाली विनायकः ॥ १९
अथ कृष्णो बलाजिता द्वारपालान्युधिष्ठिर ।
सुसंकुद्धो महातेजाः शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ २०
आससादोत्तरद्वारं शङ्करेणाभिरक्षितम् ।
तत्र तस्थौ महातेजाः शूलपाणिर्महेश्वरः ॥ २१
पिनाकं सशरं गृह्य बाणस्य हितकाम्यया ।
ज्ञात्वा तमागतं कृष्णं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २२
ततस्तौ चक्रतयुद्धं वासुदेवमहेश्वरौ ।
तद्युद्धमभवद्भोरमचिन्त्यं रोमहर्षणम् ॥ २३
अन्योन्यं तौ ततश्चाते अन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ।
दिव्यान्यस्त्राणि तौ देवौ कुद्धौ मुमुचतुस्तदा ॥ २४
ततः कृष्णो रणं कृत्वा मुहूर्तं शूलपाणिना ।
विजित्य तं महादेवं ततो युद्धे जनार्दनः ।
अन्यांश्च जित्वा द्वारस्थानप्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २५
प्रविश्य बाणमासाद्य स तत्राथ जनार्दनः ।
चक्रे युद्धं महाकुद्धस्तेन बाणेन पाण्डव ॥ २६
बाणोऽपि सर्वशस्त्राणि शितानि भरतर्षभ ।
सुसंकुद्धस्तदा युद्धे पातयामास केशवे ॥ २७
पुनरुद्यम्य शस्त्राणि सहस्रं सर्वबाहुभिः ।
मुमोच बाणः संकुद्धः कृष्णं प्रति रणाजिरे ॥ २८
ततः कृष्णस्तदा कृत्वा तानि सर्वाणि भारत ।
कृत्वा मुहूर्तं बाणेन युद्धं राजन्नधोक्षजः ॥ २९
चक्रमुद्यम्य रोषाद्द्वै दिव्यं शस्त्रोत्तमं ततः ।
सहस्रबाहूश्चिच्छेद बाणस्यामिततेजसः ॥ ३०

ततो बाणो महाराज कृष्णेन भृशपीडितः ।
 भिन्नबाहुः पपाताशु विशाख इव पादपः ॥३१॥
 स पातयित्वा बाणैस्तं बाणं कृष्णस्तरान्वितः ।
 प्राद्युस्मिन् मोचयामास क्षिप्रं राजगृहात्तदा ॥३२॥
 मोक्षयित्वाऽथ गोविन्दः प्राद्युस्मिन् सह भार्यया ।
 बाणस्य सर्वरत्नानि असङ्ख्यानानि जहार सः ॥३३॥
 गोधनानि च सर्वस्वं स बाणस्यालये बलात् ।
 जहार च हृषीकेशो यदूनां कुलवर्धनः ॥ ३४ ॥

ततः स सर्वरत्नानि चाहृत्य मधुसूदनः ।
 क्षिप्रमारोपयाञ्चक्रे सर्वस्वं गरुडोपरि ॥ ३५ ॥
 त्वरयाऽथ स कौन्तेय बलदेवं महाबलम् ।
 प्राद्युस्मिन् च महावीर्यमनिरुद्धं महाद्युतिम् ॥ ३६ ॥
 उषां च सुन्दरीं राजन्भृत्यदारगणैः सह ।
 सर्वानेतान्समारोप्य गरुडोपरि वीर्यवान् ॥ ३७ ॥
 मुदा युक्तो महातेजाः पीताम्बरधरो बली ।
 दिव्याभरणचित्राङ्गः शङ्खचक्रगदासिभृत् ।
 आरुरीह गरुत्मन्तमुदयं भास्करो यथा ॥ ३८ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

भीष्मेण नरकबाणासुरप्रमुखदुष्टनिग्रहादिरूपातीतानागतकृष्णचरित्रनिरूपणम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 सूदिता द्वारपालाश्च निशुम्भनरकौ हतौ ।
 कृतक्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्योतिषं प्रति ॥१॥
 शौरिणा पृथिवीपालास्त्रासिता भरतर्षभ ।
 धनुषश्च प्रणादेन पाञ्चजन्यस्वनेन च ॥ २ ॥
 मेघप्रख्यैरनेकैश्च दाक्षिणात्याभिसेवृतम् ।
 रुक्मिणं त्रासयामास केशवो भरतर्षभ ॥ ३ ॥
 ततः पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 उवाह महिषीं भोज्यामेष चक्रगदाधरः ॥ ४ ॥
 जारुथ्य आहूतक्रोधः शिशुपालश्च निर्जितः ।
 वक्रश्च स हतः सङ्क्षेपे शतधन्वा च क्षत्रियः ॥ ५ ॥
 इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुकः ।
 हतः सौभपतिश्चैव साल्वश्च कृतधन्वना ॥ ६ ॥
 पर्वतानां सहस्रं च चक्रेण पुरुषोत्तमः ।
 विभज्य पुण्डरीकाक्षो द्युमत्सेनमपोथयत् ॥ ७ ॥
 महेन्द्रशिखरे चैव निमेषान्तरचारिणौ ।
 जग्राह भरतश्रेष्ठ वानरावभितश्चरौ ॥ ८ ॥
 इरावत्यां महाभोजो वह्निर्मुखसमो बले ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च निहतौ शार्ङ्गधन्वना ॥ ९ ॥
 अक्षप्रपत्तने राजन्नवहेलनतत्परौ ।

उभौ तावपि कृष्णेन खराष्ट्रे विनिपातितौ ॥१०॥
 दग्धा वाराणसी तात केशवेन महात्मना ।
 पाण्ड्यं पौण्ड्रं च मात्स्यं च कलिङ्गं च जनार्दनः ॥११॥
 जघान सहितान्सर्वानङ्गराजं च माधवः ॥ १२ ॥
 एष चैव शतं हत्वा रथेन क्षत्रपुङ्गवान् ।
 गान्धारीमवहत्कृष्णो महिषीं यादवर्षभः ॥ १३ ॥
 अथ गाण्डीवधन्वानं क्रीडार्थं मधुसूदनः ।
 जिगाय भरतश्रेष्ठ कुन्त्याश्च प्रमुखे विभुः ॥ १४ ॥
 द्रौणिं कृपं च कर्णं च भीमसेनं सुयोधनम् ।
 युद्धाय सहितात्राजजिगाय भरतर्षभ ॥ १५ ॥
 बभ्रोश्च प्रियमन्विच्छन्नेष चक्रगदाधरः ।
 वेणुदारिवृतां भार्यां प्रममाथ युधिष्ठिर ॥ १६ ॥
 पर्याप्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जरां ।
 वेणुदारिविशेषं युक्तां जिगाय मधुसूदनः ॥ १७ ॥
 अवाप्य तपसा वीर्यं बलमोजश्च भारत ।
 त्रासिताः सगणाः सर्वे बाणेन विबुधाधिपाः ॥१८॥
 वज्राशनिगदाबाणैस्ताडयद्भिरनेकशः ।
 तस्य नासीद्रणे मृत्युर्देवैरपि सवासवैः ॥ १९ ॥
 सोऽभिभूतश्च कृष्णेन न हतश्च महात्मना ।
 छित्त्वा बाहुसहस्रं तु गोविन्देन महात्मना ॥२०॥

एषोऽपीडन्महाबाहुः कंसं च मधुसूदनः ।
 अवाप्तं तपसा वीर्यं बलमोजश्च भारत ।
 कैटभं चातिलोमानि निजघान जनार्दनः ॥२१॥
 जम्बुमैरावतं चैव विरूपं च महायशः ।
 जघान भरतश्रेष्ठ शम्बरं चारिमर्दनम् ॥ २२॥
 एष भोगवतीं गत्वा वासुकिं भरतर्षभ ।
 निर्जित्य पुण्डरीकाक्षो रौक्मिणेयममोचयत् ॥२३॥
 एवं बहूनि कर्माणि शिशुरेव जनार्दनः ।
 कृतवान्पुण्डरीकाक्षः संकर्षणसहायवान् ॥ २४॥
 एवमेषोऽसुराणां च सुराणामपि सर्वशः ।
 भयाभयकरः कृष्णः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ २५॥
 एवमेव महाबाहुः शास्ता सर्वदुरात्मनाम् ।
 कृत्वा देवार्थममितं स्वस्थानं प्राप्स्यते पुनः ॥२६॥
 एष भोगवतीं पुण्यां रविकान्तिं महायशः ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा सागरं प्लावयिष्यति ॥२७॥

सुरासुरमनुष्येषु नाभून्न भविता कचित् ।
 यस्तामध्यवसद्राजा नान्यत्र मधुसूदनात् ॥ २८॥
 आजमानास्तु वै सर्वे वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
 तेजिष्ठं प्रतिपत्स्यन्ते नाकपृष्ठं गतासवः ॥ २९॥
 एवमेव दशार्हाणां विधाय विधिना विधिम् ।
 विष्णुर्नारायणः साक्षात्स्वस्थानं प्राप्स्यते ध्रुवम् ३०॥
 अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।
 मोदते भगवान्प्रीतो बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३१॥
 नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामावसत्प्रभुः ।
 आत्मनस्तेजसा कृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम् ॥३२॥
 यथा बुद्धुद उत्थाय तत्रैव प्रविलीयते ।
 चराचराणि भूतानि तथा नारायणे सदा ॥३३॥
 न प्रमातुं महाबाहुः शक्यो भारत केशवः ।
 परं हि परतस्तस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ॥ ३४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

भीष्मवाक्योपरमे सहदेवेन कृष्णपूजाविरुद्धभाषिणो वधे प्रतिज्ञाते राज्ञां तूर्णीभावः ॥ १ ॥ सहदेवमूर्ध्नि पुष्पवृष्टिः ।
 अक्षरीरवाणीच ॥ २ ॥ नारदेन कृष्णानर्चकस्य निन्दनम् ॥ ३ ॥ सहदेवेन सम्यपूजनपूर्वकं कर्मसमापनम् ॥ ४ ॥ शिशु-
 पालेन यज्ञविघाताय राज्ञां प्रोत्साहनम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः ।
 व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥ १॥
 केशवं केशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम् ।
 पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपाः ॥२॥
 सर्वेषां बलिनां मूर्ध्नि मयेदं निहितं पदम् ।
 एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ॥ ३॥
 स एव हि मया वध्यो भविष्यति न संशयः ।
 मतिमन्तश्च ये केचिदाचार्यं पितरं गुरुम् ॥ ४॥
 अर्च्यमर्चितमर्घार्हमनुजानन्तु ते नृपाः ।
 ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ॥ ५॥
 मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये वै दर्शिते पदे ।
 ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्धनि ॥ ६॥

अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यनुवन्ताधुसाध्विति ।
 अविध्यदजिनं कृष्णं भविष्यद्भूतजल्पनः ॥ ७॥
 सर्वसंशयनिर्भोक्ता नारदः सर्वलोकवित् ।
 उवाचाखिलभूतानां मध्ये स्पष्टतरं वचः ॥ ८॥
 कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये नराः ।
 जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सभाष्याः कदाचन ॥९॥
 वैशंपायन उवाच ।
 पूजयित्वा च पूजार्हान्ब्रह्मक्षत्रविशेषवित् ।
 सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् ॥ १०॥
 तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः ।
 अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ॥११॥
 स्थितः सेनापतियोऽहं मन्यध्वं किं तु सांप्रतम् ।
 युधि तिष्ठाम सन्नह्य समेतान्वृष्णिपाण्डवान् ॥१२॥

इति सर्वान्समुत्साद्य राज्ञस्तांश्चेदिपुङ्गवः ।
 यज्ञोपधाताय ततः सोऽमत्रयत राजभिः ॥ १३
 तत्राहूतागताः सर्वे सुनीथप्रमुखा गणाः ।
 समदृश्यन्त संकुद्धा विवर्णवदनास्तथा ॥ १४
 युधिष्ठिराभिषेकं च वासुदेवस्य चार्हणम् ।
 न स्याद्यथा तथा कार्यमेवं सर्वे तदाऽब्रुवन् ॥ १५

निष्कर्षान्निश्चयात्सर्वे राजानः क्रोधमूर्छिताः ।
 अब्रुवन्स्तत्र राजानो निर्वेदादात्मनिश्चयात् ॥ १६
 सुहृद्भिर्वार्यमाणानां तेषां हि वपुरावभौ ।
 आमिषादपकृष्टानां सिंहानामिव गर्जताम् ॥ १७
 तं बलौघमपर्यन्तं राजसागरमक्षयम् ।
 कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुबुधे तदा ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ समाप्तं चेदमर्घाहरणपर्व ॥

(अथ शिशुपालवधपर्व ॥ ६ ॥)

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

राज्ञां रणोद्यमाद्विभ्र्यतो युधिष्ठिरस्य भीष्मेण समाश्वासनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः सागरसङ्काशं दृष्ट्वा नृपतिमण्डलम् ।
 संवर्तवाताभिहतं भीमं क्षुब्धमिवार्णवम् ॥ १
 रोषात्प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ।
 भीष्मं मतिमतां मुख्यं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
 बृहस्पतिं बृहत्तेजाः पुरुहूत इवारिहा ॥ २
 असौ रोषात्प्रचलितो महानृपतिसागरः ।
 अत्र यत्प्रतिपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
 यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात्प्रजानां च हितं भवेत् ।
 यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्य पितामह ॥ ४
 इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 उवाचेदं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः ॥ ५
 मा भैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति ।
 शिवः पन्थाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ॥ ६
 प्रसुप्ते हि यथा सिंहे श्वानस्तात समागताः ।
 मषेयुः सहिताः सर्वे तथेमे वसुधाधिपाः ॥ ७
 वृष्णिसिंहस्य सुप्तस्य तथाऽमी प्रमुखे स्थिताः ।

भयन्ते तात संकुद्धाः श्वानः सिंहस्य सन्निधौ ॥ ८
 न हि संबुध्यते यावत्सुप्तः सिंह इवाच्युतः ।
 'तदिदं ज्ञातपूर्वं हि तव संस्तोतुमिच्छसि ।'
 तेन सिंहीकरोत्येतानसिंहश्चेदिपुङ्गवः ॥ ९
 पार्थिवान्पार्थिवश्चेष्ट शिशुपालोऽल्पचेतनः ।
 सर्वान्सर्वात्मना तात नेतुकामो यमक्षयम् ॥ १०
 नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधोक्षजः ।
 यदस्य शिशुपालस्य तेजस्तिष्ठति भारत ॥ ११
 विप्रुता चास्य भद्रं ते बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ।
 चेदिराजस्य कौन्तेय सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ १२
 आदातुं च नरव्याघ्रो यं यमिच्छत्ययं तदा ।
 तस्य विप्रवते बुद्धिरेवं चेदिपतेर्यथा ॥ १३
 चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः ।
 प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः ।
 भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

शिशुपालेन भीष्मस्तुतकृष्णचरित्रापहसनपूर्वकं भीष्मोपालम्भनम् ॥ १ ॥

शिशुपाल उवाच ।

विभीषिकाभिर्वह्नीभिर्भीषयन्भीष्म पार्थिवान् ।
न व्यपत्रपसे कस्माद्बुद्धः सन्कुलपांसनः ॥ १
युक्तमेतत्तृतीयायां प्रकृतौ वर्तता त्वया ।
वक्तुं धर्मादपेतार्थं त्वं हि सर्वकुरुत्तमः ॥ २
नावि नौरिव संबद्धा यथान्धो बान्धमन्वियात् ।
तथाभूता हि कौरव्या येषां भीष्म त्वमग्रणीः ॥ ३
पूतनाघातपूर्वाणि कर्माण्यस्य विशेषतः ।
त्वया कीर्तयताऽस्माकं भूयः प्रव्यथितं मनः ॥ ४
अवलिस्य मूर्खस्य केशवं स्तोतुमिच्छतः ।
कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेयं विदीर्यते ॥ ५
यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म बालतरैर्नरैः ।
तमिमं ज्ञानवृद्धः सन्गोपं संस्तोतुमिच्छसि ॥ ६
यद्यनेन हता बाल्ये शकुनिश्चित्रमत्र किम् ।
तौ वाऽश्ववृषभौ भीष्म यौ न युद्धविशारदौ ॥ ७
चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम् ।
पादेन शकटं भीष्म तत्र किं कृतमद्भुतम् ॥ ८
'अर्कप्रमाणौ तौ वृक्षौ यद्यनेन निपातितौ ।
नागश्च दमितोऽनेन तत्र को विस्मयः कृतः ॥ ९
बल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन धृतोऽचलः ।
तदा गोवर्धनो भीष्म न तच्चित्रं मतं मम ॥ १०
शुक्तमेतेन बहन्नं क्रीडता नगमूर्धनि ।
इति ते भीष्म शृण्वानाः परे विस्मयमागताः ॥ ११
यस्य चानेन धर्मज्ञं शुक्तमन्नं बलीयसः ।
स चानेन हतः कंस इत्येतत्तु महाद्भुतम् ॥ १२
न ते श्रुतमिदं भीष्म नूनं कथयतां सताम् ।
यद्ब्रूयते त्वामधर्मज्ञं वाक्यं कुरुकुलाधम ॥ १३
स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च ।
यस्य चान्नानि भुञ्जीत यश्च स्याच्छरणं गतः ॥ १४
इति सन्तोऽनुशासन्ति सज्जना धर्मिणः सदा ।

भीष्म लोके हि तत्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते ॥ १५
ज्ञानवृद्धं च वृद्धं च भूयांसं केशवं मम ।
अजानत इवाख्यासि संस्तुवन्कौरवाधम ॥ १६
गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च सन्भीष्म त्वद्वाक्याद्यदि पूज्यते ।
एवंभूतश्च यो भीष्म कथं संस्तवमर्हति ॥ १७
असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगतः प्रभुः ।
संभावयति चाप्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दनः ।
एवमेतत्सर्वमिति तत्सर्वं वितथं ध्रुवम् ॥ १८
आत्मानमात्मनाऽऽधातुं यदि शक्तो जनार्दनः ।
अकामयन्तं तं भीष्म कथं साधिव पश्यसि ॥ १९
न गाथा गाथिनं शास्ति बहुचेदपि गायति ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि कुलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ २०
नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्या नात्र संशयः ।
'नदीसुतत्वात्ते चित्तं चञ्चलं न स्थिरं स्मृतम्' ॥ २१
अतः पापीयसी चैषां पाण्डवानामपीष्यते ।
येषामर्च्यतमः कृष्णस्त्वं च येषां प्रदर्शकः ॥ २२
धर्मवांस्त्वमधर्मज्ञः सतां मार्गादवप्लुतः ।
को हि धर्मिणमात्मानं जानञ्ज्ञानविदां वरः ॥ २३
कुर्याद्यथा त्वया भीष्म कृतं धर्ममवेक्षता ।
चेत्त्वं धर्मं विजानासि यदि प्राज्ञा मतिस्तवा ॥ २४
अन्यकामा हि धर्मज्ञा कन्यका प्राज्ञमानिना ।
अम्बा नामेति भद्रं ते कथं साऽपहृता त्वया ॥ २५
तां त्वयाऽपहृतां भीष्म कन्यां नैषितवान्नृपः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्ते सतां मार्गमनुसरन् ॥ २६
भार्ययोर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः ।
तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि ॥ २७
को हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्यमिदं वृथा ।
यद्भारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशयः ॥ २८
न त्वहं तव धर्मज्ञं पश्याम्युपचर्यं क्वचित् ।
न हि ते सेविता वृद्धा य एवं धर्ममब्रवीः ॥ २९

तृतीयायां प्रकृतौ नपुंसकत्वे ॥ २ ॥ कुलिङ्गोनाम भूशाखी
पक्षी मासाहसमित्थनिशं वदन्नपि सिंहदंष्ट्रान्तरस्थं मांसमादत्ते

स्वयं साहसमतिशयितं करोति ॥ २० ॥ चतुःषष्टितमो-
ऽध्यायः ॥ ६४ ॥

इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
 सर्वमेतदपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३०
 व्रतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्म यत् ।
 सर्वं तदनपत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् ॥ ३१
 सोऽनपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्याधर्मानुशासनात् ।
 हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यः प्राप्नुया वधम् ॥ ३२
 एवं हि कथयन्त्यन्ये नरा ज्ञानविदः पुरा ।
 भीष्म यत्तदहं सम्यग्वक्ष्यामि तव शृण्वतः ॥ ३३
 वृद्धः किल समुद्रान्ते कश्चिद्वसोऽभवत्पुरा ।
 धर्मवागन्यथावृत्तः पक्षिणः सोऽनुशास्ति च ॥ ३४
 धर्मं चरत माऽधर्ममिति तस्य वचः किल ।
 पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्म सततं धर्मवादिनः ॥ ३५
 हंसस्य तु वचः श्रुत्वा मुदिताः सर्वपक्षिणः ।
 ऊचुश्चैव खगा हंसं परिवार्य च सर्वशः ॥ ३६
 कथयस्व भवान्सर्वं पक्षिणां तु समासतः ।
 को हि नाम द्विजश्रेष्ठ ब्रूहि नो धर्म उत्तमः ॥ ३७
 हंस उवाच ।
 प्रजास्वहिंसा धर्मो वै हिंसाऽधर्मः खगव्रजाः ।
 एतदेवाभुवोद्वयं धर्माधर्मः समासतः ॥ ३८
 शिशुपाल उवाच ।
 वृद्धहंसवचः श्रुत्वा पक्षिणस्ते सुसंहिताः ।
 ऊचुश्च धर्मलुब्धास्ते सयमाना इवाण्डजाः ॥ ३९
 धर्मं यः कुरुते नित्यं लोके धीरतरोऽण्डजः ।
 स यत्र गच्छेद्धर्मात्मा तन्मे ब्रूहीह तत्त्वतः ॥ ४०
 हंस उवाच ।

बाला यूयं न जानीध्वं धर्मसूक्ष्मं विहङ्गमाः ।
 धर्मं यः कुरुते लोके सततं शुभबुद्धिना ।
 स चायुषोऽन्ते खं देहं त्यक्त्वा स्वर्गं स गच्छति ॥ ४१
 तथाऽहमपि च त्यक्त्वा काले देहमिमं द्विजाः ।
 स्वर्गलोकं गमिष्यामि इयं धर्मस्य वै गतिः ॥ ४२
 एवं धर्मकथां चक्रे स हंसः पक्षिणां भृशम् ।
 पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्म सततं धर्ममेव ते ॥ ४३
 अथास्य भक्ष्यमाजहुः समुद्रजलचारिणः ।
 अण्डजा भीष्म तस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम ॥ ४४
 ते च तस्य समभ्याशे निक्षिप्याण्डानि सर्वशः ।
 समुद्राम्भस्यमोदन्त चरन्तो भीष्म पक्षिणः ॥ ४५
 तेषामण्डानि सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् ।
 स हंसः संप्रमत्तानामप्रमत्तः स्वकर्मणि ॥ ४६
 ततः प्रक्षीयमाणेषु तेषु तेष्वाण्डजोऽपरः ।
 अशङ्कत महाप्राज्ञः स कदाचिद्दर्श ह ॥ ४७
 ततः संकथयामास दृष्ट्वा हंसस्य किल्बिषम् ।
 तेषां परमदुःखार्तः स पक्षी सर्वपक्षिणाम् ॥ ४८
 ततः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समीपगाः ।
 निजघ्नुस्तं तदा हंसं मिथ्यावृत्तं कुरुद्वह ॥ ४९
 एवं त्वां हंसधर्माणमपीमे वसुधाधिपाः ।
 निहन्युर्भीष्म संकुद्राः पक्षिणस्तं यथाण्डजम् ॥ ५०
 गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
 भीष्म यां तां च ते सम्यक्कथयिष्यामि भारत ॥ ५१
 अन्तरात्मन्यभिहते रौपि पत्ररथाशुचि ।
 अण्डभक्षणकर्मैतत्तव वाचमतीयते ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

कृष्णनिन्दाश्रवणेन शिशुपालजिघांसया उत्पततो भीमस्य भीष्मेण विनिवर्तनम् ॥ १ ॥

शिशुपाल उवाच ।
 स मे बहुमतो राजा जरासन्धो महाबलः ।
 योऽनेन युद्धं नेयेष दासोऽयमिति संयुगे ॥ १
 केशवेन कृतं कर्म जरासन्धवधे तदा ।

भीमसेनार्जुनाभ्यां च कस्तत्साध्विति मन्यते ॥ २
 अद्वारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मवादिना ।
 दृष्टः प्रभावः कृष्णेन जरासन्धस्य भूपतेः ॥ ३
 येन धर्मात्मनाऽऽत्मानं ब्रह्मण्यमभिजानता ।

प्रेषितं पाद्यमस्मै तदातुमग्रे दुरात्मने ॥ ४
 भुज्यतामिति तेनोक्ताः कृष्णभीमधनञ्जयाः ।
 जरासन्धेन कौरव्य कृष्णेन विकृतं कृतम् ॥ ५
 यद्ययं जगतः कर्ता यथैनं मूर्खं मन्यसे ।
 कस्मान्न ब्राह्मणं सम्यगात्मानमवगच्छति ॥ ६
 इदं त्वाश्चर्यभूतं मे यदिमे पाण्डवास्त्वया ।
 अपकृष्टाः सतां मार्गान्मन्यन्ते तच्च साध्विति ॥ ७
 अथवा नैतदाश्चर्यं येषां त्वमसि भारत ।
 स्त्रीसधर्मा च वृद्धश्च सर्वार्थानां प्रदर्शकः ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु ।
 चुकोप बलिनां श्रेष्ठो भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ९
 तथा पद्मप्रतीकाशे स्वभावायतविस्तृते ।
 भूयः क्रोधाभिताम्राक्षे रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ १०
 त्रिशिखां अकुटीं चास्य ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
 ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥ ११
 दन्तान्संदंशतस्तस्य कोपाददृशुराननम् ।
 युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव जिघत्सतः ॥ १२

उत्पतन्तं तु वेगेन जग्राहैनं मनस्विनम् ।
 भीष्म एव महाबाहुर्महासेनमिवेश्वरः ॥ १३
 तस्य भीमस्य भीष्मेण वार्यमाणस्य भारत ।
 गुरुणा विविधैर्वाक्यैः क्रोधः प्रशममागतः ॥ १४
 नातिचक्राम भीष्मस्य स हि वाक्यमरिन्दमः ।
 समुद्रुत्तो घनापाये वेलामिव महोदधिः ॥ १५
 शिशुपालस्तु संकुद्रे भीमसेने जनाधिप ।
 नाकम्पत तदा वीरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ १६
 उत्पतन्तं तु वेगेन पुनः पुनररिन्दमः ।
 न स तं चिन्तयामास सिंहः कुद्रो मृगं यथा ॥ १७
 प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यं चेदिराजः प्रतापवान् ।
 भीमसेनमभिकुद्रं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ १८
 मुञ्चैनं भीष्म पश्यन्तु यावदेनं नराधिपाः ।
 मत्प्रभावविनिर्दग्धं पतङ्गमिव वह्निना ॥ १९
 ततश्चेदिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा तत्कुरुसत्तमः ।
 भीमसेनमुवाचेदं भीष्मो मतिमतां वरः ॥ २०
 नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यत्स्वामाह्वयतेऽच्युतम् ।
 भीमसेन महाबाहो कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

भीष्मेण शिशुपालवृत्तान्तकथनपूर्वकं स्वेन भीमनिषेधने स्वाभिप्रायाविष्करणम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 चेदिराजकुले जातरुयक्ष एष चतुर्भुजः ।
 रासभारावसदृशं ररास च ननाद च ॥ १
 तेनास्य मातापितरौ त्रेसतुस्तौ सवान्धवौ ।
 वैकृतं तस्य तौ दृष्ट्वा त्यागायाकुरुतां मतिम् ॥ २
 ततः सभार्यं नृपतिं सामात्यं सपुरोहितम् ।
 चिन्तासंमूढहृदयं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३
 एष ते नृपते पुत्रः श्रीमाञ्जातो बलाधिकः ।
 तस्मादस्मान्न भेतव्यमव्यग्रः पाहि वै शिशुम् ॥ ४
 न च वै तस्य मृत्युस्त्वं न कालः प्रत्युपस्थितः ।

यश्च शस्त्रेण हन्ताऽस्य स चोत्पन्नो नराधिप ॥ ५
 संश्रुत्योदाहृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः ।
 पुत्रस्नेहाभिसन्तप्ता जननी वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
 येनेदमीरितं वाक्यं ममैतं तनयं प्रति ।
 प्राञ्जलिस्तं नमस्यामि ब्रवीतु स पुनर्वचः ॥ ७
 याथातथ्येन भगवान्देवो वा यदि वेतरः ।
 श्रोतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ॥ ८
 अन्तर्भूतं ततो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः ।
 यस्योत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकाबुभौ ॥ ९
 पतिष्यतः क्षितितले पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।

तृतीयमेतद्बालस्य ललाटस्थं तु लोचनम् ॥ १०
 निमज्जिष्यति यं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ।
 त्र्यक्षं चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च समुदाहृतम् ॥ ११
 पृथिव्यां पार्थिवाः सर्वे अभ्यागच्छन्दिदृक्षुवः ।
 तान्पूजयित्वा संप्राप्तान्यथार्हं स महीपतिः ॥ १२
 एकैकस्य नृपस्याङ्के पुत्रमारोपयत्तदा ।
 एवं राजसहस्राणां पृथक्त्वेन यथाक्रमम् ॥ १३
 शिशुरङ्के समारूढो न तत्प्राप निदर्शनम् ।
 एतदेव तु संश्रुत्य द्वारवत्यां महाबलौ ॥ १४
 ततश्चेदिपुरं प्राप्तौ सङ्कर्षणजनार्दनौ ।
 यादवौ यादवीं द्रष्टुं स्वसारं तौ पितुस्तदा ॥ १५
 अभिवाद्य यथान्यायं यथाश्रेष्ठं नृपं च ताम् ।
 कुशलानामयं पृष्ट्वा निषण्णौ रामकेशवौ ॥ १६
 साऽभ्यर्च्य तौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्यधिकं ततः ।
 पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी संन्यदधात्स्वयम् ॥ १७
 न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्के भुजावभ्यधिकाबुभौ ।
 पेततुस्तच्च नयनं न्यमज्जत ललाटजम् ॥ १८

तद्दृष्ट्वा व्यथिता त्रस्ता वरं कृष्णमयाचत ।
 ददस्व मे वरं कृष्ण भयार्ताया महाभुज ॥ १९
 त्वं ह्यार्तानां समाश्वासो भीतानामभयप्रदः ।
 एवमुक्तस्ततः कृष्णः सोऽब्रवीद्यदुनन्दनः ॥ २०
 मा भैस्त्वं देवि धर्मज्ञे न मत्तोऽस्ति भयं तव ।
 ददामि कं वरं किं च करवाणि पितृष्वसः ॥ २१
 शक्यं वा यदि वाऽशक्यं करिष्यामि वचस्तव ।
 एवमुक्ता ततः कृष्णमब्रवीद्यदुनन्दनम् ॥ २२
 शिशुपालस्यापराधान्क्षमेथास्त्वं महाबल ।
 मत्कृते यदुशार्दूल विज्ज्ञेनं मे वरं प्रभो ॥ २३
 कृष्ण उवाच ।
 अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः ।
 पुत्रस्य ते वधार्हस्य मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ २४
 भीष्म उवाच ।
 'स जानन्नात्मनो मृत्युं कृष्णं यदुमुखावहम् ।'
 एवमेष नृपः पापः शिशुपालः सुमन्दधीः ।
 तां समाह्वयते वीर गोविन्दवरदर्पितः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाष्वणि शिशुपालवधपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

शिशुपालेन राज्ञां प्रशंसनपूर्वकं गर्हितेन भीष्मेण राज्ञां तिरस्करणादिकम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ।
 नूनमेष जगद्भर्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ १
 को हि मां भीमसेनाद्य क्षितावर्हति पार्थिवः ।
 क्षेतुं कालपरीतात्मा यथैष कुलपांसनः ॥ २
 एष ह्यस्य महाबाहुस्तेजोऽश्व हरेर्ध्रुवम् ।
 तमेव पुनरादातुं कुरुतेऽत्र मतिं हरिः ॥ ३
 येनैष कुरुशार्दूल शार्दूल इव चेदिराट् ।
 गर्जत्यतीव दुर्बुद्धिः सर्वानस्नानचिन्तयन् ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो न ममृषे चैद्यस्तद्भीष्मवचनं तदा ।
 उवाच चैनं संकुद्धः पुनर्भीष्ममथोत्तरम् ॥ ५

शिशुपाल उवाच ।
 द्विषतां नोऽस्तु भीष्मैष प्रभावः केशवस्य यः ।
 यस्य संस्तववक्ता त्वं वन्दिवत्सततोत्थितः ॥ ६
 संस्तवे च मनो भीष्म परेषां रमते यदि ।
 तदा संस्तुहि राज्ञस्त्वमिमं हित्वा जनार्दनम् ॥ ७
 दरदं स्तुहि बाढीकमिमं पार्थिवसत्तमम् ।
 जायमानेन येनेयमभवद्धारिता मही ॥ ८
 वङ्गाङ्गविषयाध्यक्षं सहस्राक्षसमं बले ।
 स्तुहि कर्णमिमं भीष्म महाचापविकर्षणम् ॥ ९
 यस्येमे कुण्डले दिव्ये सहजे देवनिर्मिते ।
 कवचं च महाबाहो बालार्कसदृशप्रभम् ॥ १०
 वासवप्रतिमो येन जरासन्धोऽतिदुर्जयः ।

विजितो बाहुयुद्धेन देहभेदं च लम्बितः ॥ ११
 द्रोणं द्रौणिं च साधु त्वं पितापुत्रौ महारथौ ।
 स्तुहि स्तुत्याबुभौ भीष्म सततं द्विजसत्तमौ ॥ १२
 ययोरन्यतरो भीष्म संकुद्रः सचराचराम् ।
 इमां वसुमतीं कुर्यान्निःशेषामिति मे मतिः ॥ १३
 द्रोणस्य हि समं युद्धे न पश्यामि नराधिपम् ।
 नाश्वत्थाम्नः समं भीष्म न च तौ स्तोतुमिच्छसि ॥ १४
 पृथिव्यां सागरान्तायां यो वैप्रतिसमो भवेत् ।
 दुर्योधनं त्वं राजेन्द्रमतिक्रम्य महाभुजम् ॥ १५
 जयद्रथं च राजानं कृताह्वं दृढविक्रमम् ।
 द्रुमं किंपुरुषाचार्यं लोके प्रथितविक्रमम् ।
 अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशंससि केशवम् ॥ १६
 वृद्धं च भरताचार्यं तथा शारद्वतं कृपम् ।
 अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशंससि केशवम् ॥ १७
 धनुर्धराणां प्रवरं रुक्मिणं पुरुषोत्तमम् ।
 अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशंससि केशवम् ॥ १८
 भीष्मकं च महावीर्यं दन्तवक्रं च भूमिपम् ।
 भगदत्तं यूपकेतुं जयत्सेनं च मागधम् ॥ १९
 विराटद्रुपदौ चोभौ शकुनिं च बृहद्रथम् ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पाण्ड्यं श्वेतमथोत्तमम् ॥
 शङ्खं च सुमहाभागं वृषसेनं च मानिनम् ।
 एकलव्यं च विक्रान्तं कालिङ्गं च महारथम् ॥ २१
 अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशंससि केशवम् ।
 शल्यादीनपि कस्मात्त्वं न स्तौषि वसुधाधिपान् ।
 स्तवाय यदि ते बुद्धिर्वर्तते भीष्म सर्वदा ॥ २२
 किं हि शक्यं मया कर्तुं यद्वृद्धानां त्वया नृप ।
 पुरा कथयतां नूनं न श्रुतं धर्मवादिनाम् ॥ २३
 आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ।
 अनाचरितमार्याणामिति ते भीष्म न श्रुतम् ॥ २४
 यदस्तव्यमिमं शश्वन्मोहात्संस्तौषि भक्तितः ।
 केशवं तच्च ते भीष्म न कश्चिदनुमन्यते ॥ २५
 कथं भोजस्य पुरुषे वत्सपाले दुरात्मनि ।

समावेशयसे सर्वं जगत्केवलकाम्यया ॥ २६
 अथ चैषा न ते बुद्धिः प्रकृतिं याति भारत ।
 मयैव कथितं पूर्वं कुलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ २७
 कुलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वे हिमवतः परे ।
 भीष्म तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः ॥ २८
 मा साहसमितीदं सा सततं वाशते किल ।
 साहसं चात्मनातीव चरन्ती नावबुध्यते ॥ २९
 सा हि मांसार्गलं भीष्म मुखार्त्तिसहस्य खादतः ।
 दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना ॥ ३०
 इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म जीवत्यसंशयम् ।
 तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठ सदा वाचः प्रभाषसे ॥ ३१
 इच्छतां भूमिपालानां भीष्म जीवत्यसंशयम् ।
 लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता समः ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 ततश्चेदिपतेः श्रुत्वा भीष्मः स कटुकं वचः ।
 उवाचेदं वचो राजश्चेदिराजस्य शृण्वतः ॥ ३३
 इच्छतां किल नामाहं जीवाम्येषां महीक्षिताम् ।
 सोऽहं न गणयाम्येतांस्तृणेनापि नराधिपान् ॥ ३४
 एवमुक्ते तु भीष्मेण ततः संचुक्रुशुर्नृपाः ।
 केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्मं जगर्हिरे ॥ ३५
 केचिद्दूचुर्मेहेष्वासाः श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वचः ।
 पापोऽवलितो बृद्धश्च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमां ॥ ३६
 हन्यतां दुर्मतिर्भीष्मः पशुवत्साध्वयं नृपाः ।
 सर्वैः समेत्य संरब्धैर्दह्यतां वा कटाग्निना ॥ ३७
 इति तेषां वचः श्रुत्वा ततः कुरुपितामहः ।
 उवाच मतिमान्भीष्मस्तानेव वसुधाधिपान् ॥ ३८
 उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्ष्ये ।
 यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणुध्वं वसुधाधिपाः ॥ ३९
 पशुवद्वातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ।
 क्रियतां मूर्ध्नि वोन्यस्तं मयेदं सकलं पदम् ॥ ४०
 एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः ।
 यस्य वस्त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ॥ ४१

वैप्रतिसमः विगतः प्रतिसमो यस्य स तथा । स्वार्थे त-
 द्दितः । अतुल इत्यर्थः ॥ १५ ॥ कुलिङ्गशकुनिरिति स्त्रीप-

क्षिविशेषः ॥ २७ ॥ कटाग्निना कक्षाग्निना ॥ ३७ ॥ सप्तषट्ति-
 तमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे चक्रगदाधरम् ।

यादवस्यैव देवस्य देहं विशतु पातितः ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

भीष्मवाक्यात्कुपितेन शिशुपालेन राज्ञः सन्नाह्य युयुत्सया कृष्णस्याह्वानम् ॥ १ ॥ कृष्णेन स्वस्मिन् शिशुपालकृ-
तापराधान्विश्राव्य विभीषितानां राज्ञां पलायनम् ॥ २ ॥ अपगतेषु राजसु शिशुपालस्य एकाकिनः कृष्णं प्रति युद्धाय
गमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वचः श्रुत्वैव भीष्मस्य चेदिरादुरुविक्रमः ।
युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह ॥ १
आह्वये त्वां रणं गच्छ मया सार्धं जनार्दन ।
यावदद्य निहन्मि त्वां सहितं सर्वपाण्डवैः ॥ २
सह त्वया हि मे वध्याः सर्वथा कृष्ण पाण्डवाः ।
नृपतीन्समतिक्रम्य यैरराजा त्वमर्चितः ॥ ३
ये त्वां दासमराजानं बाल्यादर्चन्ति दुर्मतिम् ।
अनर्हमर्हवत्कृष्ण वध्यास्त इति मे मतिः ॥ ४
इत्युक्त्वा राजशार्दूल शार्दूल इव नादयन् ।
पश्यतां सर्वभूतानां शिशुपालः प्रतापवान् ॥ ५
स रणायैव संकुद्रः सन्नद्धः सर्वराजभिः ।
मुनीथः प्रययौ क्षिप्रं पार्थयज्ञजिघांसया ॥ ६
ततश्चक्रगदापाणिः केशवः केशिहा हरिः ।
सध्वजं रथमास्थाय दारुकेण सुसत्कृतम् ।
भीष्मेण दत्तहस्तोऽसावारुहोह रथोत्तमम् ॥ ७
तेन पापस्वभावेन कोपितान्सर्वपार्थिवान् ।
आससाद रणे कृष्णः सज्जितैकरथः स्थितः ॥ ८
ततः पुष्करपत्राक्षं तार्क्ष्यध्वजरथे स्थितम् ।
दिवाकरमिवोद्यन्तं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ ९
आरोपयन्तं ज्यां कृष्णं प्रतपन्तमिवौजसा ।
स्थितं पुष्परथे दिव्ये पुष्पकेतुमिवापरम् ॥ १०
दृष्ट्वा कृष्णं तथा यान्तं प्रतपन्तमिवौजसा ।
यथार्हं केशवे वृत्तिमवशाः प्रतिपेदिरे ॥ ११
तानुवाच महाबाहुर्महाऽसुरनिबर्हणः ।
वृष्णिवीरस्तदा राजन्सान्त्वयन्परवीरहा ॥ १२

श्रीभगवानुवाच ।

अपेत सबलाः सर्व आश्वस्ता मम शासनात् ।
मा दुष्टो दूषयेत्पाप एष वः सर्वपार्थिवाः ॥ १३
एष नः शत्रुरत्यन्तमेघ वृष्णिविमर्दनः ।
सात्वतां सात्वतीपुत्रो वैरं चरति शाश्वतम् ॥ १४
प्राग्योतिषपुरं यातानस्माञ्ज्ञात्वा नृशंसकृत् ।
अदहद्वारकामेष स्वस्तीयः सन्नराधिपाः ॥ १५
क्रीडतो भोजराजस्य एष रैवतके गिरौ ।
हत्वा बध्वा च तान्सर्वानुपायात्स्वपुरं पुरा ॥ १६
अश्वमेधे हयं मेध्यमुत्सृष्टं रक्षिभिर्वृतम् ।
पितुर्मे यज्ञविघ्नार्थमहरत्पापनिश्चयः ॥ १७
सौवीरान्प्रतियातां च बभ्रोरेष तपस्विनः ।
भार्यामभ्यहरन्मोहादकामां तामितो गताम् ॥ १८
एष मायाप्रतिच्छन्नः कारुशार्थे तपस्विनीम् ।
जहार भद्रां वैशालीं मातुलस्य नृशंसकृत् ॥ १९
वृष्णिदारान्विलाप्यैष हत्वा च कुकुरान्धकान् ।
पापबुद्धिरुपातिष्ठत्स प्रविश्य ससंभ्रमम् ॥ २०
विशालराज्ञो दुहितां मम पित्रा वृतां सतीम् ।
अनेन कृत्वा सन्धानं करुशेन जिगीषया ॥ २१
जरासन्धं समाश्रित्य कृतवान्विप्रियाणि मे ।
तानि सर्वाणि सङ्घातुं न शक्नोमि नराधिपाः ॥ २२
एवमेतदपर्यन्तमेष वृष्णिषु किल्बिषी ।
अस्माकमयमारम्भांश्चकार परमानृजुः ॥ २३
शतं क्षन्तव्यमस्माभिर्विघ्नाणां किलागसाम् ।
बद्धोऽसि समयैर्घोरैर्मूर्तुरस्यैव सङ्गरे ॥ २४
तत्तथा शतमस्माकं क्षान्तं क्षयकरं मया ।

स च भीष्मो हि मे वध्यः पाण्डवाः कृष्ण सर्वशः ॥ ३ ॥

द्वौ तु मे वधकालेऽस्मिन्न क्षन्तव्यौ कथञ्चना ॥ २५
 यज्ञविघ्नकरं हन्यां पाण्डवानां च दुर्हदम् ।
 इति मे वर्तते भावस्तमतीयां कथं न्वहम् ॥ २६
 पितृष्वसुः कृते दुःखं सुमहन्मर्षयाम्यहम् ।
 दिष्ट्या हीदं सर्वराज्ञां सन्निधावद्य वर्तते ॥ २७
 पश्यन्ति हि भवन्तोऽद्य मय्यतीव व्यतिक्रमम् ।
 कृतानि तु परोक्षं मे यानि तानि निबोधत ॥ २८
 इमं त्वस्य न शक्यामि क्षन्तुमद्य व्यतिक्रमम् ।
 अवलेपाद्वधार्हस्य समग्रे राजमण्डले ॥ २९
 रुक्मिण्यामस्य मूढस्य प्रार्थनाऽऽसीन्मुमूर्षतः ।
 न च तां प्राप्तवान्मूढः शूद्रो वेदश्रुतीमिव ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमादि ततः सर्वे सहितास्ते नराधिपाः ।
 गर्हणं शिशुपालस्य वासुदेवेन विश्रुताः ॥ ३१
 वासुदेववचः श्रुत्वा चेदिराजं व्यगर्हयन् ।
 रथोपस्थे धनुष्मन्तं शरान्संदधतं रुषा ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

शिशुपाले सन्नद्धे सति उत्पातदर्शनेन युधिष्ठिरस्य प्रभे नारदेन तत्तदुत्पातानां विशिष्य फलकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो युद्धाय संनद्धं चेदिराजं युधिष्ठिरः ।
 दृष्ट्वा मतिमतां श्रेष्ठो नारदं समुवाच ह ॥ १
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अन्तरिक्षे च भूमौ च न तेऽस्त्यविदितं क्वचित् ।
 यानि राजविनाशाय भौमानि च खगानि च ॥ २
 निमित्तानीह जायन्ते उत्पाताश्च पृथग्विधाः ।
 एतदिच्छामि कार्त्तर्येण श्रोतुं त्वत्तो महामुने ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवं मतिमान्विप्रः कुरुराजस्य धीमतः ।
 पृच्छतः सर्वमव्यग्रमाचचक्षे महायशः ॥ ४
 नारद उवाच ।
 पराक्रमं च मार्गं च संनिधातं समुच्छ्रयम् ।

आरोहणं कुरुश्रेष्ठ अन्योन्यं प्रतिसर्पणम् ॥ ५
 रश्मीनां व्यतिसंसर्गं व्यायामं वृत्तिपीडनम् ।
 दर्शनादर्शनं चैव अदृश्यानां च दर्शनम् ॥ ६
 हानिं वृद्धिं च हासं च वर्णस्थानं बलाबलम् ।
 सर्वमेतत्परीक्षेत ग्रहाणां ग्रहकोविदः ॥ ७
 भौमाः पूर्वं प्रवर्तन्ते खेचराश्च ततः परम् ।
 उत्पद्यन्ते च लोकेऽस्मिन्नुत्पाता देवनिर्मिताः ॥ ८
 यदा तु सर्वभूतानां छाया न परिवर्तते ।
 अपरेण गते सूर्ये तत्पराभवलक्षणम् ॥ ९
 अच्छाये विमलच्छाया प्रतिच्छायेव दृश्यते ।
 यत्र चैत्यकवृक्षाणां तत्र विद्यान्महद्भयम् ॥ १०
 शीर्णपर्णप्रवालाश्च शुष्कपर्णाश्च चैत्यकाः ।
 अपभ्रष्टप्रवालाश्च तत्राभावं विनिर्दिशेत् ॥ ११
 स्निग्धपर्णप्रवालाश्च दृश्यन्ते यत्र चैत्यकाः ।

विश्रुताः श्राविताः ॥ ३१ ॥ अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

ईहमानाश्च वृक्षाश्च भावस्तत्र न संशयः ॥ १२
 पुष्पे पुष्पं प्रजायेत फले वा फलमाश्रितम् ।
 राजा वा राजमात्रो वा मरणायोपपद्यते ॥ १३
 प्रावृद्धरदि हेमन्ते वसन्ते वापि सर्वशः ।
 आकालिकं पुष्पफलं राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ॥ १४
 नदीनां स्रोतसोऽकाले द्योतयन्ति महाभयम् ।
 वनस्पतिः पूज्यमानः पूजितोऽपूजितोऽपि वा ॥ १५
 यदा भज्येत वातेन भिद्यते नमितोऽपि वा ।
 अग्निवायुभयं विद्याच्छ्रेष्ठो वापि विनश्यति ॥ १६
 दिशः सर्वाश्च दीप्यन्ते जायन्ते राजविभ्रमाः ।
 भिद्यमानो यदा वृक्षो निनदेच्चापि पातितः ।
 सह राष्ट्रं च पतितं नतं वृक्षं प्रपातयेत् ॥ १७
 अथैनं छेदयेत्कश्चित्प्रतिकुद्धो वनस्पतिः ।
 छेत्ता भेत्ता पतिश्चैव क्षिप्रमेव नशिष्यति ॥ १८
 देवतानां च पतनं मण्टपानां च पातनम् ।
 अचलानां प्रकम्पश्च तत्पराभवलक्षणम् ॥ १९
 निशि चेन्द्रधनुर्दृष्टं ततोपि च महद्भयम् ।
 तद्गृहेव भीतिः स्यान्नान्येषां भरतर्षभ ॥ २०
 रात्राविन्द्रधनुर्दृष्ट्वा तद्राष्ट्रं परिवर्जयेत् ॥ २१
 अर्चा यत्र प्रनृत्यन्ति नदन्ति च हसन्ति च ।
 उन्मीलन्ति निमीलन्ति राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ॥ २२
 शिला यदि प्रसिञ्चन्ति स्नेहांश्चोदकसंभवान् ।
 अन्यद्वा विकृतं किञ्चित्त्रयस्य निदर्शनम् ॥ २३
 म्रियन्ते वा महामात्रा राजा सपरिवारकः ।
 पुरस्य वा भवेद्वाधी राष्ट्रे देशे च विभ्रमाः ॥ २४
 देवतानां यदाऽऽवासे राज्ञां वा यत्र वेश्मनि ।
 भाण्डागारायुधागारे निविशेत यदा मधु ॥ २५
 सर्वं तदा भवेत्स्थानं हन्यमानं बलीयसा ।
 आगन्तुकं भयं तत्र भवेदित्येव निर्दिशेत् ॥ २६
 पादपश्चैव यो यत्र रक्तं स्रवति शोणितम् ।
 दन्ताग्रात्कुञ्जरो वापि शृङ्गाद्वा वृषभस्तथा ॥ २७
 पादपाद्राष्ट्रविभ्रंशः कुञ्जराद्राजविभ्रमः ।
 गोब्राह्मणविनाशः स्याद्वृषभसेति निर्दिशेत् ॥ २८
 छत्रं नरपतेर्यत्र निपतेत्पृथिवीतले ।

सराष्ट्रो नृपती राजन्क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २९
 देवागारेषु वा यत्र राज्ञो वा यत्र वेश्मनि ।
 विकृतं यदि दृश्येत नागावासेषु वा पुनः ॥ ३०
 तस्य देशस्य पीडा स्याद्राज्ञो जनपदस्य वा ।
 अनावृष्टिभयं घोरमतिदुर्भिक्षमादिशेत् ॥ ३१
 अर्चाया बाहुभङ्गेन गृहस्थानां भयं भवेत् ।
 भग्ने प्रहरणे विद्यात्सेनापतिविनाशनम् ॥ ३२
 आगन्तुका तु प्रतिमा स्थानं यत्र न विन्दति ।
 अभ्यन्तरेण षण्मासाद्राजा त्यजति तत्पुरम् ॥ ३३
 प्रदीर्यते मही यत्र विनदत्यपि पाल्यते ।
 म्रियते तत्र राजा च तत्र राष्ट्रं विनश्यति ॥ ३४
 एणीपदान्वा सर्पान्वा डण्डुमानथ दीप्यकान् ।
 मण्डूको ग्रसते यत्र तत्र राजा विनश्यति ॥ ३५
 अभिन्नं वाप्यपकं वा यत्रान्नमुपचीयते ।
 जीर्यन्ते वा म्रियन्ते वा तदन्नं नोपभुञ्जते ॥ ३६
 उदपाने च यत्रापो विवर्धन्ते युधिष्ठिर ।
 स्थावरेषु प्रवर्तन्ते निर्गच्छेच्च पुनस्ततः ॥ ३७
 अपादं वा त्रिपादं वा द्विशीर्षं वा चतुर्भुजम् ।
 स्त्रियो यत्र प्रसूयन्ते ब्रूयात्तत्र पराभवम् ॥ ३८
 अजैडकाः स्त्रियो गावो ये चान्ये च वियोनयः ।
 विकृतानि प्रजायन्ते तत्र तत्र पराभवः ॥ ३९
 नदी यत्र प्रतिस्रोता आवहेत्कलुषोदकम् ।
 दिशश्च न प्रकाशन्ते तत्पराभवलक्षणम् ॥ ४०
 एतानि च निमित्तानि यानि चान्यानि भारत ।
 केशवादेव जायन्ते भौमानि च खगानि च ॥ ४१
 चन्द्रादित्यौ ग्रहाश्चैव नक्षत्राणि च भारत ।
 वायुरग्निस्तथा चापः पृथिवी च जनार्दनात् ॥ ४२
 यस्य देशस्य हानिं वा वृद्धिं वा कर्तुमिच्छति ।
 तस्मिन्देसे निमित्तानि तानि तानि करोत्ययम् ॥ ४३
 सोसौ चेदिपतेस्तात विनाशं समुपस्थितम् ।
 निवेदयति गोविन्दः स्वरूपायैनं संशयः ॥ ४४
 इयं प्रचलिता भूमिरशिवा वान्ति मारुताः ।
 राहुश्चाप्यपतत्सोममपर्वणि विशांपते ॥ ४५
 सनिर्घाताः पतन्त्युल्कास्तमः संजायते भृशम् ।

चेदिराजविनाशाय हरिरेष विजृम्भते ॥ ४६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु देवर्षिर्नारदो विरराम ह ॥ ४७
 ताभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां तस्मिन्पुद्ग उपस्थिते ।
 ददृशुर्भूमिपालास्ते घोरानौत्पातिकान्बहून् ॥ ४८
 तत्र वै दृश्यमानानां दिक्षु सर्वासु भारत ।
 अश्रूयन्त तदा राजञ्छिवानामशिवा रवाः ॥ ४९

ररास च मही कृत्स्ना सवृक्षवनपर्वता ।
 अपर्वणि च मध्याह्ने सूर्ये स्वर्भानुरग्रसत् ॥ ५०
 ध्वजाग्रे चेदिराजस्य सर्वरत्नपरिष्कृते ।
 अपतत्खाद्युतो गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डः परन्तप ॥ ५१
 आरण्यैः सहसा हृष्टा ग्राम्याश्च मृगपक्षिणः ।
 चुकुशुर्भैरवं तत्र तस्मिन्पुद्ग उपस्थिते ॥ ५२
 एवमादीनि घोरानि भौमानि च खगानि च ।
 औत्पातिकान्यदृश्यन्त संकुद्धे शार्ङ्गधन्वनि ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

कृष्णशिशुपालयोर्युद्धवर्णनम् ॥ १ ॥ शिशुपालवधः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो विष्णोरयन्राजा महचेदिपतिर्धनुः ।
 अभियास्यन्हृषीकेशमुवाच मधुसूदनम् ॥ १
 एकस्त्वमसि मे शत्रुस्तत्त्वां हत्वाऽद्य माधव ।
 ततः सागरपर्यन्तां पालयिष्यामि मेदिनीम् ॥ २
 द्वैरथं काङ्क्षितं यद्वै तदिदं पर्युपस्थितम् ।
 चिरस्य बत मे दिष्ट्या वासुदेव सह त्वया ।
 अद्य त्वां निहनिष्यामि भीष्मं च सह पाण्डवैः ३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा स तं बाणैर्निशितैरात्ततेजनैः ।
 विव्याध युधि तीक्ष्णाग्रैश्चेदिराज्यदुपुङ्गवम् ॥ ४
 कङ्कपत्रच्छदा बाणाश्चेदिराजधनुश्च्युताः ।
 विविशुस्ते तदा कृष्णं भुजङ्गा इव पर्वतम् ॥ ५
 नाददानस्य चैद्यस्य शरानत्यस्यतोपि वा ।
 ददृशुर्विवरं केचिद्गतिं वायोरिवाम्बरे ॥ ६
 चेदिराजमहामेघः शरजालाम्बुमांस्तदा ।
 अभ्यवर्षद्दृषीकेशं पयोद इव पर्वतम् ॥ ७
 ततः शार्ङ्गमभिन्नघ्नः कृत्वा सशरमच्युतः ।
 आवभाषे महाबाहुः सुनीथं परवीरहा ॥ ८
 अयं त्वां मामकस्तीक्ष्णश्चेदिराज महाशरः ।
 भेतुमर्हति वेगेन महाशनिरिवाचलम् ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवति गोविन्दे ततश्चेदिपतिः पुनः ।
 मुमोच निशितानन्यान्कृष्णं प्रति शरान्बहून् १०
 अथ बाणार्दितः कृष्णः शार्ङ्गमायम्य दीप्तिमान् ।
 मुमोच निशितान्बाणाञ्छतशोथ सहस्रशः ॥ ११
 ताञ्छरांस्तु स चिच्छेद शरवर्षैस्तु चेदिराद् ।
 षड्भिश्चान्यैर्जघानाशु केशवं चेदिपुङ्गवः ॥ १२
 ततोऽस्त्रं सहसा कृष्णः प्रमुमोच जगद्गुरुः ।
 अस्त्रेण तन्महाबाहुर्वारयामास चेदिराद् ॥ १३
 ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
 सर्वतः समवाकीर्य शौरिं दामोदरं तदा ॥ १४
 ननाद बलवान्कुद्धः शिशुपालः प्रतापवान् ।
 इदं चोवाच संरन्धः केशवं परवीरहा ॥ १५
 शिशुपाल उवाच ।
 अद्याङ्गं मामका बाणा भेत्यन्ति तव संयुगे ।
 हत्वा त्वां समुतामात्यं पाण्डवांश्च तरस्त्रिनः १६
 आनृण्यमद्य यास्यामि जरासन्धस्य धीमतः ।
 कंसस्य केशिनश्चैव नरकस्य तथैव ह ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः शिशुपालो जनार्दनम् ।
 अदृश्यं शरवर्षेण सर्वतः स चकार ह ॥ १८

ततोऽस्त्रेणैव चान्योन्यं निकृत्य च शरान्वहन् ।
 शरवर्षैस्तदा चैधमन्तर्धातुं प्रचक्रमे ॥ १९
 अन्तर्धानगतौ वीरौ शुशुभाते महारथौ ।
 तौ दृष्ट्वा सर्वभूतानि साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ २०
 न दृष्टपूर्वमस्माभिर्युद्धमीदृशकं पुरा ।
 ततः कृष्णं जघानाशु शिशुपालस्त्रिभिः शरैः २१
 कृष्णोऽपि बाणैर्विव्याध सुनीथं पञ्चभिर्युधि ।
 ततः सुनीथं सप्तत्या नाराचैर्दयद्वली ॥ २२
 ततोऽतिविद्धः कृष्णेन सुनीथः क्रोधमूर्छितः ।
 विव्याध निशितैर्बाणैर्वासुदेवं स्तनान्तरे ॥ २३
 पुनः कृष्णं त्रिभिर्विद्धा ननादावसरे नृपः ।
 ततोऽतिदारुणं युद्धं सहसा चक्रतुस्तदा ॥ २४
 तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महागजौ ।
 दंष्ट्राभिरिव पञ्चास्यौ चरणैरिव कुक्कुटौ ॥ २५
 दारयेतां शरैस्तीक्ष्णैरन्योन्यं युधि तावुभौ ।
 ततो मुमुचतुः क्रुद्धौ शरवर्षमनुत्तमम् ॥ २६
 शरैरेव शराञ्छित्वा तावुभौ पुरुषर्षभौ ।
 चक्रातेऽस्त्रमयं युद्धं घोरं तदतिमानुषम् ॥ २७
 आग्नेयमस्त्रं मुमुचे शिशुपालः प्रतापवान् ।
 वारुणास्त्रेण तच्छीघ्रं नाशयामास केशवः ॥ २८
 कौबेरमस्त्रं सहसा चेदिराद् प्रमुमोच ह ।
 कौबेरेणैव सहसाऽनाशयत्तं जगत्प्रभुः ॥ २९
 याम्यमस्त्रं ततः क्रुद्धो मुमुचे कालमोहितः ।
 याम्येनैवास्त्रयोगेन याम्यमस्त्रं व्यनाशयत् ॥ ३०
 गान्धर्वेण च गान्धर्वं मानवं मानवेन च ।
 वायव्येन च वायव्यं रौद्रं रौद्रेण चाभिभूः ॥ ३१
 ऐन्द्रमैन्द्रेण भगवान्वैष्णवेन च वैष्णवम् ।
 एवमस्त्राणि कुर्वाणो युयुधाते महाबलौ ॥ ३२
 ततो मायां विकुर्वाणो दमघोषसुतो बली ।
 गदामुसलसंयुक्ताञ्छक्तितोमरसायकान् ॥ ३३
 परश्वथमुसण्डीश्च ववर्ष युधि केशवम् ।
 अमोघास्त्रेण भगवान्नाशयामास केशिहा ॥ ३४
 शिलावर्षं महाघोरं ववर्ष युधि चेदिराद् ।
 वज्रास्त्रेणाभिसंक्रुद्धश्च तदकरोत्प्रभुः ॥ ३५

जलवर्षं ततो घोरं व्यसृजचेदिपुङ्गवः ।
 वायव्यास्त्रेण भगवान्याक्षिपच्छतशो हि तत् ॥ ३६
 निहत्य सर्वमायां वै सुनीथस्य जनार्दनः ।
 स मुहूर्तं चकाराशु द्वन्द्वयुद्धं महारथः ॥ ३७
 स बाणयुद्धं कुर्वाणो भर्त्सयामास चेदिराद् ।
 दमघोषसुतो धृष्टमुवाच यदुपुङ्गवम् ॥ ३८
 अद्य कृष्णमकृष्णं तु कुर्वन्तु मम सायकाः ।
 इत्येवमुक्त्वा दुष्टात्मा शरवर्षं जनार्दने ॥ ३९
 मुमोच पुरुषव्याघ्रो घोरं वै चेदिपुङ्गवः ।
 शरसंकुत्तगात्रस्तु क्षणेन यदुनन्दनः ॥ ४०
 रुधिरं परिसुस्त्राव मदं मत्त इव द्विपः ।
 न यन्ता न रथो वापि न चाश्वाः पर्वतोपमाः ४१
 दृश्यन्ते शरसंछन्नाः केशवस्य महात्मनः ।
 केशवं तदवस्थं तु दृष्ट्वा भूतानि चक्रुः ॥ ४२
 दारुकस्तु तदा प्राह कृष्णं यादवनन्दनम् ।
 नेदृशो दृष्टपूर्वो हि सङ्ग्रामो वै पुरा मया ॥ ४३
 स्थातव्यमिति तिष्ठामि त्वत्प्रभावेण माधव ।
 अन्यथा न च मे प्राणा धारयेयुर्जनार्दन ॥ ४४
 अतः सञ्चिन्त्य गोविन्द क्षिप्रमस्य वधं कुरु ।
 एवमुक्तस्तु सूतेन केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४५
 एष ह्यतिबलो दैत्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
 रिपुः सुराणामभवद्भरदानेन गर्वितः ॥ ४६
 तथाऽऽसीद्रावणो नाम राक्षसो ह्यतिवीर्यवान् ।
 तेनैव बलवीर्येण बलं नागणयन्मम ॥ ४७
 अहं मृत्युश्च भविता काले काले दुरात्मनः ।
 न भेतव्यं तथा सूत नैष कश्चिन्मयि स्थिते ॥ ४८
 इत्येवमुक्त्वा भगवान्नन्दं गरुडध्वजः ।
 पाञ्चजन्यं महाशङ्खं पूरयामास केशवः ॥ ४९
 संमोहयित्वा भगवांश्चक्रं दिव्यं समाददे ।
 चिच्छेद च सुनीथस्य शिरश्चक्रेण संयुगे ॥ ५०
 स पपात महाबाहुर्वज्राहत इवाचलः ।
 ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्न्यं ददृशुर्नृपाः ॥ ५१
 उत्पतन्तं महाराज गगनादिव भास्करम् ।
 ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं लोकनमस्कृतम् ।

ववन्दे तत्तदा तेजो विवेश च नराधिप ॥ ५२
 तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ।
 यद्विवेश महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तमम् ॥ ५३
 अनग्रे प्रववर्ष द्यौः पपात ज्वलिताशनिः ।
 कृष्णेन निहते चैधे चचाल च वसुधरा ॥ ५४
 ततः केचिन्महीपाला नाब्रुवंस्तत्र किंचन ।
 अतीतवाक्पथे काले प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ५५
 हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यर्पिषन्नमर्षिताः ।
 अपरे दशनैरोष्ठानदशन्क्रोधमूर्छिताः ॥ ५६
 रहश्च केचिद्वाष्पेयं प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
 केचिदेव सुसंरब्धा मध्यस्थास्त्वपरेऽभवन् ॥ ५७
 ग्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवन्तो महर्षयः ।
 ब्राह्मणाश्च महात्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ।
 शशंसुर्निर्वृताः सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ॥ ५८
 'सदेवगन्धर्वगणा राजानो भुवि विश्रुताः ।
 प्रणामं हि हृषीकेशे प्राकुर्वन्त महात्मनि ॥ ५९

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

विस्तरेण राजसूयवर्णनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रववृते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ।
 शान्तविघ्नाहर्णक्षोभो महर्षिगणसङ्कुलः ॥ १
 तं तु यज्ञं महाबाहुरासमाप्तेर्जनार्दनः ।
 ररक्ष भगवाञ्छौरिः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ २
 तस्मिन्त्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः ।
 हेतुवादान्वहून्प्राहुः परपक्षजिगीषवः ॥ ३
 ददृशुस्ते नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।
 उपेन्द्रस्येव विहितं सहदेवेन भारत ॥ ४
 तद्यज्ञे न्यवसन् राजन् ब्राह्मणा भृशमुत्सुकाः ।
 कथयन्तः कथाः पुण्याः पश्यन्तो नटनर्तकान् ॥ ५
 ददृशुस्तोरणान्यत्र हेमतालमयानि च ।
 दीप्तभास्करतुल्यानि प्रदीप्तानीव तेजसा ॥ ६
 स यज्ञस्तोरणैस्तत्र ग्रहैर्द्यौरिव संबभौ ।

शय्यासनविहारांश्च सुबहून् रत्नसंवृतान् ॥ ७
 घटान्पात्रीकटाहानि कलशानि समन्ततः ।
 न ते किञ्चिदसौवर्णमपश्यंस्तत्र पार्थिवाः ॥ ८
 भुञ्जानानां च विप्राणां स्वादुभोज्यैः पृथग्विधैः ।
 अनिशं श्रूयते तत्र मुदितानां महात्मनाम् ॥ ९
 दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति ।
 एवंप्रकाराः संजल्पाः श्रूयन्ते तत्र नित्यशः ॥ १०
 ओदनानां विकाराणि स्वादूनि च बहूनि च ।
 विविधानि च भक्ष्याणि पेयानि मधुराणि च ॥ ११
 ददुर्द्विजानां सततं राजप्रेष्या महाध्वरे ।
 पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां भुञ्जतां तदा ॥ १२
 स्थापितस्तत्र संज्ञार्थं शङ्खोऽध्मायत नित्यशः ।
 मुहुर्मुहुः प्रणादस्तु तस्य शङ्खस्य भारत ॥ १३
 उत्तमः श्रूयते शब्दः श्रुत्वा विसयमागमन् ।

एवं प्रवृत्ते यज्ञे तु तुष्टपुष्टजनायुते ॥ १४
 अन्नस्य बहुशो राजन्तुसेधाः पर्वतोपमाः ।
 दधिकुल्याश्च ददशुः सर्पिषश्च हृदाञ्जनाः ॥ १५
 जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ।
 राजन्नदृश्यतैकस्थो राजस्तस्मिन्महाक्रतौ ॥ १६
 तत्र राजसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ।
 गृहीत्वा धनमाजग्मुस्तस्य राज्ञो महाक्रतौ ॥ १७
 राजानः स्रग्विणश्चैव संमृष्टमणिकुण्डलाः ।
 तान्परीविविषुर्विप्राञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८
 विविधान्यन्नपानानि लेह्यानि विविधानि च ।
 तेषां नृपोपभोग्यानि ब्राह्मणेभ्यो ददुः स ते १९
 नानाविधानि भक्ष्याणि स्वादुपुष्पफलानि च ।
 गुलानि स्वादुक्षौद्राणि ददुस्ते ब्राह्मणेषु वै ॥ २०
 एतानि सततं श्रुत्वा तस्मिन्यज्ञे द्विजातयः ।
 परां प्रीतिं ययुः सर्वे मोदमानास्ततस्ततः ॥ २१
 एवं प्रमुदितं सर्वं बहुशो धनधान्यवत् ।
 यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा विस्रयं परमं ययुः ॥ २२
 यथावद्भूयमानाग्निं राजसूयं महाक्रतुम् ।
 पाण्डवस्य यथाशास्त्रं जुहुवुः सर्वयाजकाः ॥ २३
 व्यासधौम्यादयः सर्वे विधिवत्पोडशर्लिजः ।
 स्वस्वकर्माणि चक्रुस्ते पाण्डवस्य महाक्रतौ ॥ २४
 नाषडङ्गविदत्रासीत्सदस्यो नाबहुश्रुतः ।
 नात्रतो नानुपाध्यायो न पापो नाक्षमो द्विजः २५
 न तत्र कृपणः कश्चिदरिद्रो न बभूव ह ।
 क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानुषः २६
 भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास सर्वदा ।
 सहदेवो महातेजाः सततं राजशासनात् ॥ २७
 संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकर्माणि याजकाः ।
 दिवसे दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रार्थचक्षुषः ॥ २८
 ब्राह्मणा वेदशास्त्रज्ञाः कथाश्चक्रुश्च सर्वतः ।
 रेमिरे च कथान्ते तु सर्वे तस्मिन्महाक्रतौ ॥ २९
 सा वेदिर्वेदसंपन्नैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
 आवभासे तदा कीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ॥ ३०
 पाण्डित्यदर्शनार्थाय केचन द्विजसत्तमाः ।

तर्कार्थमागताः केचित्केचिद्विद्याभिमानिनः ३१
 केचिद्विद्वक्ष्या केचिद्भीत्या राज्ञः प्रतापिनः ।
 सर्वेऽप्यवभृथस्नाता याजकाः केचन द्विजाः ॥ ३२
 ततो वै हेमयूपांश्च सर्वरत्नसमाचितान् ।
 शोभार्थं कारयामास सहदेवो महाद्युतिः ॥ ३३
 ददशुस्तोरणान्यत्र हेमतालमयानि च ।
 स यज्ञस्तोरणैस्तैश्च ग्रहैर्द्यौरिव संबभौ ॥ ३४
 तालानां तोरणैर्हैमैर्दान्तैरिव दिशागजैः ।
 दिक्षु सर्वासु विन्यस्तैस्तेजोभिर्भास्करैर्यथा ॥ ३५
 सकिरीटैर्नृपैश्चैव शुशुभे तत्सदस्तदा ।
 देवैर्दिव्यैश्च यक्षैश्च उरगैर्दिव्यमानुषैः ॥ ३६
 विद्याधरगणैः कीर्णैः पाण्डवस्य महात्मनः ।
 स राजसूयः शुशुभे धर्मराजस्य धीमतः ॥ ३७
 गन्धर्वगणसङ्कीर्णैः शोभितोऽप्सरसां गणैः ।
 देवैर्मुनिगणैर्यक्षैर्देवलोक इवापरः ॥ ३८
 स किंपुरुषगीतैश्च किन्नरैरुपशोभितः ।
 नारदश्च जगौ तत्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः ॥ ३९
 विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथाऽन्ये गीतकोविदाः ।
 रमयन्ति स तान्सर्वान्यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ४०
 तत्र चाप्सरसः सर्वाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ।
 ननृतुश्च जगुश्चात्र नित्यं कर्मान्तरेष्वथ ॥ ४१
 इतिहासपुराणानि आख्यानानि च सर्वशः ।
 ऊचुर्वै शब्दशास्त्रज्ञा नित्यं कर्मान्तरेष्वथ ॥ ४२
 भेर्यश्च मुरजाश्चैव महुका गोमुखश्च ये ।
 शृङ्गवंशाम्बुजा वीणाः श्रूयन्ते स सहस्रशः ॥ ४३
 लोकेऽस्मिन्सर्वविप्राश्च वैश्याः शूद्रा नृपादयः ।
 सर्वे म्लेच्छाः सर्वगणास्त्वादिमध्यान्तजास्तथा ॥
 नानादेशसमुद्भूतैर्नानाजातिभिरागतैः ।
 पर्याप्त इव लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४५
 भीष्मद्रोणादयः सर्वे कुरवः ससुयोधनाः ।
 वृष्णयश्च समग्राश्च पाञ्चालाश्चापि सर्वशः ॥ ४६
 यज्ञेऽस्मिन्सर्वकर्माणि चक्रुर्दासा इव क्रतौ ।
 एवं प्रवृत्तो यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ॥ ४७

शुशुभे च महाबाहो सोमस्येव क्रतुर्यथा ।
वस्त्राणि कम्बलांश्चैव प्रावारांश्चैव सर्वदा ॥ ४८
निष्कहेमजभाण्डानि भूषणानि च सर्वशः ।

प्रददौ तत्र विप्राणां धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४९
यानि तत्र महीपालैर्लब्धवान्भरतर्षभः ।
तानि सर्वाणि रत्नानि ब्राह्मणानां ददौ तदा ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

युधिष्ठिरेण व्यासादीनां पूजनम् ॥ १ ॥ राज्ञां युधिष्ठिरमामय्य स्वस्वदेशगमनम् ॥ २ ॥ श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरादीनामन्य
द्वारकां प्रति गमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः स कुरुराजस्य सर्वकर्मसमृद्धिमान् ।
यज्ञः प्रीतिकरो राजन्संबभौ विपुलोत्सवः ॥ १
शान्तविघ्नः सुखारम्भः प्रभूतधनधान्यवान् ।
अन्नवान्वहुभक्ष्यश्च केशवेन सुरक्षितः ॥ २
समापयामास च तं राजसूयं महाक्रतुम् ।
'कोटीसहस्रं प्रददौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ३
न करिष्यति तं लोके कश्चिदन्यो महीपतिः ।
याजकाः सर्वकामैश्च सततं तत्पुर्धनैः ॥ ४
ततश्चावभृथस्नातः स राजा पाण्डुनन्दनः ।
व्यासं धौम्यं वसिष्ठं च नारदं च महामुनिम् ॥ ५
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशंपायनमेव च ।
याज्ञवल्क्यं च कपिलं कपालं कौशिकं तथा ।
सर्वांश्च ऋत्विक्प्रवरान्पूजयामास सत्कृतान् ॥ ६
युधिष्ठिर उवाच ।

युष्मत्प्रसादात्प्राप्तोऽयं राजसूयो महाक्रतुः ।
जनार्दनप्रसादाद्धि संपूर्णो मे मनोरथः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

अथ यज्ञं समाप्यान्ते पूजयामास माधवम् ।
बलदेवं च देवेशं भीष्माद्यांश्च कुरुद्वहान् ॥ ८
ततस्त्ववभृथस्नातं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
समस्तं पार्थिवं क्षत्रमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या वर्धसि धर्मज्ञ साम्राज्यं प्राप्तवानसि ।
आजमीढाजमीढानां यशः संवर्धितं त्वया ॥ १०
कर्मणैतेन राजेन्द्र धर्मश्च सुमहान्कृतः ।

आपृच्छामो नरव्याघ्र सर्वकामैः सुपूजिताः ॥ ११
स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातुमर्हसि ।
श्रुत्वा तु वचनं राज्ञां धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२
यथार्हं पूज्य नृपतीन्भ्रातृन्सर्वानुवाच ह ।
राजानः सर्व एवैते प्रीत्याऽस्मान्समुपागताः ॥ १३
प्रस्थिताः स्वानि राष्ट्राणि मामापृच्छय परन्तपाः ।
अनुव्रजत भद्रं वो विषयान्तं नृपोत्तमान् ॥ १४
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय पाण्डवा धर्मचारिणः ।
यथार्हं नृपतीन्सर्वानेकैकं समनुव्रजन् ॥ १५
विराटमन्वयात्तूर्णं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
धनञ्जयो यज्ञसेनं महात्मानं महारथम् ॥ १६
भीष्मं च धृतराष्ट्रं च भीमसेनो महाबलः ।
द्रोणं तु समुतं वीरं सहदेवो युधां पतिः ॥ १७
नकुलः सुबलं राजन्सहपुत्रं समन्वयात् ।
द्रौपदेयाः ससौभद्राः पार्वतीयान्महारथान् ॥ १८
अन्वगच्छंस्तथैवान्यान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभाः ।
एवं सुपूजिताः सर्वे जग्मुर्विप्राः सहस्रशः ॥ १९
गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु सर्वेषु ब्राह्मणेषु च ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वासुदेवः प्रतापवान् ॥ २०
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि द्वारकां कुरुनन्दन ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं दिष्ट्या त्वं प्राप्तवानसि ॥ २१
तमुवाचैवमुक्तस्तु धर्मराजो जनार्दनम् ।
तव प्रसादाद्भोविन्द प्राप्तः क्रतुवरो मया ॥ २२
क्षत्रं समग्रमपि च त्वत्प्रसादाद्भवे स्थितम् ।
उपादाय बलिं मुख्यं मामेव समुपस्थितम् ॥ २३

कथं त्वद्गमनार्थं मे वाणी वितरतेऽनघ ॥ २४
न ह्यहं त्वामृते वीर रतिं प्राप्नोमि कर्हिचित् ।
अवश्यं चैव गन्तव्या भवता द्वारका पुरी ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स धर्मात्मा युधिष्ठिरसहायवान् ।
अभिगम्याब्रवीत्प्रीतः पृथां पृथुयशा हरिः ॥ २६
साम्राज्यं समनुप्राप्ताः पुत्रास्तेऽद्य पितृष्वसः ।
सिद्धार्था वसुमन्तश्च सा त्वं प्रीतिमवाप्नुहि ॥ २७
अनुज्ञातस्त्वया चाहं द्वारकां गन्तुमुत्सहे ।
सुभद्रां द्रौपदीं चैव सभाजयत केशवः ॥ २८
निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्माद्युधिष्ठिरसहायवान् ।
स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च २९
ततो मेघवपुःप्रख्यं स्यन्दनं च सुकल्पितम् ।
योजयित्वा महाबाहुर्दारुकः समुपस्थितः ॥ ३०
उपस्थितं रथं दृष्ट्वा तार्क्ष्यप्रवरकेतनम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारुह्य महामनाः ॥ ३१

प्रययौ पुण्डरीकाक्षस्ततो द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३२
तं पद्भ्यामनुवव्राज धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्वासुदेवं महाबलम् ॥ ३३
ततो मुहूर्तं सकृद्वा स्यन्दनप्रवरं हरिः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३४
अप्रमत्तः स्थितो नित्यं प्रजाः पाहि विशांपते ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ॥ ३५
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु सहस्राक्षमिवामराः ।
कृत्वा परस्परेणैव संवादं कृष्णपाण्डवौ ॥ ३६
अन्योन्यं समनुज्ञाप्य जग्मतुः स्वगृहान्प्रति ।
गते द्वारवतीं कृष्णे सात्वतप्रवरे नृप ॥ ३७
महादुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
'सूतपुत्रश्च राधेयः सह दुःशासनादिभिः ॥ ३८
सर्वकामगुणोपेतैरर्च्यमानास्तु भारत ।'
तस्यां सभायां दिव्यायामवसंस्तत्र पाण्डवैः ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ समाप्तं च शिशुपालवधपर्व ॥

(अथ द्यूतपर्व ॥ ७ ॥)

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

व्यासंप्रति युधिष्ठिरेण उत्पातफलप्रक्षे व्यासेन तत्कथनपूर्वकं कैलासगमनम् ॥ १ ॥ व्यासोक्तं भ्रातृषु निवेद्य शोचतो युधिष्ठिरस्य अर्जुनेन समाश्वासनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण समयकरणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
'अनुसंसार्थं नृपतीन्पाण्डवाः पाण्डवाग्रजम् ।
अभिजग्मुर्महेष्वासा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १
सोऽनुमेने महाबाहुर्भातृश्च सुहृदस्तथा ।'
शिष्यैः परिवृतो व्यासः पुरस्तात्समपद्यत ॥ २
सोऽभ्ययादासनाच्चूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाद्येनासनदानेन पितामहमपूजयत् ॥ ३
अथोपविश्य भगवान्काञ्चने परमासने ।

आस्यतामिति चोवाच धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४
अथोपविष्टं राजानं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
उवाच भगवान्व्यासस्तत्तद्वाक्यविशारदः ॥ ५
दिष्ट्वा वर्धसि कौन्तेय साम्राज्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
वर्धिताः कुरवः सर्वे त्वया कुरुकुलोद्भव ॥ ६
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पूजितोऽस्मि विशांपते ।
एवमुक्तः स कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ७
अभिवाद्योपसङ्गृह्य पितामहमथाब्रवीत् ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

संशयो द्विपदां श्रेष्ठ ममोत्पन्नः सुदुर्लभः ।
तस्य नान्योऽस्ति वक्ता वै त्वामृते द्विजपुङ्गव ॥१९॥
उत्पातांस्त्रिविधान्प्राह नारदो भगवानृषिः ।
दिव्याश्चैवान्तरिक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह ॥१०॥
'सुमहच्च फलं तेषां भवितेति न संशयः ।'
अपि चैद्यस्य पतनाच्छान्तमौत्पातिकं महत् ॥११॥
वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ।
कृष्णद्वैपायनो व्यास इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
त्रयोदश समा राज्ञुत्पातानां फलं महत् ।
सर्वक्षत्रविनाशाय भविष्यति विशांपते ॥ १३ ॥
त्वामेकं कारणं कृत्वा कालेन भरतर्षभ ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं क्षयं यास्यति भारत ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १४ ॥
स्वप्नं द्रक्ष्यसि राजेन्द्र तस्मिन्काल उपस्थिते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १५ ॥
यान्तं द्रक्ष्यसि राजेन्द्र क्षपान्ते त्वं वृषध्वजम् ।
नीलकण्ठं भवं स्थाणुं कपालिं त्रिपुरान्तकम् ॥ १६ ॥
उग्रं रुद्रं पशुपतिं महादेवमुमापतिम् ।
हरं शर्वं वृषं शूलं पिनाकिं कृत्तिवाससम् ॥ १७ ॥
कैलासकूटप्रतिमे वृषभेऽवस्थितं शिवम् ।
निरीक्षमाणं सततं पितुराजाश्रितां दिशम् ॥ १८ ॥
एवमीदृशकं स्वप्नं द्रक्ष्यसि त्वं विशांपते ।
मा तत्कृते ह्यनुध्याहि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १९ ॥
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि कैलासं पर्वतं प्रति ।
अग्रमत्तः स्थितो दान्तः पृथिवीं परिपालय ॥ २० ॥
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्कैलासं पर्वतं ययौ ।
कृष्णद्वैपायनो व्यासः सह शिष्यैः सहानुगैः ॥ २१ ॥
गते पितामहे राजा चिन्ताशोकसमन्वितः ।

निःश्वासशुष्णमसकृत्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ २२ ॥
कथं तु दैवं शक्येत पौरुषेण प्रवाधितुम् ।
अवश्यमेव भविता यदुक्तं परमर्षिणा ॥ २३ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजाः सर्वान्भ्रातृन्युधिष्ठिरः ।
श्रुतं वै पुरुषव्याघ्रा यन्मां द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ २४ ॥
तदा तद्वचनं श्रुत्वा मरणे निश्चिता मतिः ।
सर्वक्षत्रस्य निधने यद्यहं हेतुरीप्सितः ॥ २५ ॥
कालेन निर्मितस्तात को ममार्थोऽस्ति जीवतः ।
एवं ब्रुवन्तं राजानं फाल्गुनः प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥
मा राजन्कश्मलं घोरं प्रविशो बुद्धिनाशनम् ।
संप्रधार्य महाराज यत्क्षमं तत्समाचर ॥ २७ ॥
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिर्भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनस्य वचनं तत्रैव समचिन्तयत् ॥ २८ ॥
अद्यप्रभृति भद्रं वः प्रतिज्ञां मे निबोधत ।
त्रयोदश समास्तात को ममार्थोऽस्ति जीवतः ॥ २९ ॥
न प्रवक्ष्यामि परुषं भ्रातृन्यांश्च पार्थिवान् ।
स्थितो निद्रेशे ज्ञातीनां योक्ष्ये तत्समुदाहरन् ॥ ३० ॥
एवं मे वर्तमानस्य स्वसुतेऽश्वितरेषु च ।
भेदो न भविता लोके भेदमूलो हि विग्रहः ॥ ३१ ॥
विग्रहं दूरतो रक्षन्प्रियाण्येव समाचरन् ।
वाच्यतां न गमिष्यामि लोकेषु मनुजर्षभाः ॥ ३२ ॥
भ्रातृर्ज्येष्ठस्य वचनं पाण्डवाः संनिशम्य तत् ।
तमेव समवर्तन्त धर्मराजहिते रताः ॥ ३३ ॥
संसत्सु समयं कृत्वा धर्मराड्भ्रातृभिः सह ।
पितृस्तर्प्य यथान्यायं देवताश्च विशांपते ॥ ३४ ॥
कृतमङ्गलकल्याणो भ्रातृभिः परिवारितः ।
गतेषु क्षत्रियेन्द्रेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ३५ ॥
युधिष्ठिरः सहामात्यः प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
दुर्योधनो महाराज शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ३६ ॥
सभायां रमणीयायां तत्रैवास्ते नराधिप ॥ ३६ ॥

चतुःससतितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

युधिष्ठिरसभायां दुर्योधने निर्जलदेशे जलभ्रमेण परिधानमुत्कर्षति सति तथा सजलदेशे स्थलभ्रान्त्या अनवधानगमनेन जले पतति च सति भीमादिभिरुपहासः ॥ १ ॥ चिन्तातान्तं दुर्योधनं प्रति शकुनिना चिन्ताहेतुप्रश्ने दुर्योधनेन तत्कथन-पूर्वकं धृतराष्ट्रे स्वदुःखनिवेदनाय शकुनिं प्रति चोदनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वसन्दुर्योधनस्तस्यां सभायां पुरुषर्षभ ।
 शनैर्ददर्श तां सर्वां सभां शकुनिना सह ॥ १
 तस्यां दिव्यानभिप्रायान्दर्श कुरुनन्दनः ।
 न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागसाहये ॥ २
 स कदाचित्सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 स्फाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया ॥ ३
 खवस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान्बुद्धिमोहितः ।
 दुर्मना विमुखश्चैव परिचक्राम तां सभाम् ॥ ४
 ततः स्थले निपतितो दुर्मना व्रीडितो नृपः ।
 निःश्वसन्विमुखश्चापि परिचक्राम तां सभाम् ॥ ५
 ततः स्फाटिकतोयां वै स्फाटिकाम्बुजशोभितां ।
 वापीं मत्वा स्थलमिव सवासाः प्रापतज्जले ॥ ६
 जले निपतितं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
 जहास जहसुश्चैव किङ्कराश्च सुयोधनम् ॥ ७
 व्रासांसि च शुभान्यसौ प्रदद् राजशासनात् ।
 तथागतं तु तं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ॥ ८
 अर्जुनश्च यमौ चोभौ सर्वे ते ग्राहसंस्तदा ।
 नामर्षयस्तत्तस्तेषामवहासममर्षणः ॥ ९
 आकारं रक्षमाणस्तु न स तान्समुदैक्षत ।
 पुनर्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम् ॥ १०
 आरूरोह ततः सर्वे जहसुश्च पुनर्जनाः ।
 द्वारं तु पिहिताकारं स्फाटिकं प्रेक्ष्य भूमिपः ।
 प्रविशन्नाहतो मूर्ध्नि व्याघूर्णित इव स्थितः ॥ ११
 तादृशं च परं द्वारं स्फाटिकोरुक्वाटकम् ।
 विघट्टयन्कराभ्यां तु निष्क्रम्याग्रे पपात ह ॥ १२
 द्वारं तु वितताकारं समापेदे पुनश्च सः ।
 तद्दृष्टं चेति मन्वानो द्वारस्थानादुपारमत ॥ १३
 एवं प्रलम्भान्विविधान्प्राप्य तत्र विशंपते ।
 पाण्डवेयाभ्यनुज्ञातस्ततो दुर्योधनो नृपः ॥ १४

अपहृष्टेन मनसा राजसूये महाकृतौ ।
 प्रेक्ष्य तामद्भुतामृद्धिं जगाम गजसाह्वयम् ॥ १५
 पाण्डवश्रीप्रतप्तस्य ध्यायमानस्य गच्छतः ।
 दुर्योधनस्य नृपतेः पापा मतिरजायत ॥ १६
 पार्थान्सुमनसो दृष्ट्वा पार्थिवांश्च वशानुगान् ।
 कृत्स्नं चापि हितं लोकमाकुमारं कुरुद्वह ॥ १७
 महिमानं परं चापि पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो विवर्णः समपद्यत ॥ १८
 स तु गच्छन्नेकाग्रः सभामेकोऽन्वचिन्तयत् ।
 श्रियं च तामनुपमां धर्मराजस्य धीमतः ॥ १९
 प्रमत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्योधनस्तदा ।
 नाभ्यभाषत्सुबलजं भाषमाणं पुनःपुनः ॥ २०
 अनेकाग्रं तु तं दृष्ट्वा शकुनिः प्रत्यभाषत ।
 दुर्योधन कुतोमूलं निःश्वसन्निव गच्छसि ॥ २१
 दुर्योधन उवाच ।
 दृष्ट्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
 जितामस्त्रप्रतापेन श्वेताश्वस्य महात्मनः ॥ २२
 तं च यज्ञं तथाभूतं दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल ।
 यथा शक्रस्य देवेषु तथाभूतं महाद्युतेः ॥ २३
 अमर्षेण तु संपूर्णो दह्यमानो दिवानिशम् ।
 शुचिशुक्रागमे काले शुष्ये तोयमिवाल्पकम् ॥ २४
 पश्य सात्वतमुख्येन शिशुपालो निपातितः ।
 न च तत्र पुमानासीत्कश्चित्स्य पदानुगः ॥ २५
 दह्यमाना हि राजानः पाण्डवोत्थेन वह्निना ।
 क्षान्तवन्तोऽपराधं ते को हि तत्क्षन्तुमर्हति ॥ २६
 वासुदेवेन तत्कर्म यथाऽयुक्तं महत्कृतम् ।
 सिद्धं च पाण्डुपुत्राणां प्रतापेन महात्मनाम् ॥ २७
 तथाहि रत्नान्यादाय विविधानि नृपा नृपम् ।
 उपातिष्ठन्त कौन्तेयं वैश्या इव करप्रदाः ॥ २८
 श्रियं तथागतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे ।

अमर्षवशमापन्नो दह्यामि न तथोचितः ॥ २९
 वह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा विषम् ।
 अपो वापि प्रवेक्ष्यामि न हि शक्ष्यामि जीवितुं ३०
 को हि नाम पुमाँल्लोके मर्षयिष्यति सत्त्वान् ।
 सपत्नानृद्धयतो दृष्ट्वा हीनमात्मानमेव च ॥ ३१
 सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान्नापुमानपि ।
 योऽहं तां मर्षयाम्यद्य तादृशीं श्रियमागताम् ३२
 ईश्वरत्वं पृथिव्याश्च वसुमत्तां च तादृशीम् ।
 यज्ञं च तादृशं दृष्ट्वा मादृशः को न संज्वरेत् ३३
 अशक्तश्चैव एवाहं तामाहर्तुं नृपश्रियम् ।
 सहायांश्च न पश्यामि तेन मृत्युं विचिन्तये ॥ ३४

दैवमेव परं मन्ये पौरुषं च निरर्थकम् ।
 दृष्ट्वा कुन्तीसुते शुद्धां श्रियं तामहतां तथा ॥ ३५
 कृतो यत्नो मया पूर्वं विनाशे तस्य सौबल ।
 तच्च सर्वमतिक्रम्य संवृद्धोऽप्सिव पङ्कजम् ॥ ३६
 तेन दैवं परं मन्ये पौरुषं च निरर्थकम् ।
 धार्तराष्ट्राश्च हीयन्ते पार्था वर्धन्ति नित्यशः ।
 'कृष्णस्तु सुमनास्तेषां विवर्धयति संपदः ॥' ३७
 सोऽहं श्रियं च तां दृष्ट्वा सभां तां च तथाविधाम् ।
 रक्षिभिश्चावहासं तं परितप्ये यथाऽग्निना ॥ ३८
 स मामभ्यनुजानीहि मातुलाद्य सुदुःखितम् ।
 अमर्षं च समाविष्टं धृतराष्ट्रे निवेदय ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

शकुनिना दुर्योधनं प्रति पाण्डवानां पौरुषेणाजयत्वकथनपूर्वकं द्यूतेन जेष्यामीति समाश्वासनादिकम् ॥ १ ॥

शकुनिरुवाच ।

दुर्योधन न तेऽमर्षः कार्यः प्रति युधिष्ठिरम् ।
 भागधेयानि हि स्वानि पाण्डवा भुञ्जते सदा ॥ १
 विधानं विविधाकारं परं तेषां विधानतः ।
 अनेकैरभ्युपायैश्च त्वया न शकिताः पुरा ॥ २
 आरब्धा हि महाराज पुनःपुनररिन्दम ।
 विमुक्ताश्च नरव्याघ्रा भागधेयपुरस्कृताः ।
 'उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ॥' ३
 तैर्लब्धा द्रौपदी भार्या दुपदश्च सुतैः सह ।
 सहायाः पृथिवीपाला वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ४
 लब्धश्चानभिभूतार्थैः पित्र्योऽंशः पृथिवीपते ।
 विवृद्धस्तेजसा तेषां तत्र का परिदेवना ॥ ५
 धनञ्जयेन गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी ।
 लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तोषयित्वा हुताशनम् ६
 तेन कार्मुकमुख्येन बाहुवीर्येण चात्मनः ।
 कृता वशे महीपालास्तत्र का परिदेवना ॥ ७
 अग्निदाहान्मयं चापि मोक्षयित्वा स दानवम् ।
 सभां तां कारयामास सव्यसाची परन्तपः ॥ ८
 तेन चैव मयेनोक्ताः किंकरा नाम राक्षसाः ।

वहन्ति तां सभां भीमास्तत्र का परिदेवना ॥ ९
 यच्चासहायतां राजभुक्तवानसि भारत ।
 तन्मिथ्या आतरो हीमे तव सर्वे वशानुगाः १०
 द्रोणस्तव महेष्वासः सह पुत्रेण वीर्यवान् ।
 सूतपुत्रश्च राधेयो दृढधन्वा महारथः ॥ ११
 'स एकः समरे सर्वान्पाण्डवान्सहसोमकान् ।
 विजेष्यति महाबाहो किं सहायैः करिष्यसि ॥ १२
 भीष्मश्च पुरुषव्याघ्रो गौतमश्च महारथः ।
 जयद्रथश्च बलवान्सोमदत्तस्तथैव च ॥' १३
 अहं च सह सोदर्यैः सौमदत्तिश्च पार्थिवः ।
 एतैस्त्वं सहितः सर्वैर्जय कृत्स्नां वसुन्धराम् ॥ १४
 दुर्योधन उवाच ।
 त्वया च सहितो राजन्नेतैश्चान्यैर्महारथैः ।
 एतानहं विजेष्यामि यदि त्वमनुमन्यसे ॥ १५
 एतेषु विजितेष्वद्य भविष्यति मही मम ।
 सर्वे च पृथिवीपालाः सभा सा च महाधना १६
 शकुनिरुवाच ।
 धनञ्जयो वासुदेवो भीमसेनो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च दुपदश्च सहात्मजैः ॥ १७

नैते युधि पराजेतुं शक्या देवगणैरपि ।
 महारथा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ १८
 अहं तु तद्विजानामि विजेतुं येन शक्यते ।
 युधिष्ठिरं स्वयं राजस्तन्निबोध जुषस्व च ॥ १९
 दुर्योधन उवाच ।
 अग्रमादेन सुहृदामन्येषां च महात्मनाम् ।
 यदि शक्या विजेतुं ते तन्ममाचक्ष्व मातुल ॥ २०
 शकुनिरुवाच ।
 द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न स जानाति देवितुम् ।

समाहूतश्च राजेन्द्रो न शक्यति निवर्तितुम् ॥ २१
 देवने कुशलश्चाहं न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
 त्रिषु लोकेषु कौरव्य तं त्वं द्यूते समाह्वय ॥ २२
 तस्याक्षकुशलो राजन्नादास्येऽहमसंशयम् ।
 राज्यं श्रियं च तां दीप्तां त्वदर्थं पुरुषर्षभ ॥ २३
 इदं तु सर्वं त्वं राज्ञे दुर्योधन निवेदय ।
 अनुज्ञातस्तु ते पित्रा विजेष्ये तान्न संशयः ॥ २४
 दुर्योधन उवाच ।
 त्वमेव कुरुमुख्याय धृतराष्ट्राय सौबल ।
 निवेदय यथान्यायं नाहं शक्ये निवेदितुम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाषर्वणि द्यूतपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

शकुनिना दुर्योधनस्य चिन्तया कार्यादिकं बोधितेन धृतराष्ट्रेण दुर्योधनप्रति चिन्ताकारणप्रश्नः ॥ १ ॥ दुर्योधनेन तत्कथनपूर्वकं धृतराष्ट्रं प्रति द्यूताभ्यनुज्ञानप्रार्थनम् ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रेण द्यूतसभानिर्माणाज्ञापनपूर्वकं पाण्डवानयनाय विदुरं प्रति चोदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अनुभूय तु राज्ञस्तं राजसूयं सुदुर्मतिः ।
 'युधिष्ठिरस्य शकुनिर्दुर्योधनसुसंयुतः ॥ १
 विवेश हास्तिनपुरं दुर्योधनमतेन सः ।
 बाढमित्येव शकुनिर्दृढं हृदि चकार ह ॥ २
 अस्वस्थतां च तां दृष्ट्वा धर्तराष्ट्रस्य पापकृत् ।
 भारतानां च दुष्टात्मा क्षयाय हि नृपक्षयः ॥ ३
 प्रियकृन्मतमाज्ञाय पूर्वं दुर्योधनस्य तत् ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनं शकुनिः सौबलस्तदा ॥ ४
 दुर्योधनवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 उपगम्य महाप्राज्ञं शकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५
 शकुनिरुवाच ।
 दुर्योधनो महाराज विवर्णो हरिणः कृशः ।
 दीनश्चिन्तापरश्चैव तं विद्धि मनुजाधिप ॥ ६
 न वै परीक्षसे सम्यगसंख्यं शत्रुसंभवम् ।
 ज्येष्ठपुत्रस्य हृच्छोकं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ ७
 'एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 दुर्योधनं समाह्वय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।
 दुर्योधन कुतोमूलं भृशमार्तोऽसि पुत्रक ।
 श्रोतव्यश्चेन्मया सोऽर्थो ब्रूहि मे कुरुनन्दन ॥ ९
 अयं त्वां शकुनिः प्राह विवर्णं हरिणं कृशम् ।
 चिन्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य तव संभवम् ॥ १०
 ऐश्वर्यं हि महत्पुत्र त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 आतरः सुहृदश्चैव नाचरन्ति तवाप्रियम् ॥ ११
 आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनम् ।
 आजानेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥ १२
 शयनानि महार्हाणि योषितश्च मनोरमाः ।
 गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च यथासुखम् ॥ १३
 देवानामिव ते सर्वं वाचि बद्धं न संशयः ।
 स दीन इव दुर्धर्ष कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ १४
 'मात्रा पित्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् ।
 प्राप्तस्त्वमसि तत्तात निखिलां नः कुलश्रियम् ॥ १५
 उपस्थितः सर्वकामैस्त्रिदिवे वासवो यथा ।
 विविधैरन्नपानैश्च प्रवरैः किं नु शोचसि ॥ १६

कुतोमूलं किमूलम् । कुत इति प्रथमाथे तसिः ॥ ९ ॥

निरुक्तं निगमं छन्दः षडङ्गान्यस्त्रशास्त्रवान् ।
 अधीती कृतविद्यस्त्वं दशव्याकरणैः कृपात् ॥ १७
 हलायुधात्कृपाद्रोणादस्त्रविद्यामधीतवान् ।
 आता ज्येष्ठः स्थितो राज्ये किमु शोचसि पुत्रक ॥ १८
 पृथग्जनैरलभ्यं यदशनाच्छादनं बहु ।
 प्रभुः सन्भुञ्जसे पुत्र संस्तुतः सूतमागधैः ॥ १९
 तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम् ।
 लोके सिद्धयेष्टभागन्यस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मन्दः क्रोधवशानुगः ।
 पितरं प्रत्युवाचेदं स्वमतिं संप्रकाशयन् ॥ २१
 दुर्योधन उवाच ।
 अश्राम्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा ।
 अमर्षं धारये चोग्रं निनीषुः कालपर्ययम् ॥ २२
 अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परं स्थितः ।
 केशान्मुमुक्षुः परजान्स वै पुरुष उच्यते ॥ २३
 सन्तोषो वै श्रियं हन्ति ह्यभिमानं च भारत ।
 अनुक्रोशभये चोभे यैर्वृतो नाश्रुते महत् ॥ २४
 न मां ग्रीणाति मद्भुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ।
 अतिज्वलन्तीं कौन्तेये विवर्णकरणीं मम ॥ २५
 सपत्नानृद्धतोत्मानं हीयमानं निशाम्य च ।
 अदृश्यामपि कौन्तेय श्रियं पश्यन्निवोद्यताम् ॥ २६
 तस्मादहं विवर्णश्च दीनश्च हरिणः कृशः ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ २७
 त्रिंशदासीक एकैको यान्निभर्ति युधिष्ठिरः ।
 दशान्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २८
 कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ।
 काम्बोजः प्राहिणोत्तसै परार्ध्यानपि कम्बलान् ।
 गजयोषिद्रवाश्वस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २९
 त्रिशतं चोष्ट्रवामीनां शतानि विचरन्त्युत ।
 राजन्या बलिमादाय समेता हि नृपक्षये ॥ ३०

कदलीमृगा हरिणविशेषास्तेषां मोकान्यजिनानि तान्येव कृष्ण-
 श्यामारुणानि चित्रवर्णीनीत्यर्थः ॥ २९ ॥ वाटाः क्षेत्राविष्ट-
 यस्तासां धाना अभिनवोद्भेदो येषां ते सस्यादिसंपन्नक्षेत्रादिदृष्टि-

पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते ।
 आहरन्कतमुख्येऽस्मिन्कुन्तीपुत्राय भूरिशः ॥ ३१
 न कचिद्धि मया तादृग्दृष्टपूर्वं न च श्रुतः ।
 यादृग्धनागमो यज्ञे पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ॥ ३२
 'असत्यं चेदिदं सर्वं सञ्जयं प्रष्टुमर्हसि ।'
 अपर्यन्तं धनौघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप ।
 शर्म नैवाभिगच्छामि चिन्तयानो विशांपते ॥ ३३
 ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शतसङ्घशः ।
 त्रिखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ३४
 कमण्डलनुपादाय जातरूपमयाञ्शुभान् ।
 त्रैखर्वाः प्रतिवेद्यासै लेभिरेऽथ प्रवेशनम् ॥ ३५
 यथैव मधु शक्राय धारयन्त्यमरस्त्रियः ।
 तदसै कांस्यमाहाशीद्वारुणं कलशोदधिः ॥ ३६
 शङ्खप्रवरमादाय वासुदेवोऽभिषिक्तवान् ।
 शैक्यं रुक्मसहस्रस्य बहुरत्नविभूषितम् ॥ ३७
 दृष्ट्वा च मम तत्सर्वं ज्वररूपमिवाभवत् ।
 गृहीत्वा तत्तु गच्छन्ति समुद्रौ पूर्वदक्षिणौ ॥ ३८
 तथैव पश्चिमं यान्ति गृहीत्वा भरतर्षभ ।
 उत्तरं तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिणः ।
 तत्र गत्वाऽर्जुनो दण्डमाजहारामितं धनम् ॥ ३९
 'कृतां बैन्दुसुरै रत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम् ।
 अपश्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ॥ ४०
 उत्कर्षन्तं च वासश्च ग्राहसन्मां वृकोदरः ।
 किङ्कराश्च सभापाला जहसुर्भरतर्षभ ॥ ४१
 पित्रोरर्थे विशेषेण प्रावृण्वं तत्र जीवितम् ।
 तत्र स यदि शक्तः स्यां घातयेयं वृकोदरम् ॥ ४२
 सपत्नेनापहासो हि स मां दहति भारत ॥ ४३
 तत्र स्फाटिकतोयां हि स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
 सभां पुष्करिणीं मत्वा पतितोऽस्मि नराधिप ॥ ४४
 तत्र मामहसद्भीमः सह पार्थेन सस्वरम् ।
 द्रौपदी च सह स्त्रीभिः पातयन्ती मनो मम ॥ ४५
 किन्नवस्त्रस्य च जले किङ्करा राजचोदिताः ।

मन्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ शैक्यं वरत्रामयं पात्राधारभूतं शिक्यं
 कावचीति प्रसिद्धं तत्र स्थितं पात्रं शैक्यम् । एतेन सामुद्रय आप
 उक्ताः ॥ ३७ ॥ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखतरं मम ॥ ४६
 अस्तम्भा इव तिष्ठन्ति स्तम्भा इव सहस्रशः ।
 सोऽहं तत्राहतो राजन्स्फटिकाभ्यन्तरे विभो ॥ ४७
 अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्धारसंस्थानरूपिणा ।
 अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ४८
 आमृशन्निव तां दृष्ट्वा मार्गान्तरमुपाविशम् ।
 इदं द्वारमिदं राजन्नद्वारमिति मां प्रति ।
 अद्भुतं प्रहसन्वाक्यं वभाषे स वृकोदरः ॥ ४९
 स्त्रियश्च तत्र मां दृष्ट्वा जहमुस्तादृशं नृप ।
 सर्वं हासकरं तेषां सदस्यानां नरर्षभ ॥ ५०
 न श्रुतानि न दृष्टानि यानि रत्नानि मे क्वचित् ।
 तानि मे तत्र दृष्टानि तेन तप्तोऽस्मि दुःखितः ५१
 हुताशनं प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि महोदधिम् ।
 संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ५२
 इदं चाद्भुतमत्रासीत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ५३
 पूर्णं शतसहस्रे तु विप्राणां भुञ्जतां सदा ।
 स्थापितस्तत्र संज्ञार्थं शङ्खो ध्मायति नित्यशः ५४
 मुहुर्मुहुः प्रणदतस्तस्य शङ्खस्य भारत ।
 अनिशं शब्दमश्रौषं ततो रोमाणि मेऽहृषन् ॥ ५५
 पार्थिवैर्वहुभिः क्रीर्णमुपस्थानं दिदृक्षुभिः ।
 अशोभत महाराज नक्षत्रैर्घौरिवामला ॥ ५६
 सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वै जनेश्वर ।
 यज्ञे तस्य महाराज पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ॥ ५७
 वैश्या इव महीपाला द्विजातिपरिवेषकाः ।
 न सा श्रीर्देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ।
 गुह्यकाधिपतेर्वापि या श्री राजन्युधिष्ठिरे ॥ ५८
 तां दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रस्य श्रियं परमिकामहम् ।
 शान्तिं न परिगच्छामि दह्यमानेन चेतसा ॥ ५९
 'अप्राप्य पाण्डवैश्वर्यं शमो मम न विद्यते ।
 अरीन्बाणैः शाययिष्ये शयिष्ये वा हतः परैः ६०
 एतादृशस्य मे किं नु जीवितेन परन्तप ।
 वर्धन्ते पाण्डवा राजन्वयं हि स्थितवृद्धयः ॥ ६१
 शकुनिरुवाच ।
 यामेतामनुलां लक्ष्मीं दृष्ट्वानसि पाण्डवे ।
 तस्याः प्राप्तावुपायं मे शृणु सत्यपराक्रम ॥ ६२

अहमक्षेष्वाभिज्ञोऽस्मि पृथिव्यामपि भारत ।
 हृदयज्ञः पणज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवने ॥ ६३
 द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् ।
 आहूतश्चैष्यति व्यक्तं नित्यमेवाह्वयत्स्वयम् ॥ ६४
 नियतं तं विजेष्यामि कृत्वा तु कपटं विभो ।
 आनयामि समृद्धिं तां दिव्यां चोपाह्वयस्व तम् ६५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः शकुनिना राजा दुर्योधनस्ततः ।
 धृतराष्ट्रमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ६६
 अयमुत्सहते राजञ्जिश्यमाहर्तुमक्षयितुम् ।
 द्यूतेन पाण्डुपुत्रस्य तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६७
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 क्षत्ता मन्त्री महाप्राज्ञः स्थितो यस्यास्मि शासने ।
 तेन सङ्गम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ६८
 स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ।
 उभयोः पक्षयोर्युक्तं वक्ष्यत्यर्थविनिश्चयम् ॥ ६९
 दुर्योधन उवाच ।
 निवर्तयिष्यति त्वाऽसौ यदि क्षत्ता समेष्यति ।
 निवृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहमसंशयम् ॥ ७०
 स त्वं मयि मृते राजन्विदुरेण सुखी भव ।
 भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां किं मया त्वं करिष्यसि ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 आर्तवाक्यं तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निशम्य सः ।
 धृतराष्ट्रोऽब्रवीत्प्रेष्यान्दुर्योधनमते स्थितः ॥ ७२
 स्थूणासहस्रैर्वृहतीं शतद्वारां सभां मम ।
 मनोरमां दर्शनीयामाशु कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ७३
 ततः संस्तीर्य रत्नैस्तां तक्ष्ण आनाय्य सर्वशः ।
 सुकृतां सुप्रवेशां च निवेदयत मेऽशनैः ॥ ७४
 दुर्योधनस्य शान्त्यर्थमिति निश्चित्य भूमिपः ।
 धृतराष्ट्रो महाराज ग्राहिणोद्विदुराय वै ॥ ७५
 अपृष्ट्वा विदुरं स्वस्य नासीत्कश्चिद्विनिश्चयः ।
 द्यूते दोषांश्च जानन्स पुत्रस्नेहादकृष्यत ॥ ७६
 तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान्कलिद्वारमुपस्थितम् ।
 विनाशमुखमुत्पन्नं धृतराष्ट्रमुपाद्रवत् ॥ ७७
 सोऽभिगम्य महात्मानं आता आतरमग्रजम् ।

मूर्ध्ना प्रणम्य चरणाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ७८
 विदुर उवाच ।
 नाभिनन्दामि ते राजन्व्यवसायमिमं प्रभो ।
 पुत्रैर्भेदो यथा न स्याद्यूतहेतोस्तथा कुरु ॥ ७९
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 क्षत्तः पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहो न भविष्यति ।
 यदि देवाः प्रसादं नः करिष्यन्ति न संशयः ८०
 अशुभं वा शुभं वापि हितं वा यदि वाऽहितम् ।
 प्रवर्ततां सुहृद्यूतं दिष्टमेतन्न संशयः ॥ ८१

मयि सन्निहिते द्रोणे भीष्मे त्वयि च भारत ।
 अनयो दैवविहितो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ८२
 गच्छ त्वं रथमास्थाय हयैर्वातसमैर्जवे ।
 खाण्डवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ॥ ८३
 न वाच्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते ।
 दैवमेव परं मन्ये येनैतदुपपद्यते ॥ ८४
 इत्युक्तो विदुरो धीमान्नेदमस्तीति चिन्तयन् ।
 आपगेयं महाप्राज्ञमभ्यगच्छत्सुदुःखितः ॥ ८५

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

जनमेजयेन विस्तरेण द्यूतवृत्तान्तकथनप्रार्थनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रेण दुर्योधनं प्रति द्यूतनिषेधनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनेन धृतराष्ट्रं प्रति भीमादिकृतस्वापहसनादिकथनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 कथं समभवद्यूतं भ्रातॄणां तन्महात्ययम् ।
 यत्र तद्व्यसनं प्राप्तं पाण्डवैर्मे पितामहैः ॥ १
 के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मविच्चम ।
 के चैनमन्वमोदन्त के चैनं प्रत्यपेधयन् ॥ २
 विस्तरेणैतदिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ।
 मूलं ह्येतद्विनाशस्य पृथिव्या द्विजसत्तम ॥ ३
 सौतिरुवाच ।
 एवमुक्तस्ततो राज्ञा व्यासशिष्यः प्रतापवान् ।
 आचक्षेऽथ यद्वृत्तं तत्सर्वं वेदतत्त्ववित् ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणु मे विस्तरेणेमां कथां भारतसत्तम ।
 भूय एव महाराज यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ५
 विदुरस्य मतिं ज्ञात्वा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमुवाच विजने पुनः ॥ ६
 अलं द्यूतेन गान्धारे विदुरो न प्रशंसति ।
 न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहितं नो वदिष्यति ॥ ७
 हितं हि परमं मन्ये विदुरो यत्प्रभाषते ।
 क्रियतां पुत्र तत्सर्वमेतन्मन्ये हितं तव ॥ ८
 देवर्षिर्वासवगुरुर्देवराजाय धीमते ।

यत्प्राह शास्त्रं भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ।
 तद्वेद विदुरः सर्वं सरहस्यं महाकविः ॥ ९
 स्थितस्तु वचने तस्य सदाऽहमपि पुत्रक ।
 विदुरो वापि मेधावी कुरूणां प्रवरो मतः ॥ १०
 उद्धवो वा महाबुद्धिर्दृष्टीनामर्चितो नृप ।
 तदलं पुत्र द्यूतेन द्यूते भेदो हि दृश्यते ॥ ११
 भेदे विनाशो राज्यस्य तत्पुत्र परिवर्जय ॥ १२
 पित्रा मात्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् ।
 प्राप्तस्त्वमसि तन्नाम पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
 अधीतवान्कृती शास्त्रे लालितः सततं गृहे ।
 भ्रातृज्येष्ठः स्थितो राज्ये विन्दसे किं न शोभनम् ॥
 पृथग्जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् ।
 तत्प्राप्तोसि महाबाहो कसाञ्छोचसि पुत्रक ॥ १५
 स्फीतं राष्ट्रं महाबाहो पितृपैतामहं महत् ।
 नित्यमाज्ञापयन्भासि दिवि देवेश्वरो यथा ॥ १६
 'यादृशं च तवैश्वर्यं तदन्येषां सुदुर्लभम् ।
 ये चोपभोगास्ते राजन्मया ते परिकीर्तिताः' ॥ १७
 तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम् ।
 समुत्थितं दुःखकरं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १८

दुर्योधन उवाच ।

अश्राम्याच्छादयामीति प्रपश्यन्हीनपौरुषः ।
 नामर्षं कुरुते यस्तु पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ॥ १९ ॥
 न मां ग्रीणाति राजेन्द्र लक्ष्मीः साधारणी विभो ।
 ज्वलितामेव कौन्तेये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे ॥ २० ॥
 सर्वा च पृथिवीं चैव युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
 स्थिरोऽस्मि योऽहं जीवामि दुःखादेतद्वीमि ते २१ ॥
 आवर्जिता इवाभान्ति नीपाश्चित्रककौरुराः ।
 कारस्कारा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २२ ॥
 हिमवत्सागरानूपाः सर्वे रत्नाकरास्तथा ।
 अन्त्याः सर्वे पर्युदस्ता युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २३ ॥
 ज्येष्ठोऽयमिति मां मत्वा श्रेष्ठश्चेति विशंपते ।
 युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे ॥ २४ ॥
 उपस्थितानां रत्नानां श्रेष्ठानामर्घहारिणाम् ।
 नादृश्यत परः पारो नापरस्तत्र भारत ॥ २५ ॥
 न मे हस्तः समभवद्वसु तत्प्रतिगृह्यतः ।
 अतिष्ठन्त मयि श्रान्ते गृह्य दूराहृतं वसु ॥ २६ ॥
 कृतां बिन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम् ।
 अपश्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ॥ २७ ॥
 वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राहसत्स वृकोदरः ।
 शत्रोर्ऋद्विविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् ॥ २८ ॥

तत्र स यदि शक्तः स्यां पातयेऽहं वृकोदरम् ।
 यदि कुर्यां समारम्भं भीमं हन्तुं नराधिप ॥ २९ ॥
 शिशुपाल इवासाकं गतिः स्यान्नात्र संशयः ।
 सपत्नेनावहासो मे स मां दहति भारत ॥ ३० ॥
 पुनश्च तादृशीमेव वार्ष्णीं जलजशालिनीम् ।
 मत्वा शिलासमां तोये पतितोऽस्मि नराधिप ३१ ॥
 तत्र मां प्राहसत्कृष्णः पार्थेन सह सुखरम् ।
 द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्व्यथयन्ती मनो मम ॥ ३२ ॥
 क्लिन्नवस्त्रस्य तु जले किङ्करा राजनोदिताः ।
 ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखं परं मम ॥ ३३ ॥
 प्रलम्भं च शृणुष्वान्यद्ददतो मे नराधिप ।
 अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्धारसंस्थानरूपिणा ।
 अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ३४ ॥
 तत्र मां यमजौ दूरादालोक्याभिहतं तदा ।
 बाहुभिः परिगृहीतां शोचन्तौ सहितावुभौ ॥ ३५ ॥
 उवाच सहदेवस्तु तत्र मां विस्मयन्निव ।
 इदं द्वारं धार्तराष्ट्र मा गच्छेति पुनः पुनः ॥ ३६ ॥
 भीमसेनेन तत्रोक्तो धृतराष्ट्रात्मजेति च ।
 संबोध्य प्रहसित्वा च इतो द्वारं नराधिप ॥ ३७ ॥
 नामधेयानि रत्नानां पुरस्तात् श्रुतानि मे ।
 यानि दृष्टानि मे तस्यां मनस्तपति तच्च मे ॥ ३८ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि धृतपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

दुर्योधनेन धृतराष्ट्रसमीपे युधिष्ठिराय नानादेशीयराजोपाहृतोपायनवर्णनम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच ।

यन्मया पाण्डवेयानां दृष्टं तच्छृणु भारत ।
 आहृतं भूमिपालैर्हि वसु मुख्यं ततस्ततः ॥ १ ॥
 नाविदं मूढमात्मानं दृष्ट्वाहं तदरेर्धनम् ।
 फलतो भूमितो वाऽपि प्रतिपद्यस्व भारत ॥ २ ॥
 और्णान्वैलान्वार्धदंशान् जातरूपपरिष्कृतान् ।

प्रावाराजिनमुख्यांश्च काम्भोजः प्रददौ बहून् ॥ ३ ॥
 अश्वांस्तित्तिरिक्लमाषांस्त्रिशतं शुक्नासिकान् ।
 उष्ट्रवामीस्त्रिगर्ताश्च पुष्टाः पीलुशमीहुदैः ॥ ४ ॥
 गोपाः स्त्रीयेन सहितास्तदादाय चतुष्पदम् ।
 वसातयोऽन्यद्द्रव्यं च द्वारि तस्यावतस्थिरे ॥ ५ ॥
 कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयाञ्जिवान् ।

नीपादयो राजानः । आवर्जिता दासवद्भृशगाः ॥ २२ ॥ पर्यु-
 दस्ता दूरक्षिताः ॥ २३ ॥ न समभवत् समर्थो नाभवत्
 ॥ २६ ॥ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

सभा १५

नाविदमिति संबन्धः । अपि तथापि मुख्यतो वक्ष्यमाणं धनं
 प्रतिपद्यत्यर्थः । फलतो जातं वस्त्रादि । भूमितो जातं हीरादि
 ॥ २ ॥ वस्त्राणि धान्यद्रव्यं च व.पाठः ॥ ५ ॥

रत्नानि च हिरण्यं च सुवर्णं चैव केवलम् ॥ ६
 प्रीयमाणः प्रसन्नात्मा स्वयं स्वजनसंवृतः ।
 त्रैखर्वो रथमुख्येशः पाण्डवाय न्यवेदयत् ॥ ७
 यश्च स द्विजमुख्येन राज्ञः शङ्को निवेदितः ।
 प्रीत्या दत्तः कुविन्देन धर्मराजाय धीमते ॥ ८
 तं सर्वे आतरो आत्रे ददुः शङ्कं किरीटिने ।
 तं प्रत्यगृह्णाद्वीभत्सुस्तोयजं हेममालिनम् ॥ ९
 चित्रं निष्कसहस्रेण भ्राजमानं स्वतेजसा ।
 रुचिरं दर्शनीयं च पूजितं विश्वकर्मणा ॥ १०
 आधारयच्च धर्मश्च तं नमस्य पुनः पुनः ।
 योऽनादनेऽपि नदति स ननादाधिकं तदा ॥ ११
 प्रणादाद्भूमिपास्तस्य पेतुर्हीनाः स्वतेजसा ।
 धृष्टद्युम्नः पाण्डवाश्च सात्यकिः केशवोऽष्टमः ॥ १२
 सत्वेन स्वेन संपन्ना अन्योन्यप्रियकारिणः ।
 विसंज्ञानभूमिपान्दृष्ट्वा मां च ते प्राहसंस्तदा ॥ १३
 ततः प्रहृष्टो वीभत्सुरददाद्वेमशृङ्गिणः ।
 शताननहुहान्पञ्च द्विजमुख्याय भारत ॥ १४
 सुमुखेन बलिमुख्यः प्रेषितोऽजातशत्रवे ।
 कुविन्देन हिरण्यं च वासांसि विविधानि च ॥ १५
 काश्मीरराजो मार्वीकं शुद्धं च सरसं मधु ।
 बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवायाम्युपागमत् ॥ १६
 यवना हयानुपादाय पार्वतीयान्मनोजवान् ।
 आसनानि महार्हाणि कम्बलांश्च महाधनान् ॥ १७
 नवान्मुक्ष्मांश्च हृद्यांश्च परार्थ्यान्सुप्रदर्शनान् ।
 अन्यच्च विविधं रत्नं द्वारि ते न्यवतस्थिरे ॥ १८
 श्रुतायुरपि कालिङ्गो मणिरत्नमनुत्तमम् ।
 अङ्गः स्त्रियो दर्शनीया जातरूपविभूषिताः ॥ १९
 वङ्गो जाम्बूनदमयान्पर्यङ्काञ्छतशो नृप ।
 दक्षिणात्सागराभ्याशात्प्रावारांश्च परश्शतम् ॥ २०
 औदकानि सरत्नानि बलिं चादाय भारत ।
 अन्येभ्यो भूमिपालेभ्यः पाण्डवाय न्यवेदयत् ॥ २१
 दार्दुरं चन्दनं मुख्यं भारं षण्णवति द्रुतम् ।
 पाण्डवाय ददौ पाण्डवः शङ्खांस्तावत एव च ॥ २२
 चन्दनागरु चानन्तं मुक्तावैदूर्यचित्रिताः ।

चोलश्च केरलश्चोभौ ददतुः पाण्डवाय वै ॥ २३
 अश्मको हेमशृङ्गीश्च दोग्रीर्हेमविभूषिताः ।
 सवत्साः कुम्भदोहाश्च सहस्राण्यददाद्दश ॥ २४
 सैन्धवानां सहस्राणि हयानां पञ्चविंशतिम् ।
 अददात्सैन्धवो राजा हेममाल्यैरलङ्कितान् ॥ २५
 सौवीरो हस्तिभिर्युक्तान्थांश्च त्रिशतं परान् ।
 जातरूपपरिष्कारान्मणिरत्नविभूषितान् ॥ २६
 मध्यन्दिनार्कप्रतिमांस्तेजसा ज्वलितानिव ।
 बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवाय न्यवेदयत् ॥ २७
 अवन्तिराजो रत्नानि विविधानि सहस्रशः ।
 हाराङ्गदांश्च मुख्यान्वै विविधं च विभूषणम् ॥ २८
 दासीनामयुतं चापि बलिमादाय भारत ।
 सभाद्वारि नरश्रेष्ठ दिदृक्षुरवतिष्ठते ॥ २९
 दशार्णश्चेदिराजश्च शूरसेनश्च वीर्यवान् ।
 वस्त्राणि मुख्यान्यादाय रत्नानि विविधानि च ।
 बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवाय न्यवेदयत् ॥ ३०
 काशिराजेन हृष्टेन बली राज्ञि निवेदितः ।
 अशीतिगोसहस्राणि शतान्यष्टौ च दन्तिनाम् ॥ ३१
 अयुतं च नदीजानां हयानां हेममालिनाम् ।
 विविधानि च रत्नानि काशिराजो बलिं ददौ ॥ ३२
 कृतक्षेत्रश्च वैदेहः कौसलश्च बृहद्बलः ।
 ददतुर्वाजिमुख्यांश्च सहस्राणि चतुर्दश ॥ ३३
 शैब्यो वसादिभिः सार्धं त्रिगतो मालवैः सह ।
 तेभ्यो रत्नानि ददतुरेकैको भूमिपोऽमितम् ॥ ३४
 हारान्मुख्यान्पराध्यांश्च विविधं च विभूषणम् ।
 शतं दासीसहस्राणि कार्पासिकनिवासिनाम् ॥ ३५
 श्यामास्तन्वीर्दीर्घकेशीर्हेमाभरणभूषिताः ।
 बलिं च कृत्स्नमादाय भारुकञ्जो नरर्षभ ॥ ३६
 शुद्धान्विप्रोत्तमार्हाश्च कम्बलप्रवरान्ददौ ।
 ते सर्वे पाण्डुपुत्रस्य द्वार्यतिष्ठन्दिदृक्षवः ॥ ३७
 उपायनं यदा दद्युस्तदा द्वारमलभ्यत ।
 इन्द्रकृष्टैर्वर्धयन्ति धान्यैर्नदमुखैस्तु ये ॥ ३८
 समुद्रनिकटे जाताः परिसिन्धुनिवासिनः ।
 ते वै द्रुमाः पारदाश्च काश्यकैरातकैः सह ॥ ३९

बलिं विविधमादाय रत्नानि विविधानि च ।
 अजाविकं गोहिरण्यं खरोष्ट्रं फलवन्मधु ॥ ४०
 कम्बलान्विविधांश्चैव द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
 प्राग्ज्योतिषपतिः शूरो म्लेच्छानामधिपो बली ४१
 यवनैः सहितो राजा भगदत्तो महाबलः ।
 आजानेयान्ह्याञ्छीघ्रमादायानिलरंहसः ॥ ४२
 बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठति वारितः ।
 अश्वसारमयान्भाण्डाञ्छुभान्दन्तत्सरुनसीन् ४३
 प्राग्ज्योतिषाधिपो दत्त्वा भगदत्तोऽव्रजत्तदा ।
 मृक्षान्मृक्षान्मृक्षान्मृक्षान्मृक्षान्मृक्षान्मृक्षान् ॥
 औष्णीषान्ह्याञ्छीघ्रमादायानिलरंहसः ॥ ४४
 एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान् ॥ ४५
 बल्यर्थं ददत्तस्तस्य हिरण्यं रजतं वसु ।
 इन्द्रगोपकसङ्काशाञ्छुभान्दन्तत्सरुनसीन् ॥ ४६
 तथैवेन्द्रायुधनिभान्सन्ध्याभ्रसदृशानपि ।
 अनेकवर्णानारण्यान्गृहीत्वाश्वांस्तथा बहून् ॥ ४७
 जातरूपमनर्घ्यं च ददुस्तस्यैकपादकाः ।
 सिंहलश्च तदा राजा परिगृह्य धनं बहु ॥ ४८
 गोशीर्षं हरितश्यामं चन्दनप्रवरं महत् ।
 भाराणां शतमेकं तु द्वारि तिष्ठति वारितः ॥ ४९
 ये नगविषया राजन्वर्चरेयाश्च विश्रुताः ।
 शतं दासीसहस्राणां कम्बलांश्च सहस्रशः ।
 परिगृह्य महाराज द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ५०
 पौण्ड्राश्च दामलिप्ताश्च यथाकामकृतो नृपाः ।
 कालेयकं च रूप्यं च परिगृह्य परिच्छदान् ॥ ५१
 अगुरुन्स्फटिकांश्चैव दन्ताञ्जातीफलानि च ।
 तकोलांश्च लवङ्गाश्च कर्पूरांश्च महाबल ॥ ५२
 अन्यांश्च विविधान्द्रव्यान्परिगृह्योपतस्थिरे ।
 एते सर्वे महात्मानो द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ५३
 शैलेयश्च ततो राजा पत्रोर्णान्परिगृह्य सः ।
 द्वारि तिष्ठन्महाराज द्वारपालैर्निवारितः ॥ ५४
 चीना हूणाः कषाः काचाः पर्वतान्तरवासिनः ।
 आहार्युर्दशसाहस्रान्विनीतान्दिक्षु विश्रुतान् ॥ ५५
 औष्णीकं कम्बलं चैव कीटजं मणिजं तथा ।

प्रमाणरागस्पर्शाढ्यं बाहीचीनसमुद्रवम् ॥ ५६
 रसान् गन्धान्प्रशंसन्तस्ततो द्वारमलभ्यत ।
 खर्वटास्तोमराश्चैव शूरा वर्धनकास्तथा ॥ ५७
 चेलान्वहुविधान्गृह्य द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
 प्राकोटा नाटकेयाश्च नन्दीनगरकास्तथा ॥ ५८
 नापितास्त्रैपुराश्चैव पञ्चमेयाः सहोरुजाः ।
 तथा चाटविकाः सर्वे नानाद्रव्यपरिच्छदान् ॥ ५९
 परिगृह्य महाराज द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
 शकास्तुषाराः कौरव्य रोमुकाः शृङ्गिणोश्मकाः ६०
 बलादूरुगमा राजन्गणितं चार्बुदं मया ।
 कूटीकृतं सुवर्णं च पद्मकिञ्चल्कसंनिभम् ॥ ६१
 शितान्दीर्घानसीनन्यान्प्रतिशक्तिपरश्चथान् ।
 श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम् ॥ ६२
 बलं मत्तं समादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
 आसनानि महार्हाणि यानानि शयनानि च ६३
 मणिकाञ्चनचित्राणि गजदन्तमयानि च ।
 रथांश्च विविधाकाराञ्जाम्बूनदपरिष्कृतान् ॥ ६४
 हयैर्विनीतैः संपन्नान्वैयाघ्रपरिवारितान् ।
 विचित्रान्सपरिस्तोमांश्चापानि विविधानि च ॥ ६५
 नाराचानर्धनाराचाञ्छस्त्राणि विविधानि च ।
 एतद्द्रव्यं महद्गृह्य पूर्वदेशाधिपो नृपः ॥ ६६
 प्रविष्टो यज्ञसदनं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 जन्तुचेलान्द्विसाहस्रान्दुकूलान्ययुतानि च ॥ ६७
 कांस्थानि चैव भाण्डानि महार्हाणि कुथानि च ।
 एतान्यन्यानि रत्नानि ददौ पार्थस्य वै मुदा ॥ ६८
 अन्यान्वहुविधान्नाजन्नराः सागरमाश्रिताः ।
 रत्नानि विविधान्गृह्य ददुस्ते पाण्डवाय तु ॥ ६९
 मालवाश्च ततो राजन्रत्नानि विविधानि च ।
 गोधूमानां च राजेन्द्र द्रोणानां कोटिसंमितम् ॥ ७०
 अन्यांश्च विविधान्द्रव्यान्परिगृह्य महाबलः ।
 पाण्डवाय ददौ ग्रीत्या प्रविवेश महाध्वरम् ॥ ७१
 नानारत्नान्वहुगृह्य सुराष्ट्राधिपतिर्नृपः ।
 तैलकुम्भान्महाराज द्रोणानामयुतानि च ॥ ७२
 गुडानपि स तान्स्वाद्सहस्रशकटैर्नृपः ।

एतानि सर्वाण्यादाय ददौ कुन्तीसुताय सः॥७३
 अन्ये च पार्थिवा राजन्नानादेशसमागताः ।
 रत्नानि विविधान्गृह्य ददुस्ते कौरवाय तु ॥ ७४
 जम्बूद्वीपे समस्ते तु सराष्ट्रवनपर्वते ।
 करं तु न प्रयच्छेत् नास्ति पार्थस्य पार्थिवः॥७५
 नरः सप्तसु वर्षेषु तद्यज्ञे नास्ति नागतः ।
 क्रतुर्नानागणैः कीर्णो बभौ शक्रसदो यथा॥७६
 इमांश्च दायान्विविधान्निबोध मम पार्थिव ।
 यज्ञार्थं राजभिर्दत्तान्महतो धनसञ्चयान् ॥ ७७
 मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम् ।
 ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ॥ ७८
 खषा एकासनाद्यर्हाः प्रदरा दीर्घवेणवः ।
 पारदाश्च कुलिन्दाश्च तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ७९
 तद्वै पिपीलिकं नाम उद्धृतं यत्पिपीलिकैः ।
 जातरूपं द्रोणमेयमहार्पुः कुञ्जशो नराः ॥ ८०
 कृष्णवालाश्च चमराञ्जुलवालास्तथा परान् ।
 हिमवत्पुष्पजं चैव स्वादुक्षौद्ररसं बहु ॥ ८१
 उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च व्यूढमाल्यैर्महात्मभिः ।
 उत्तरादपि कैलासादोषधीः सुमहाबलाः ॥ ८२
 पार्वतीयाश्च राजान आहृत्य प्रणताः स्थिताः ।
 अजातशत्रवे राजन्द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः॥८३
 ये परार्ध्या हिमवतः सूर्योदयगिरेरेणु ।
 एवरूपाः समुद्रान्ते लौहित्यमभितश्च ये ॥ ८४
 फलमूलाशना ये च किराताश्चर्मवाससः ।
 चन्दनागरुमुख्यानि महार्हान्कम्बलानि च॥८५
 चर्मरत्नसुवर्णानि गन्धानुच्चावचानि च ।
 कैरातकीनामधुतं दासीनां च विशांपते ॥ ८६
 आहृत्य रमणीयार्थान्दूरगान्मृगपक्षिणः ।
 निचितं पर्वतेभ्यश्च हिरण्यं भूरिवर्चसम् ॥ ८७
 बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
 कापव्या दरदा दर्वाः शूरा वै यमकास्तथा॥८८
 औदुम्बरा दुर्विभागा द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
 काश्मीराश्च कुमाराश्च गौरका हंसकास्तथा॥८९

शिवित्रैर्गर्तयौधेया राजन्या मद्रकैः सह ।
 वसुतेयाः समौलेया दाहक्षुद्रकमालवैः ॥ ९०
 चौण्डिकाश्चौदकाश्चैव साल्वाश्चैव विशांपते ।
 अङ्गवङ्काश्च यवना अनवद्या गयैः सह ॥ ९१
 सुजातयः श्रेणिमन्तः श्रेयांसः शस्त्रधारिणः ।
 आहार्षुः क्षत्रिया वित्तं शतशोऽजातशत्रवे ॥ ९२
 वङ्काः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः ।
 दुकूलं कौशिकं चैव पत्रोर्णं चैव भारत ॥ ९३
 उपावृत्ता नृपास्तस्य ददुः प्रीतिं न चागमन् ।
 उच्यन्ते तत्र हि द्वास्थैर्वलिमादाय विष्टिताः॥९४
 ईषादन्तान्हेमकक्ष्यान्पद्मवर्णान्कुथावृतान् ।
 शैलाभान्नित्यमत्तांश्चाप्यभितः काम्यकं सरः॥९५
 क्षमावतः कुलीनाश्च कुञ्जरान्सपरिच्छदान् ।
 दत्त्वैकैको दशशतान्द्वारेण प्रविशन्ति ॥ ९६
 वैदेहकाश्च पुण्ड्राश्च गौलेयास्ताम्रलिप्तकाः ।
 मरुकाः काशिका दर्दा भौमेया नटनाटकाः ९७
 कर्णाटाः कांस्यकुट्टाश्च पद्मजालाः सतीनराः ।
 दाक्षिणात्याः पुलिन्दाश्च शबेरास्तङ्गणाः खषाः ॥
 बर्बरा यवनाश्चैव गर्गराभीरकास्तथा ।
 पल्लवाः शककारुशास्तुम्बकाः काशिकास्तदा९९
 एते चान्ये च बहवो नानादिग्भ्यः समागताः ।
 अन्यैश्चोपहृतान्यत्र रत्नानि हि महात्मभिः॥१००
 समुद्रसारवैद्यूरान्मुक्ताः शङ्खास्तथैव च ।
 शुभावतान्जुभाञ्जुक्तीःसिंहलाःसमुपाहरन् १०१
 संभृतान्मणिचीरैश्च श्यामांस्ताम्रान्तलोचनान् ।
 राजा चित्ररथो नाम गन्धर्वो वासवानुगः ।
 शतानि चत्वार्यददद्वयानां वातरंहसाम् ॥ १०२
 तुम्बुरुस्तु प्रमुदितो गन्धर्वो वाजिनां शतम् ।
 आभ्रपत्रसवर्णानामददद्वेममालिनाम् ॥ १०३
 कृती राजा च कौरव्य शूकराणां विशांपते ।
 अददद्भजरत्नानां शतानि सुबहून्यथ ॥ १०४
 विराटेन तु मत्स्येन बल्यर्थं हेममालिनाम् ।
 कुञ्जराणां सहस्रे द्वे मत्तानां समुपाहृते ॥ १०५

पांसुराष्ट्रादसुदानो राजा षड्विंशतिं गजान् ।
 अश्वानां च सहस्रे द्वे राजन्काञ्चनमालिनाम् १०६
 जवसत्वोपपन्नानां वयस्थानां नराधिप ।
 बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवेभ्यो न्यवेदयत् १०७
 यज्ञसेनेन दासीनां सहस्राणि चतुर्दश ।
 दासानामयुतं चैव सदाराणां विशांपते ॥ १०८
 गजयुक्ता महाराज रथाः षड्विंशतिस्तथा ।
 राज्यं च कृत्स्नं पार्थेभ्यो यज्ञार्थं वै निवेदितम् १०९
 वामुदेवोऽपि वार्ष्णेयो मानं कुर्वन्किरीटिनः ।
 अददद्रजमुख्यानां सहस्राणि चतुर्दश ॥ ११०
 आत्मा हि कृष्णः पार्थस्य कृष्णस्यात्मा धनञ्जयः ।
 यद्भूयादर्जुनः कृष्णं सर्वं कुर्यादसंशयम् ॥ १११
 कृष्णो धनञ्जयस्यार्थे स्वर्गलोकमपि त्यजेत् ।
 तथैव पार्थः कृष्णार्थे प्राणानपि परित्यजेत् ११२
 सुरभीश्चन्दनरसान्हेमकुम्भसमास्थितान् ।
 मलयाद्दुर्गराच्चैव चन्दनागुरुसञ्चयान् ॥ ११३
 मणिरत्नानि भास्वन्ति काञ्चनं सूक्ष्मवस्त्रकम् ।
 चोलपाण्ड्यावपि द्वारं न लेभाते ह्युपस्थितौ ११४
 समुद्रसारं वैदूर्यं मुक्तासङ्घास्तथैव च ।
 शतशश्च कुथास्तत्र सिंहलाः समुपाहरन् ॥ ११५
 संबृता मणिचीरैस्तु श्यामास्तान्प्रान्तलोचनाः ।
 ता गृहीत्वा नरास्तत्र द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ११६
 प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रियाश्च विनिर्जिताः ।
 उपाजहुर्विश्वेश्वैव शूद्राः शुश्रूषवस्तथा ॥ ११७

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाष्वणि द्यूतपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

दुर्योधनेन धृतराष्ट्रसमीपे राजसूयवर्णनादि ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच ।
 आर्यास्तु ये वै राजानः सत्यसन्धा महाव्रताः ।
 पर्याप्तविद्या वक्तारो वेदान्तावभृथमुताः ॥ १
 धृतिमन्तो ह्रीनिषेवा धर्मात्मानो यशस्विनः ।
 मूर्धाभिषिक्तास्ते चैनं राजानः पर्युपासते ॥ २

ह्रीनिषेवा लज्जान्तः ॥ २ ॥

प्रीत्या च बहुमानाच्चाप्युपागच्छन्युधिष्ठिरम् ।
 सर्वे म्लेच्छाः सर्ववर्णा आदिमध्यान्तजास्तथा ११८
 नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरेव च ।
 पर्यस्त इव लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११९
 उच्चावचानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान्बहून् ।
 शत्रूणां पश्यतो दुःखान्मुमूर्षा मे व्यजायत १२०
 भृत्यास्तु ये पाण्डवानां तांस्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 येषामामं च पक्वं च संविधत्ते युधिष्ठिरः ॥ १२१
 अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ।
 रथानामर्बुदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥ १२२
 प्रमीयमाणमामं च पच्यमानं तथैव च ।
 विसृज्यमानं चान्यत्र पुण्याहस्वन एव च ॥ १२३
 नाशुक्तवन्तं नापीतं नालङ्कृतमसत्कृतम् ।
 अपश्यं सर्ववर्णानां युधिष्ठिरनिवेशने ॥ १२४
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
 त्रिंशदासीक एकैको यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ।
 सुप्रीताः परितुष्टाश्च ते ह्यशंसन्त्यरिक्षयम् ॥ १२५
 दशान्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ १२६
 अभुक्तं भुक्तवद्वापि सर्वमाकुञ्जवामनम् ।
 अभुञ्जाना याज्ञसेनी प्रत्यवैक्षद्विशांपते ॥ १२७
 द्रौ करौ न प्रयच्छेतां कुन्तीपुत्राय भारत ।
 सांबन्धिकेन पाञ्चालाः सख्येनान्धकवृष्णयः १२८

दक्षिणार्थं समानीता राजभिः कांस्यदोहनाः ।
 आरण्या बहुसाहस्रा अपश्यंस्तत्रतत्र गाः ॥ ३
 आजहुस्तत्र सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत ।
 अभिषेकार्थमन्यग्रा भाण्डमुच्चावचं नृपाः ॥ ४
 बाह्वीको रथमाहार्षीज्जाम्बूनदविभूषितम् ।
 मुदक्षिणस्तु युयुजे श्वेतैः काम्भोजजैर्हयैः ॥ ५

मुनीथः प्रीतिमांश्चैव ह्यनुकर्षं महाबलः ।
 ध्वजं चेदिपतिश्चैवमहार्षीत्स्वयमुद्यतम् ॥ ६
 दाक्षिणात्यः सन्नहनं स्रगुणीपे च मागधः ।
 वसुदानो महेष्वासो गजेन्द्रं षष्टिहायनम् ॥ ७
 मत्स्यस्त्वक्षान्हेमनद्धानेकलव्य उपानहौ ।
 आवन्त्यस्त्वभिषेकार्थमपो बहुविधास्तथा ॥ ८
 चेकितान उपासङ्गं धनुः काश्य उपाहरत् ।
 असिं च सुत्सरं शल्यः शैक्यं काञ्चनभूषणम् ॥ ९
 अभ्यषिञ्चततो धौम्यो व्यासश्च सुमहातपाः ।
 नारदं च पुरस्कृत्य देवलं चासितं मुनिम् ॥ १०
 प्रीतिमन्त उपातिष्ठन्नभिषेकं महर्षयः ।
 जामदग्न्येन सहितास्तथान्ये वेदपारगाः ॥ ११
 अभिजग्मुर्महात्मानो मन्त्रवद्भिरिदक्षिणम् ।
 महेन्द्रमिव देवेन्द्रं दिवि सप्तर्षयो यथा ॥ १२
 अधारयच्छत्रमस्य सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 धनञ्जयश्च व्यजने भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ १३
 चामरे चापि शुद्धे द्वे यमौ जगृहतुस्तथा ।
 उपागृह्णाद्यमिन्द्राय पुराकल्पे प्रजापतिः ॥ १४
 तमसौ शङ्खमाहार्षीद्वारुणं कलशोदधिः ।
 शैक्यं निष्कसहस्रेण सुकृतं विश्वकर्मणा ॥ १५
 तेनाभिषिक्तः कृष्णेन तत्र मे कश्मलोऽभवत् ।
 गच्छन्ति पूर्वादपरं समुद्रं चापि दक्षिणम् ॥ १६

उत्तरं तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ।
 तत्र स दध्मुः शतशः शङ्खान्मङ्गलकारकान् ॥ १७
 प्राणदन्त समाध्मातास्ततो रोमाणि मेऽहृषन् ।
 प्रापतन्भूमिपालाश्च ये तु हीनाः स्वतेजसा ॥ १८
 धृष्टद्युम्नः पाण्डवाश्च सात्यकिः केशवोऽष्टमः ।
 सत्वस्था वीर्यसंपन्ना ह्यन्योन्यप्रियदर्शनाः ॥ १९
 विसंज्ञानभूमिपान्दृष्ट्वा मां च ते ग्राहसंस्तदा ।
 ततः प्रहृष्टो वीभत्सुः प्रादाद्धेमविषाणिनाम् ॥ २०
 शतान्यनडुहां पञ्च द्विजमुख्येषु भारत ।
 न रन्तिदेवो नाभागो यौवनाश्वो मनुर्न च ॥ २१
 न च राजा पृथुर्वैन्यो न चाप्यासीद्भगीरथः ।
 ययातिर्नहुषो वापि यथा राजा युधिष्ठिरः ॥ २२
 यथाऽतिमात्रं कौन्तेयः श्रिया परमया युतः ।
 राजसूयमवाप्यैवं हरिश्चन्द्र इव प्रभुः ॥ २३
 एतां दृष्ट्वा श्रियं पार्थे हरिश्चन्द्रे यथा विभो ।
 कथं तु जीवितं श्रेयो मम पश्यसि भारत ॥ २४
 अन्धेनेव युगं नद्धं विपर्यस्तं नराधिप ।
 कनीयांसो विवर्धन्ते ज्येष्ठा हीयन्त एव च ॥ २५
 एवं दृष्ट्वा नाभिविन्दामि शर्म
 समीक्षमाणोऽपि कुरुप्रवीर ।
 तेनाहमेवं कृशतां गतश्च
 विवर्णतां चैव सशोकतां च ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि द्यूतपर्वणि ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

दुर्योधनं प्रति धृतराष्ट्रेण पाण्डवेषु द्वेषनिषेधनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्र मा पाण्डवान्द्विषः ।
 द्वेष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधनं तथा ॥ १
 अव्युत्पन्नं समानार्थं तुल्यमित्रं युधिष्ठिरम् ।
 अद्विषन्तं कथं द्विष्याच्चादृशो भरतर्षभ ॥ २

तुल्याभिजनवीर्यश्च कथं आतुः श्रियं नृप ।
 पुत्र कामयसे मोहान्मैवं भूः शाम्य मा शुचः ॥ ३
 अथ यज्ञविभूतिं तां काङ्क्षसे भरतर्षभ ।
 ऋत्विजस्तव तन्वन्तु सप्ततन्तुं महाध्वरम् ॥ ४
 आहरिष्यन्ति राजानस्तवापि विपुलं धनम् ।

ज्येष्ठाय अपत्यं ज्यैष्ठिनेयः ॥ १ ॥ अव्युत्पन्नं परकपटा-
 नभिज्ञम् । समानार्थं तुल्यधनम् । तुल्यमित्रं त्वन्मित्राद्रोहिणम्

अद्विषन्तं च त्वामपीति शेषः ॥ २ ॥ अशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८० ॥

प्रीत्या च बहुमानाच्च रत्नान्याभरणानि च ॥ ५
 अनार्याचरितं तात परस्वस्पृहणं भृशम् ।
 स्वसन्तुष्टः स्वधर्मस्थो यः स वै सुखमेधते ॥ ६
 'मही कामदुघा सा हि वीरपत्नीति चोच्यते ।
 तथा वीरस्य भार्या श्रीस्ते इमे हि कलत्रवत् ॥ ७
 तवाप्यस्ति हि चेद्वीर्यं भोक्ष्यसे हि महीमिमाम् ८
 अयुक्तमिदमेतत्तु परस्वहरणं भृशम् ।
 उभयोर्लोकयोर्दुःखं सुहृदां काङ्क्षतोऽनयम् ॥ ९
 अव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु ।
 रक्षणं समुपात्तानामेतद्वैभवलक्षणम् ॥ १०

विपत्तिष्वव्यथो दक्षो नित्यमुत्थानवान्तरः ।
 अप्रमत्तो विनीतात्मा नित्यं भद्राणि पश्यति ११
 बाहूनिवैतान्मा च्छेत्सीः पाण्डुपुत्रास्तथैव ते ।
 भ्रातृणां तद्वनार्थं वै मित्रद्रोहं च मा कुरु ॥ १२
 पाण्डोः पुत्रान्मा द्विषस्वेह राज-
 स्तथैव ते भ्रातृधनं समग्रम् ।
 मित्रद्रोहे तात महानधर्मः
 पितामहा ये तव तेऽपि तेषाम् ॥ १३
 अन्तर्वेद्यां ददद्वित्तं कामाननुभवन्प्रियात् ।
 क्रीडन्स्त्रीभिर्निरातङ्कः प्रशम्य भरतर्षभ ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाष्वणि द्यूतपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

दुर्योधनेन धृतराष्ट्रोक्तिप्रतिकूलभाषणम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच ।
 यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ।
 न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वी सुपरसानिव ॥ १
 जानन्वै मोहयसि मां नावि नौरिव संयता ।
 स्वार्थं किं नावधानं ते उताहो द्वेष्टि मां भवान् ॥ २
 न सन्तीमे धार्तराष्ट्रा येषां त्वमनुशासिता ।
 भविष्यमर्थमाख्यासि सर्वदा कृत्यमात्मनः ॥ ३
 परनेयोऽग्रणीर्यस्य स मार्गान्प्रतिमुह्यति ।
 पन्थानमनुगच्छेयुः कथं तस्य पदानुगाः ॥ ४
 राजन्परिणतप्रज्ञो बृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
 प्रतिपन्नान्स्वकार्येषु संमोहयसि नो भृशम् ॥ ५
 लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः ।
 तस्माद्राज्ञाऽप्रमत्तेन स्वार्थश्चिन्त्यः सदैव हि ॥ ६
 क्षत्रियस्य महाराज जये वृत्तिः समाहिता ।
 स वै धर्मस्त्वधर्मो वा स्ववृत्तौ का परीक्षणा ॥ ७
 प्रकालयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव सारथिः ।
 प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां जिघृक्षुर्भरतर्षभ ॥ ८
 प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते ।

तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ॥ ९
 शत्रुश्चैव हि मित्रं च न लेख्यं न च मातृका ।
 यो वै संतापयति यं स शत्रुः प्रोच्यते नृप ॥ १०
 असन्तोषः श्रियो मूलं तस्मात्तं कामयाम्यहम् ।
 समुच्छ्रये यो यतते स राजन्परमो नयः ॥ ११
 ममत्वं हि न कर्तव्यमैश्वर्यं वा धनेऽपि वा ।
 पूर्वावाप्तं हरन्त्यन्ये राजधर्मं हि तं विदुः ॥ १२
 अद्रोहसमयं कृत्वा चिच्छेद नमुचेः शिरः ।
 शक्रः साऽभिमता तस्य रिपौ वृत्तिः सनातनी ॥ १३
 द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
 राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १४
 नास्ति वै जातितः शत्रुः पुरुषस्य विशांपते ।
 येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः ॥ १५
 शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात्समुपेक्षते ।
 व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः ॥ १६
 अल्पोऽपि ह्यरित्यर्थं वर्धमानः पराक्रमैः ।
 वल्मीको मूलज इव ग्रसते वृक्षमन्तिकात् ॥ १७

कृत्यं इदानीं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥ अप्रवासिनं तीर्थोदनादिरहि-
 तम् ॥ १४ ॥ साधारणी तुल्या वृत्तिर्जाविका । एकामिषत्वमि-

त्यर्थः ॥ १५ ॥ एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

आजमीढ रिपोर्लक्ष्मीर्मा ते रोचिष्ट भारत ।
एष भारः सत्त्ववतां न यः शिरसि धिष्ठितः ॥ १८
जन्मवृद्धिमिवार्थानां यो वृद्धिमभिकाङ्क्षते ।
एधते ज्ञातिषु स वै सद्यो वृद्धिर्हि विक्रमः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

दुर्योधनं प्रति शकुनिना द्यूताय प्रोत्साहनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्राज्ञया शिल्पिभिः सभानिर्माणम् ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रेण पाण्ड-
वानयनाय विदुरप्रेषणम् ॥ ३ ॥

शकुनिरुवाच ।
यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रे युधिष्ठिरे ।
तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेन जयतां वर ॥ १
आहूयतां परं राजन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अगत्वा संशयमहमयुद्धा च चमूमुखे ॥ २
अक्षान्क्षिपन्नक्षतः सन्निद्वानविदुषो जये ।
ग्लहान्धनूपि मे विद्धि शरानक्षांश्च भारत ॥ ३
अक्षाणां हृदयं मे ज्यां रथं विद्धि ममास्फुरम् ४
दुर्योधन उवाच ।
अयमुत्सहते राजञ्छ्रियमाहर्तुमक्षवित् ।
द्यूतेन पाण्डुपुत्रेभ्यस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।
स्थितोऽसि शासने भ्रातुर्विदुरस्य महात्मनः ।
तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ६
दुर्योधन उवाच ।
'कृष्णादभ्यधिकः सोऽपि क्षत्ता बोद्धा विशांपते ।
केवलं धर्ममेवाह न तद्विजयसाधकम् ॥ ७
जयश्च धर्मतोपेतस्तथैव भरतर्षभ ।
तस्माद्विनयतो जेता तावुभौ च विरोधिनौ ॥ ८
व्यपनेष्यति ते बुद्धिं विदुरो मुक्तसंशयः ।
पाण्डवानां हिते युक्तो न तथा मम कौरव ॥ ९
नारभेतान्यसामर्थ्यात्पुरुषः कार्यमात्मनः ।
मतिसामर्थ्यं द्वयोर्नास्ति कार्येषु कुरुनन्दन ॥ १०

नाप्राप्य पाण्डवैश्वर्यं संशयो मे भविष्यति ।
अवाप्स्ये वा श्रियं तां हि शयिष्ये वा हतो युधि २०
एतादृशस्य किं मेऽद्य जीवितेन विशांपते ।
वर्धन्ते पाण्डवा नित्यं वयं त्वस्थिरवृद्धयः ॥ २१

भयं परिहरन्मत्त आत्मानं परिपालयन् ।
वर्षासु किञ्चनवत्तुष्टिष्ठनैवावसीदति ॥ ११
न व्याधयो नापि यमः प्राप्तुं श्रेयः प्रतीक्षते ।
यावदेव भवेत्कल्पस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ १२
धृतराष्ट्र उवाच ।
सर्वथा पुत्र बलिभिर्विग्रहो मे न रोचते ।
वैरं विकारं सृजति तद्वै शस्त्रमनायसम् ॥ १३
अनर्थमर्थं मन्यसे राजपुत्र
संग्रन्थनं कलहस्यातियाति ।
तद्वै प्रवृत्तं तु यथाकथंचित्
सृजेदसीन्निशितान्सायकांश्च ॥ १४
दुर्योधन उवाच ।
द्यूते पुराणैर्व्यवहारः प्रणीत-
स्तत्रात्ययो नास्ति न संप्रहारः ।
तद्रोचतां शकुनेर्वाक्यमद्य
सभां क्षिप्रं त्वमिहाज्ञापयस्व ॥ १५
स्वर्गद्वारं दीव्यतां नो विशिष्टं
तद्वर्तिनां चापि तथैव युक्तम् ।
भवेदेवं ह्यात्मना तुल्यमेव
दुरोदरं पाण्डवैस्त्वं कुरुष्व ॥ १६
धृतराष्ट्र उवाच ।
वाक्यं न मे रोचते यत्त्वयोक्तं
यत्ते प्रियं तत्क्रियतां नरेन्द्र ।

ग्लहान् पणान् ॥ ३ ॥ आस्फुरमक्षविन्यासपातनादिस्थानम्
॥ ४ ॥ विनयतः अनयात् ॥ ८ ॥ दुरोदरं द्यूतम् ॥ १६ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

पश्चात्तप्यसे तदुपाक्रम्य वाक्यं
न हीदृशं भावि वचो हि धर्म्यम् ॥ १७
दृष्टं ह्येतद्विदुरेणैव सर्वं
विपश्चिता बुद्धिविद्यानुगेन ।
तदेवैतदवशस्याभ्युपैति
महद्भयं क्षत्रियजीवघाति ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी
दैवं मत्वा परमं दुस्तरं च ।
शशासोच्चैः पुरुषान्पुत्रवाक्ये
स्थितो राजा दैवसंमूढचेताः ॥ १९
सहस्रस्तम्भां हेमवैदूर्यचित्रां
शतद्वारां तोरणस्फाटिकाढ्याम् ।
सभामग्न्यां क्रोशमात्रायतां मे
तद्विस्तारामाशु कुर्वन्तु युक्ताः ॥ २०
श्रुत्वा तस्य त्वरिता निर्विशङ्काः
ग्राज्ञा दक्षास्तां तदा चकुराशु ।
सर्वद्रव्याण्युपजहुः सभायां
सहस्रशः शिल्पिनश्चैव युक्ताः ॥ २१
कालेनाल्पेनाथ निष्ठां गतां तां
सभां रम्यां बहुरत्नां विचित्राम् ।
चित्रैर्हैमैरासनैरभ्युपेता-
माचख्युस्ते तस्य राज्ञः प्रतीताः ॥ २२
ततो विद्वान्विदुरं मन्त्रिमुख्य-
मुवाचेदं धृतराष्ट्रो नरेन्द्रः ।

युधिष्ठिरं राजपुत्रं च गत्वा
मद्राक्येन क्षिप्रमिहानयस्व ॥ २३
सभेयं मे बहुरत्ना विचित्रा
शय्यासनैरुपपन्ना महाहैः ।
सा दृश्यतां भ्रातृभिः सार्धमेत्य
सुहृद्व्यूतं वर्ततामत्र चेति ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
मत्वा च दुस्तरं दैवमेतद्राजश्रकार ह ॥ २५
अन्यायेन तथोक्तस्तु विदुरो विदुषां वरः ।
नाभ्यनन्दद्वचो भ्रातुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २६
विदुर उवाच ।
नाभिनन्दे नृपते प्रैषमेतं
मैवं कृथाः कुलनाशाद्विभेमि ।
पुत्रैर्भिन्नः कलहस्ते ध्रुवं स्या-
देतच्छङ्के द्यूतकृते नरेन्द्र ॥ २७
धृतराष्ट्र उवाच ।
नेह क्षत्तः कलहस्तप्यते मां
न चेदैवं प्रतिलोमं भविष्यत् ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं
सर्वं जगच्चेष्टति न स्वतन्त्रम् ॥ २८
तदद्य विदुर प्राप्य राजानं मम शासनात् ।
क्षिप्रमानय दुर्धर्षं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

विदुरस्य इन्द्रप्रस्थगमनम् ॥ १ ॥ पाण्डवानां द्यूतसभाप्रवेशः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारै-
र्महाजवैर्बलिभिः साधु दानैः ।

सभा० १६

बलाभियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा

मनीषिणां पाण्डवानां सकाशे ॥ १

सोऽभिपत्य तदध्वानमासाद्य नृपतेः पुरम् ।

प्रविवेश महाबुद्धिः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २
स राजगृहमासाद्य कुबेरभवनोपमम् ।

अभ्यागच्छत धर्मात्मा धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३

तं वै राजा सत्यधृतिर्महात्मा
अजातशत्रुर्विदुरं यथावत् ।

पूजापूर्वं प्रतिगृह्णाजमीढ-

स्ततोऽपृच्छद्धृतराष्ट्रं सपुत्रम् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

विज्ञायते ते मनसोऽप्रहर्षः
कच्चित्क्षत्तः कुशलेनागतोऽसि ।

कच्चित्पुत्राः स्थविरस्यानुलोमा
वशानुगाश्चापि विशोऽथ कच्चित् ॥ ५

विदुर उवाच ।

राजा महात्मा कुशली सपुत्र
आस्ते वृतो ज्ञातिभिरिन्द्रकल्पः ।

ग्रीतो राजन्पुत्रगुणैर्विनीतो
विशोक एवात्मरतिर्महात्मा ॥ ६

इदं तु त्वां कुरुराजोऽभ्युवाच
पूर्वं पृष्ट्वा कुशलं चान्वयं च ।

इयं सभा त्वत्सभातुल्यरूपा
भ्रातॄणां ते दृश्यतामेत्य पुत्र ॥ ७

समागम्य भ्रातृभिः पार्थ तस्यां
सुहृद्भूतं क्रियतां रम्यतां च ।

ग्रीयामहे भवतां सङ्गमेन
समागताः कुरवश्चापि सर्वे ॥ ८

दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा ।

तान्द्रक्ष्यसे कितवान्सन्निविष्टा-
नित्यागतोऽहं नृपते तज्जुषस्व ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

धूते क्षत्तः कलहो विद्यते नः
को वै धूतं रोचते बुध्यमानः ।

किं वा भवान्मन्यते युक्तरूपं

भवद्वाक्ये सर्व एव स्थिताः स्मः ॥ १०

विदुर उवाच ।

जानाम्यहं द्यूतमनर्थमूलं

कृतश्च यत्नोऽस्य मया निवारणे ।

राजा च मां प्राहिणोच्चत्सकाशं

श्रुत्वा विद्वञ्श्रेय इहाचरस्व ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

के तत्रान्ये कित्वा दीव्यमाना

विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।

पृच्छामि त्वां विदुर ब्रूहि नस्तान्

यैर्दीव्यामः शतशः सन्निपत्य ॥ १२

विदुर उवाच ।

गान्धारराजः शकुनिर्विशांपते

राजाऽतिदेवी कृतहस्तो मताक्षः ।

विविंशतिश्चित्रसेनश्च राजा

सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

महाभयाः कितवाः सन्निविष्टा

मायोपधा देवितारोऽत्र सन्ति ।

धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं

सर्वं जगत्तिष्ठति न स्वतन्त्रम् ॥ १४

नाहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शासना-

न्न गन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् ।

इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव

तदस्मि कर्ता विदुरात्थ मां यथा ॥ १५

न चाकामः शकुनिना देविताहं

न चेन्मां जिष्णुराहयिता सभायाम् ।

आहूतोऽहं न निवर्ते कदाचित्

तदाहितं शाश्वतं वै व्रतं मे ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एषमुक्त्वा विदुरं धर्मराजः

प्रायात्रिकं सर्वमाज्ञाप्य तूर्णम् ।

प्रायाच्छ्रोभूते सगणः सानुयात्रः

सह स्त्रीभिर्द्रौपदीमादि कृत्वा ॥ १७

दैवं हि प्रज्ञां मुष्णाति चक्षुस्तेज इवापतत् ।

धातुश्च वशमन्वेति पाशैरिव नरः सितः ॥ १८

इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सह क्षत्रा युधिष्ठिरः ।

अमृष्यमाणस्तस्याथ समाह्वानमरिन्दमः ॥ १९

बाह्निकेन रथं यत्तमास्थाय परवीरहा ।

परिच्छन्नो ययौ पार्थो भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।

राजश्रिया दीप्यमानो ययौ ब्रह्मपुरःसरः ॥ २०

‘संदिदेश ततः प्रेष्यानागतान्नगरं प्रति ।

ततस्ते नृपशार्दूल चकुर्वे नृपशासनम् ॥ २१

ततो राजा महातेजाः संयम्य सपरिच्छदम् ।

ब्राह्मणैः स्वस्ति वाच्याथ प्रययौ मन्दिराद्बहिः ॥ २२

ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा गत्यर्थं स यथाविधि ।

अन्येभ्यः स तु दत्त्वा च गन्तुमेवोपचक्रमे ॥ २३

सर्वलक्षणसंपन्नं राजहंसपरिच्छदम् ।

तमारुह्य महाराजो गजेन्द्रं षष्टिहायनम् ॥ २४

हारी किरीटी हेमाभः सर्वाभरणभूषितः ।

रराज राजन्यार्थो वै परया नृपशोभया ॥ २५

रुक्मवेदिगतः प्राज्यो ज्वलन्निव हुताशनः ।

ततो जगाम राजा स प्रहृष्टनरवाहनः ॥ २६

रथघोषेण महता पूरयन्वै नभःस्थलम् ।

संस्तूयमानः स्तुतिभिः सूतमागधवन्दिभिः ॥ २७

महासैन्येन सहितो यथादित्यः स्वरश्मिभिः ।

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ २८

बभौ युधिष्ठिरो राजा पौर्णमास्यामिवोडुराद् ।

चामरैर्हैमदण्डैश्च धूयमानः समन्ततः ॥ २९

जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।

प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावद्भरतर्षभः ॥ ३०

तथैव सैनिका राजन्राजानमनुयान्ति ये ।

तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्धः प्रतिष्ठितः ॥ ३१

नृपस्याग्रे ययौ राजन्भीमसेनो रथी बली ।

उभौ पार्श्वगतौ राज्ञः सतल्पौ वै सुकल्पितौ ॥ ३२

अधिरूढौ यमौ चापि जग्मतुर्भरतर्षभ ।

शोभयन्तौ महासैन्यं तावुभौ रूपशालिनौ ॥ ३३

पृष्ठतोऽनुययौ जिष्णुर्वीरः शस्त्रभृतां वरः ।

श्वेताश्वो गाण्डिवं गृह्य अग्निदत्तं रथं गतः ॥ ३४

सैन्यमध्ये ययौ राजन्कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

द्रौपदीप्रमुखा नार्यः सानुगाः सपरिच्छदाः ॥ ३५

आरुह्य ता विचित्राङ्गो यानानि विविधानि च ।

महत्या सेनया राजन्नग्रे राज्ञो ययुस्तदा ॥ ३६

समृद्धनरनागाश्वं सपताकरध्वजम् ।

संनद्धवरनिस्त्रिशं पथि निर्घोषनिःस्वनम् ॥ ३७

शङ्खदुन्दुभितालानां वेषुवीणानुनादितम् ।

शुशुभे पाण्डवं सैन्यं प्रयास्यत्तदा नृप ॥ ३८

यथा कुबेरो लङ्कायां पुरा चात्यन्तशोभया ।

महत्या सेनया सार्धं गुरुमिन्द्रं स गच्छति ॥ ३९

तथा ययौ स पार्थोऽपि असङ्ख्येयविभूतिना ।

सुसमृद्धेन सैन्येन यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ४०

स सरांसि नदीश्चैव वनान्युपवनानि च ।

अत्यक्रामन्महाराज पुरीं चाभ्यवपद्यत ॥ ४१

स हास्तिनसमीपे तु कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

चक्रे निवेशनं तत्र ततः स सहसैनिकः ॥ ४२

शिवे देशे समे चैव न्यवसत्पाण्डवस्तदा ।

ततो राजन्समाहूय शोकविह्वलया गिरा ॥ ४३

एतद्वाक्यं च सर्वस्वं धृतराष्ट्रचिकीर्षितम् ।

आचक्षे यथावृत्तं विदुरोऽथ नृपस्य ह ॥ ४४

तच्छ्रुत्वा भाषितं तेन धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ।

न मर्षयाम्यहं क्षत्तः समाह्वानं व्रतं हि मे ।

स्वस्त्यस्तु लोके विप्राणां प्रजानां चैव सर्वदा ॥ ४५

वैशंपायन उवाच ।

प्रविवेश ततो राजा नगरं नागसाह्वयम् ।

धृतराष्ट्रेण चाहूतः कालस्य समयेन च ॥ ४६

स हास्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्रगृहं ययौ ।

समियाय च धर्मात्मा धृतराष्ट्रेण पाण्डवः ॥ ४७

तथा भीष्मेण द्रोणेन कर्णेन च कृपेण च ।

समियाय यथान्यायं द्रौणिना च विभुः सह ॥ ४८

समेत्य च महाबाहुः सोमदत्तेन चैव ह ।

दुर्योधनेन सभ्रात्रा सौबलेन च वीर्यवान् ॥ ४९
 ये चान्ये तत्र राजानः पूर्वमेव समागताः ।
 दुःशासनेन वीरेण सर्वैर्भ्रातृभिरेव च ॥ ५०
 जयद्रथेन च तथा कुरुभिश्चापि सर्वशः ।
 ततः सर्वैर्महाबाहुर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ५१
 प्रविवेश गृहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
 ददर्श तत्र गान्धारीं देवीं पतिमनुव्रताम् ॥ ५२
 स्नुषाभिः संवृतां शश्वत्ताराभिरिव रोहिणीम् ।
 अभिवाद्य स गान्धारीं तया च प्रतिनन्दितः ॥ ५३
 ददर्श पितरं वृद्धं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ ५४
 राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातास्ते च कौरवमनन्दनाः ।
 चत्वारः पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ॥ ५५
 ततो हर्षः समभवत्कौरवाणां विशांपते ।
 तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रियदर्शनान् ॥ ५६

विविशुस्तेऽभ्यनुज्ञाता रत्नवन्ति गृहाणि च ।
 ददृशुश्चोपयातारो द्रौपदीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ ५७
 याज्ञसेन्याः परामृद्धिं दृष्ट्वा प्रज्वलितामिव ।
 स्नुषास्ता धृतराष्ट्रस्य नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ५८
 ततस्ते पुरुषव्याघ्रा गत्वा स्त्रीभिस्तु संविदम् ।
 कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म च ॥ ५९
 ततः कृताह्निकाः सर्वे दिव्यचन्दनभूषिताः ।
 कल्याणमनसश्चैव ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ६०
 मनोज्ञमशनं भुक्त्वा विविशुः शरणान्यथ ।
 उपगीयमाना नारीभिरस्वपन्कुरुपुङ्गवाः ॥ ६१
 जगाम तेषां सा रात्रिः पुण्या रतिविहारिणाम् ।
 स्तूयमानाश्च विश्रान्ताः काले निद्रामथात्यजन् ॥ ६२
 सुखोषितास्ते रजनीं प्रातः सर्वे कृताह्निकाः ।
 सभां रम्यां प्रविविशुः कितवैरभिनन्दिताः ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

शकुनियुधिष्ठिरयोः संवादः ॥ १ ॥ द्यूतनिर्धारणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 प्रविश्य तां सभां पार्था युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 समेत्य पार्थिवान्सर्वान्पूजार्हानभिपूज्य च ॥ १
 यथावयः समेयाना उपविष्टा यथार्हतः ।
 आसनेषु विचित्रेषु स्पन्द्यास्तरणवत्सु च ॥ २
 तेषु तत्रोपविष्टेषु सर्वेष्वथ नृपेषु च ।
 शकुनिः सौबलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३
 शकुनिरुवाच ।
 उपस्तीर्णा सभा राजन्सर्वे त्वयि कृतक्षणाः ।
 अक्षानुस्वा देवनस्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ॥ ४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 निकृतिर्देवनं पापं न क्षात्रोऽत्र पराक्रमः ।
 न च नीतिर्ध्रुवा राजन्किं त्वं द्यूतं प्रशंससि ॥ ५

न हि मानं प्रशंसन्ति निकृतौ कितवस्य हि ।
 शकुने मैवं नोऽजैषीरमार्गेण नृशंसवत् ॥ ६
 शकुनिरुवाच ।
 यो वेत्ति सङ्ख्यां निकृतौ विधिज्ञ-
 श्रेष्ठास्वस्तिन्नः कितवोऽक्षजासु ।
 महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं
 स वै सर्वं सहते प्रक्रियासु ॥ ७
 अक्षग्लहः सोऽभिभवेत्परं न-
 स्तेनैव दोषो भवतीह पार्थ ।
 दीव्यामहे पार्थिव मा विशङ्कां
 कुरुष्व पाणं च चिरं च मा कृथाः ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तमः ।

यातारः यातरः ॥ ५७ ॥ संविदं मिथः कथाम् । व्यायामः
 श्रमापनोदनव्यापारः पूर्वो येषां तानि । प्रतिकर्म केशप्रसाध-
 नादिपरिष्कारम् ॥ ५९ ॥ त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

पापं पापहेतुः ॥ ५ ॥ पाणं पणनीयद्रव्यम् ॥ ८ ॥
 चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

इमानि लोकद्वाराणि यो वै भ्राम्यति सर्वदा ॥९
इदं वै देवनं पापं निकृत्या कितवैः सह ।
धर्मेण तु जयो युद्धे तत्परं न तु देवनम् ॥ १०
नार्या म्लेच्छन्ति भाषाभिर्मायया न चरन्त्युत ।
अजिह्वमशठं युद्धमेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ११
शक्तितो ब्राह्मणार्थाय शिक्षितुं प्रयतामहे ।
तद्वै वित्तं मातिदेवीर्माजैषीः शकुने परान् ॥१२
निकृत्या कामये नाहं सुखान्युत धनानि वा ।
कितवस्येह कृतिनो वृत्तमेतन्न पूज्यते ॥ १३
शकुनिर्वाच ।
श्रोत्रियः श्रोत्रियानेति निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः १४
अक्षैर्हि शिक्षितोऽभ्येति निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः १५
अकृतास्त्रं कृतास्त्रश्च दुर्बलं बलवत्तरः ।

एवं कर्मसु सर्वेषु निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥१६
एवं त्वं मामिहाभ्येत्य निकृतिं यदि मन्यसे ।
देवनाद्विनिवर्तस्व यदि ते विद्यते भयम् ॥ १७
युधिष्ठिर उवाच ।
आहूतो न निवर्तयमिति मे व्रतमाहितम् ।
विधिश्च बलवान्राजन्दिष्टस्यासि वशे स्थितः १८
अस्मिन्समागमे केन देवनं मे भविष्यति ।
प्रतिपाणश्च कोऽन्योस्ति ततो द्यूतं प्रवर्तताम् ॥१९
दुर्योधन उवाच ।
अहं दातासि रत्नानां धनानां च विशांपते ।
मदर्थं देविता चायं शकुनिर्मातुलो मम ॥ २०
युधिष्ठिर उवाच ।
अन्येनान्यस्य वै द्यूतं विषमं प्रतिभाति मे ।
एतद्विद्वद्ब्रुवाद्दत्तस्व काममेवं प्रवर्तताम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

भीष्मद्रोणादीनां द्यूतसभाप्रवेशः ॥१॥ द्यूतोपक्रमः ॥२॥ युधिष्ठिरेण पणीकृतानां सर्ववस्तूनां शकुनिना अपहारः ॥३॥

वैशंपायन उवाच ।
उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्व एव ते ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां ततः ॥ १
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
नातिप्रीतेन मनसा तेऽन्ववर्तन्त भारत ॥ २
ते द्वन्द्वशः पृथक्चैव सिंहग्रीवा महौजसः ।
सिंहासनानि भूरीणि विचित्राणि च भेजिरे ॥३
शुशुभे सा सभा राजनराजभिस्तैः समागतैः ।
देवैरिव महाभागैः समवेतैस्त्रिविष्टपम् ॥ ४
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे भास्वरमूर्तयः ।
प्रावर्तत महाराज सुहृद्यूतमनन्तरम् ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
अयं बहुधनो राजन्सागरावर्तसंभवः ।

मणिर्हरोत्तरः श्रीमान्कनकोत्तमभूषणः ॥ ६
एतद्राजन्मम धनं प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ।
येन मां त्वं महाराज धनेन प्रतिदीव्यसे ॥ ७
दुर्योधन उवाच ।
सन्ति मे मणयश्चैव धनानि सुबहूनि च ।
मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयस्त्वेनं दुरोदरम् ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
ततो जग्राह शकुनिस्तानक्षानक्षतच्चवित् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच ।
मत्त कैतवकेनैव यज्जितोऽसि दुरोदरे ।
शकुने हन्त दीव्यामो ग्लहमानाः परस्परम् ॥१०
सन्ति निष्कसहस्रस्य भाण्डिन्यो भरिताः शुभाः ।

क्रोशो हिरण्यमक्षय्यं जातरूपमनेकशः ।
 एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 क्रौरवाणां कुलकरं ज्येष्ठं पाण्डवमच्युतम् ।
 इत्युक्तः शकुनिः प्राह जितमित्येव तं नृपम् ॥ १२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।
 सुचक्रोपस्करः श्रीमान्किङ्किणीजालमण्डितः ॥ १३
 संह्रादनो राजरथो य इहास्मानुपावहत् ।
 जैत्रो रथवरः पुण्यो मेघसागरनिःस्वनः ॥ १४
 अष्टौ यं कुररच्छायाः सदश्वा राष्ट्रसंमताः ।
 वहन्ति नैषां मुच्येत पदाङ्गमिमुपस्पृशन् ।
 एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं श्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
 जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमभद्रिकाः ।
 कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः खलङ्कृताः ॥ १७
 महार्हमाल्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनोक्षिताः ।
 मणीन्हेम च विभ्रत्यश्चतुःषष्टिविशारदाः ॥ १८
 अनुसेवां चरन्तीमाः कुशला नृत्तसामसु ।
 स्नातकानाममाल्यानां राज्ञां च मम शासनात् ।
 एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
 जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एतावन्ति च दासानां सहस्राण्युत सन्ति मे ।
 प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसनाः सदा ॥ २१
 प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ।

एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
 जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सहस्रसङ्ख्या नागा मे मत्तास्तिष्ठन्ति सौबल ।
 हेमकक्षाः कृतापीडाः पद्मिनी हेममालिनः ॥ २४
 सुदान्ता राजवहनाः सर्वशब्दक्षमा युधि ।
 ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चाष्टकरेणवः ॥ २५
 सर्वे च पुरमेत्तारो नवमेघनिभा गजाः ।
 एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवंवादिनं पार्थं प्रहसन्निव सौबलः ।
 जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 रथास्तावन्त एवेमे हेमदण्डाः पताकिनः ।
 हयैर्विनीतैः संपन्ना रथिभिश्चित्रयोधिभिः ॥ २८
 एकैको ह्यत्र लभते सहस्रपरमां भृतिम् ।
 युध्यतोऽयुध्यतो वापि वेतनं मासकालिकम् ।
 एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्ते वचने कृतवैरो दुरात्मवान् ।
 जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अश्वांस्तित्तिरिक्लमाषान्गान्धर्वान्हेममालिनः ।
 ददौ चित्ररथस्तुष्टो यांस्तान्गाण्डीवधन्वने ॥ ३१
 युद्धे जितः पराभूतः प्रीतिपूर्वमरिन्दमः ।
 एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
 जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३३

कम्बवः शङ्खवलयाणि । निष्को वक्षोभूषणम् ॥ १७ ॥ चतु-
 षष्टिकलासु विशारदाः ॥ १८ ॥ नृत्तसामसु नर्तने गीति-
 विशेषेषु च ॥ १९ ॥ कृतापीडाः कृतभूषणाः ॥ २४ ॥

ईषा लाङ्गलदण्डः । अष्टकरेणवः अष्टहस्तिनीकाः ॥ २५ ॥
 पद्माशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

स्थानां शकटानां च श्रेष्ठानां चायुतानि मे ।
युक्तान्येव हि तिष्ठन्ति वाहैरुच्चावचैस्तथा ॥ ३४
एवं वर्णस्य वर्णस्य समुच्चीय सहस्रशः ।
यथा समुदिता वीराः सर्वे वीरपराक्रमाः ॥ ३५
क्षीरं पिबन्तस्तिष्ठन्ति भुञ्जानाः शालितण्डुलान् ।
षष्टिस्तानि सहस्राणि सर्वे विपुलवक्षसः ।
एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३७
युधिष्ठिर उवाच ।
ताम्रलोहैः परिवृता निधयो ये चतुःशताः ।
पञ्चद्रौणिक एकैकः सुवर्णस्याहतस्य वै ॥ ३८
जातरूपस्य मुख्यस्य नार्धो यस्य हि भारत ।
एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३९
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाषर्वणि द्यूतपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

विद्युरेण धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधननिन्दापूर्वकं द्यूतपरमचोदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं प्रवर्तिते द्यूते घोरे सर्वापहारिणि ।
सर्वसंशयनिर्मोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् ॥ १
महाराज विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि भारत ।
सुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम् ॥ २
यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव
गोमायुवद्विस्वरं पापचेताः ।
दुर्योधनो भारतानां कुलघ्नः
सोऽयं युक्तो भवेतां कालहेतुः ॥ ३
गृहे वसन्तं गोमायुं त्वं वै मोहान्न बुध्यसे ।
दुर्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम ॥ ४
मधु वै माध्विको लब्ध्वा प्रपातं नैव बुध्यते ।
आरुह्य तं मज्जति वा पतनं चाधिगच्छति ॥ ५
सोऽयं मत्तोऽक्षद्यूतेन मधुवन्न परीक्षते ।
प्रपातं बुध्यते नैव वैरं कृत्वा महारथैः ॥ ६
विदितं मे महाप्राज्ञ भोजेष्वेवासमञ्जसम् ।
पुत्रं संत्यक्तवान्पूर्वं पौराणां हितकाम्यया ॥ ७
अन्धका यादवा भोजः समेताः कंसमत्यजन् ।

नियोगात्तु हते तस्मिन्कृष्णेनाभिघातिना ॥ ८
एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमानाः शतं समाः ।
त्वन्नियुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ॥ ९
निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् ।
काकेनेमांश्चित्रबर्हाञ्जार्दूलान्कोष्ठुकेन च ।
क्रीणीष्व पाण्डवान् राजन्मा मञ्जीः शोकसागरे ॥
त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्थार्थं कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्थार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ११
सर्वज्ञः सर्वभावज्ञः सर्वशत्रुभयङ्करः ।
इति स भाषते काव्यो जम्भत्यागे महाऽसुरान् ॥ १२
हिरण्यघ्नीविनः कांश्चित्पक्षिणो वनगोचरान् ।
गृहे किल कृतावासोल्लोभाद्राजा न्यपीडयत् ।
स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थी परन्तप ॥ १३
आयतिं च तदात्वं च उभे सद्यो व्यनाशयत् ।
तदर्थकामस्तद्वत्त्वं मादुहः पाण्डवानृष ॥ १४
मोहात्मा तप्यसे पश्चात्पत्रिहा पुरुषो यथा ।
जातंजातं पाण्डवेभ्यः पुष्पमादत्स्व भारत ॥ १५
मालाकार इवारामे स्नेहं कुर्वन्पुनः पुनः ।

काव्यां कविना शुक्रेणोक्तां नीतिगिरम् ॥ ४ ॥ माध्विको
मधुपण्यवान् । प्रपातं शृणु ॥ ५ ॥ नियोगाद्वैवयोगात् ॥ ८ ॥

चित्रबर्हान् मयूरान् ॥ १० ॥ आयतिमुत्तरकालम् । तदात्वं सां-
प्रतम् । तत्तस्मात् । अर्थकामो धनकामः ॥ १४ ॥ पत्रिहा पक्षिहा

वृक्षानङ्गारकारीव मैनान्धाक्षीः समूलकान् ।
 मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् ॥१६॥
 समवेतान्हि कः पार्थान्प्रतियुध्येत भारत ।
 मरुद्भिः सहितो राजन्नपि साक्षान्मरुत्पतिः ॥१७॥
 द्यूतं मूलं कलहस्याभ्युपैति
 मिथो भेदं महते दारुणाय ।
 तदा स्थितोऽयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 दुर्योधनः सृजते वैरमुग्रम् ॥ १८ ॥
 प्रातिपेयाः शान्तनवा भीमसेनाः सबाह्विकाः ।
 दुर्योधनापराधेन कृच्छ्रं प्राप्स्यन्ति सर्वशः ॥१९॥
 दुर्योधनो मदेनैष क्षेमं राष्ट्रं व्यपोहति ।
 विषाणं गौरिव मदात्स्वयमारुजतेत्मनः ॥ २० ॥
 यश्चित्तमन्वेति परस्य राजन्
 वीरः कविः स्वामवमत्य दृष्टिम् ।
 नावं समुद्र इव बालनेत्रा-
 मारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत् ॥ २१ ॥
 दुर्योधनो ग्लहते पाण्डवेन
 प्रीयायसे त्वं जयतीति तच्च ।
 अतिनर्मा जायते संप्रहारो
 यतो विनाशः समुपैति पुंसाम् ॥ २२ ॥

आकर्षस्तेऽवाक्फलः सुप्रणीतो
 हृदि प्रौढो मन्त्रपदः समाधिः ।
 युधिष्ठिरेण कलहस्तवाय-
 मचिन्तितोऽभिमतः स्वबन्धुना ॥ २३ ॥
 प्रातिपेयाः शान्तनवाः शृणुध्वं
 काव्यां वाचं संसदि कौरवाणाम् ।
 वैश्वानरं प्रज्वलितं सुघोरं
 मा यास्यध्वं मन्दमनुप्रपन्नाः ॥ २४ ॥
 यदा मन्युं पाण्डवोऽजातशत्रु-
 र्न संयच्छेदक्षमदाभिभूतः ।
 वृकोदरः सव्यसाची यमौ च
 कोऽत्र द्वीपः स्यात्तुमुले वस्तदानीम् ॥२५॥
 महाराज प्रभवस्त्वं धनानां
 पुरा द्यूतान्मनसा यावदिच्छेः ।
 बहुवित्तान्पाण्डवांश्चेज्जयस्त्वं
 किं ते तत्स्याद्वसु विन्देह पार्थान् ॥ २६ ॥
 जानीमहे देवितं सौबलस्य
 वेद द्यूते निकृतिं पार्वतीयः ।
 यतः प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु
 मा यूयुधो भारत पाण्डवेयान् ॥ २७ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

दुर्योधनैः विदुरोपालम्भः ॥ १ ॥ विदुरेण धृतराष्ट्रस्य हितोपदेशः ॥ २ ॥

दुर्योधन उवाच ।
 परेषामेव श्रेयसां श्लाघसे त्वं
 सदा क्षत्तः कुत्सयन्धार्तराष्ट्रान् ।
 जानीमहे विदुर यत्प्रियस्त्वं
 बालानिवास्मानवमन्यसे नित्यमेव ॥ १ ॥
 स विज्ञेयः पुरुषोऽन्यत्रकामो
 निन्दाप्रशंसे हि तथा युनक्ति ।

जिह्वाऽऽत्मनो हृदयस्थं व्यनक्ति
 जानीमहे त्वन्मनसः प्रातिकूल्यम् ॥ २ ॥
 उत्सङ्गे च व्याल इवाहितोऽसि
 मार्जारवत्पोषकं चोपहंसि ।
 भर्तृभ्यं त्वां न हि पापीय आहु-
 स्तस्मात्क्षत्तः किं न विभेषि पापात् ॥ ३ ॥

॥ १५ ॥ बालनेत्रामव्युत्पन्ननेतृकाम् ॥ २१ ॥ ग्लहते पणं करोति । प्रीयायसे अतिशयेन प्रीयसे ॥ २९ ॥ आकर्षो द्यूतम्

॥ २३ ॥ जयः अजयः ॥ २६ ॥ षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ पापीयः पापीयांसम् ॥ ३ ॥

जित्वा शत्रून्फलमाप्तं महद्वै
 माऽस्मान्क्षत्तः परुषाणीह वोचः ।
 द्विषद्भिस्त्वं संप्रयोगाभिनन्दी
 मुहुर्द्वेषं यासि नः संप्रयोगात् ॥ ४
 अमित्रतां याति नरोऽक्षमं ब्रुव-
 निगूहते गुह्यममित्रसंस्तवे ।
 तदाश्रितोऽपत्रप किं नु बाधसे
 यदिच्छसि त्वं तदिहाभिभाषसे ॥ ५
 मा नोऽवमंस्था विब्र मनस्तवेदं
 शिक्षस्व बुद्धिं स्थविराणां सकाशात् ।
 यशो रक्षस्व विदुर संप्रणीतं
 मा व्यापृतः परकार्येषु भूस्त्वम् ॥ ६
 अहं कर्तेति विदुर मा च मंस्था
 मा नो नित्यं परुषाणीह वोचः ।
 न त्वां पृच्छामि विदुर यद्वितं मे
 स्वस्ति क्षत्तर्मा तितिक्षून् क्षिणु त्वम् ॥ ७
 एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
 गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।
 तेनानुशिष्टः प्रवणादिवाम्भो
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा भवामि ॥ ८
 भिनत्ति शिरसा शैलमहिं भोजयते च यः ।
 धीरेव कुरुते तस्य कार्याणामनुशासनम् ।
 यो बलादनुशास्तीह सोऽमित्रं तेन विन्दति ॥ ९
 मित्रतामनुवृत्तं तु समुपेक्षत्यपण्डितः ।
 प्रदीप्य यः प्रदीप्ताग्निं प्राकिरं नाभिधावति ।
 भस्मापि न स विन्देत शिष्टं कचन भारत ॥ १०
 न वासयेत्पारवर्ग्यं द्विषन्तं
 विशेषतः क्षत्तरहितं मनुष्यम् ।
 स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ
 मुसान्विता ह्यसती स्त्री जहाति ॥ ११

विदुर उवाच ।
 एतावता पुरुषं ये त्यजन्ति
 तेषां सख्यमन्तवद्ब्रूहि राजन् ।
 राज्ञां हि चित्तानि परिप्लुतानि
 सान्त्वं दत्वा मुसलैर्घातयन्ति ॥ १२
 अवालत्वं मन्यसे राजपुत्र
 बालोऽहमित्येव सुमन्दबुद्धे ।
 यः सौहृदे पुरुषं स्थापयित्वा
 पश्चादेनं दूषयते स बालः ॥ १३
 न श्रेयसे नीयते मन्दबुद्धिः
 स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
 ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य
 पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १४
 अतः प्रियं चेदनुकाङ्क्षसे त्वं
 सर्वेषु कार्येषु हिताहितेषु ।
 स्त्रियश्च राजञ्जडपङ्कुकांश्च
 पृच्छ त्वं वै तादृशांश्चैव सर्वान् ॥ १५
 लभ्यते खलु पापीयान्नरोऽनु प्रियवागिह ।
 अप्रियस्य हि पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १६
 यस्तु धर्मपरश्च स्याद्वित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
 अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १७
 अव्याधिजं कटुजं तीक्ष्णमुष्णं
 यशोमुषं परुषं पूतिगन्धिम् ।
 सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
 मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ १८
 वैचित्रवीर्यस्य यशो धनं च
 वाञ्छाम्यहं सहपुत्रस्य शश्वत् ।
 यथा तथा तेऽस्तु नमश्च तेऽस्तु
 ममापि च स्वस्ति दिशन्तु विप्राः ॥ १९
 आशीविषान्नेत्रविषान्कोपयेन्न च पण्डितः ।
 एवं तेऽहं वदामीदं प्रयतः कुरुनन्दन ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सपत्नीभ्रातृकस्य युधिष्ठिरस्य शकुनिना पराजयः ॥ १ ॥

शकुनिरुवाच ।

बहुवित्तं पराजैषीः पाण्डवानां युधिष्ठिर ।

आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

मम वित्तमसङ्ख्येयं यदहं वेद सौबल ।

अथ त्वं शकुने कसाद्वित्तं समनुपृच्छसि ॥ २

अयुतं प्रयुतं चैव शङ्कुं पद्मं तथाबुदम् ।

खर्वं शङ्खं निखर्वं च महापद्मं च कोटयः ॥ ३

मध्यं चैव परार्धं च सपरं चात्र पण्यताम् ।

एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

गवाश्वं बहुधेनूकमसङ्ख्येयमजाविकम् ।

यत्किञ्चिदनु पर्णाशां प्राक् सिन्धोरपि सौबल ।

एतन्मम धनं सर्वं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

पुरं जनपदो भूमिरब्राह्मणधनैः सह ।

अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजञ्छिष्टं धनं मम ।

एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

राजपुत्रा इमे राजञ्छोभन्ते यैर्विभूषिताः ।

कुण्डलानि च निष्काश्च सर्वं राजविभूषणम् ।

एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १०

पर्णाशा नदी ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो युवा लोहिताक्षः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।

नकुलो ग्लह एवैको विद्ध्येतन्मम तद्धनम् ॥ १२

शकुनिरुवाच ।

प्रियस्ते नकुलो राजनराजपुत्रो युधिष्ठिर ।

अस्माकं वशतां प्राप्तो भूयः केनेह दीव्यसे ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु तानक्षाञ्शकुनिः प्रत्यदीव्यत ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं धर्मान्सहदेवोऽनुशास्ति

लोके ह्यसिन्धुपण्डिताख्यां गतश्च ।

अनर्हता राजपुत्रेण तेन

दीव्याम्यहं चाप्रियवत्प्रियेण ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १६

शकुनिरुवाच ।

माद्रीपुत्रौ प्रियौ राजंस्तवेमौ विजितौ मया ।

गरीयांसौ तु ते मन्ये भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

अधर्मं चरसे नूनं यो नावेक्षसि वै नयम् ।

यो नः सुमनसां मूढ विभेदं कर्तुमिच्छसि ॥ १८

शकुनिरुवाच ।

गते मत्तः प्रपतते प्रमत्तः स्थाणुमृच्छति ।

ज्येष्ठो राजन्वरिष्ठोऽसि नमस्ते भरतर्षभ ॥ १९

स्वप्ने तानि न दृश्यन्ते जाग्रतो वा युधिष्ठिर ।

कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव २०

युधिष्ठिर उवाच ।

यो नः सङ्क्षेपे नौरिव पारनेता

जेता रिपूणां राजपुत्रस्तरस्त्री ।

अनर्हता लोकवीरेण तेन

दीव्याम्यहं शकुने फाल्गुनेन ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २२

शकुनिरुवाच ।

अयं मया पाण्डवानां धनुर्धरः

पराजितः पाण्डवः सव्यसाची ।

भीमेन राजन्दयितेन दीव्य

यत्कैतवं पाण्डव तेऽवशिष्टम् ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

यो नो नेता यो युधि नः प्रणेता

यथा वज्री दानवशत्रुरेकः ।

तिर्यक्प्रेक्षी सन्नतभूर्महात्मा

सिंहस्कन्धो यश्च सदाऽत्यमर्षी ॥ २४

बलेन तुल्यो यस्य पुमान् विद्यते

गदाभृतामग्न्य इहारिमर्दनः ।

अनर्हता राजपुत्रेण तेन

दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २६

शकुनिरुवाच ।

बहुवित्तं पराजैषीर्भ्रातृंश्च सहयद्विपान् ।

आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातृणां दयितस्तथा ।

कुर्यामहं जितः कर्म स्वयमात्मन्युपप्लुते ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २९

शकुनिरुवाच ।

एतत्पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजयेः ।

शिष्टे सति धने राजन्पाप आत्मपराजयः ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा मताक्षस्तान् ग्लहे सर्वानवस्थितान् ।

पराजयलोकवीरानुक्त्वा राज्ञां पृथक् पृथक् ॥ ३१

शकुनिरुवाच ।

अस्ति ते वै प्रिया राजन् ग्लह एकोऽपराजितः ।

पणस्य कृष्णां पाञ्चालीं तथात्मानं पुनर्जय ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

नैव ह्रस्वा न महती न कृशा नातिरोहिणी ।

नीलकुञ्चितकेशी च तथा दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३३

शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।

शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥ ३४

तथैव स्यादानृशंस्यात्तथा स्याद्रूपसंपदा ।

तथा स्याच्छीलसंपत्त्या यामिच्छेत्पुरुषः स्त्रियम् ॥ ३५

सर्वैर्गुणैर्हि संपन्नामनुकूलां प्रियंवदाम् ।

यादृशीं धर्मकामार्थसिद्धिमिच्छेन्नरः स्त्रियम् ॥ ३६

चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते ।

आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ३७

आभाति पद्मवद्वक्त्रं सखेदं मल्लिकेव च ।

वेदीमध्या दीर्घकेशी ताम्रास्या नातिलोमशा ॥ ३८

तथैवंविधया राजन्पाञ्चाल्याहं सुमध्यया ।

ग्लहं दीव्यामि चार्वाङ्गा द्रौपद्या हन्त सौबल ॥ ३९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन धीमता ।

धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥

चुक्षुभे सा सभा राजन्राज्ञां संजज्ञिरे शुचः ।

भीष्मद्रोणकृपादीनां खेदश्च समजायत ॥ ४१

शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व इवाभवत् ।

आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ४२

बाह्लीकः सोमदत्तश्च प्रातिपेयश्च संजयः ।

द्रौणिर्भूरिश्रवाश्चैव युयुत्सुर्धृतराष्ट्रजः ।
 आसुर्वीक्ष्य त्वधोवक्त्रा निश्चसन्त इवोरगाः ॥ ४३ ॥
 धृतराष्ट्रस्तु संहृष्टः पर्यपृच्छत्पुनः पुनः ।
 किं जितं किं जितमिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ॥ ४४ ॥

जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सह दुःशासनादिभिः ।
 इतरेषां तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ४५ ॥
 सौबलस्त्वभिधायैवं जितकाशी मदोत्कटः ।
 जितमित्येव तानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ॥ ४६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

दुःशासनेन द्रौपद्याः सभां प्रत्यानयनम् ॥ १ ॥ द्रौपद्या सभ्यान्प्रति प्रश्नः ॥ २ ॥

दुर्योधन उवाच ।

एहि क्षत्तद्रौपदीमानयस्व
 प्रियां भार्यां संमतां पाण्डवानाम् ।
 संमार्जतां वेश्म परैतु शीघ्रं
 तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥ १ ॥

विदुर उवाच ।

दुर्विभाषं भाषितं त्वादृशेन
 न मन्द संबुद्ध्यासि पाशबद्धः ।
 प्रपाते त्वं लम्बमानो न वेत्सि
 व्याघ्रान्मृगः कोपयसेऽतिवेलम् ॥ २ ॥
 आशीविषास्ते शिरसि पूर्णकोपा महाविषाः ।
 मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ३
 न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवितुमर्हति ।
 अनीशेन हि राज्ञैषा पणे न्यस्तेति मे मतिः ॥ ४ ॥

अयं धत्ते वेणुरिवात्मघाती
 फलं राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।

द्यूतं हि वैराय महाभयाय
 मत्तो न बुध्यत्ययमन्तकालम् ॥ ५ ॥

नारुन्तुदः स्यान्न नृशंसवादी
 न हीनतः परमभ्याददीत ।
 ययास्य वाचा पर उद्विजेत
 न तां वदेद्दुर्शतीं पापलोक्याम् ॥ ६ ॥

समुच्चरन्त्यतिवादाश्च वक्त्रा-
 धैराहतः शोचति राज्यहानि ।

परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
 तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७ ॥

अजो हि शस्त्रमगिलत्किलैकः
 शस्त्रे विपन्ने शिरसास्य भूमौ ।

निकृन्तनं स्वस्य कण्ठस्य घोरं
 तद्वद्वैरं मा कृथाः पाण्डुपुत्रैः ॥ ८ ॥

न किञ्चिदित्थं प्रवदन्ति पार्था
 वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।

तपस्विनं वा परिपूर्णविद्यं
 भषन्ति हैवं श्वनराः सदैव ॥ ९ ॥

द्वारं सुघोरं नरकस्य जिह्वं
 न बुध्यते धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।

तमन्वेतारो बहवः कुरूणां
 द्यूतोदये सह दुःशासनेन ॥ १० ॥

मज्जन्यलावूनि शिलाः प्लवन्ते
 मुह्यन्ति नावोम्भसि शश्वदेव ।

मूढो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 न मे वाचः पथ्यरूपाः शृणोति ॥ ११ ॥

अन्तो नूनं भवितायं कुरूणां
 सुदारुणः सर्वहरो विनाशः ।

वाचः काव्याः सुहृदां पथ्यरूपा
 न श्रूयन्ते वर्धते लोभ एव ॥ १२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धिगस्तु क्षत्तारमिति बुवाणो
 दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
 अवैक्षत प्रातिकामी सभाया-
 मुवाच चैनं परमार्यमध्ये ॥ १३
 दुर्योधन उवाच ।
 त्वं प्रातिकामिन्द्रौपदीमानयस्व
 न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
 क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीतो
 न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः प्रातिकामी स सूतः
 प्रायाच्छीघ्रं राजवचो निशम्य ।
 प्रविश्य च श्वेव हि सिंहगोष्ठं
 समासदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥ १५
 प्रातिकाम्युवाच ।
 युधिष्ठिरो धूतमदेन मत्तो
 दुर्योधनो द्रौपदि त्वामजैषीत् ।
 सा त्वं प्रपद्यस्व धृतराष्ट्रस्य वेश्म
 नयामि त्वां कर्मणे याज्ञसेनि ॥ १६
 द्रौपद्युवाच ।
 कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामि-
 न्को हि दीव्येद्भार्यया राजपुत्रः ।
 मूढो राजा धूतमदेन मत्तो
 ह्यभून्नान्यत्कैतवमस्य किञ्चित् ॥ १७
 प्रातिकाम्युवाच ।
 यदा नाभूत्कैतवमन्यदस्य
 तदाऽदेवीत्पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
 न्यस्ताः पूर्वं आतरस्तेन राज्ञा
 स्वयं चात्मा त्वमथो राजपुत्रि ॥ १८
 द्रौपद्युवाच ।
 गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ सूतज ।
 किं तु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथवा नु माम् ॥ १९
 एतज्ज्ञात्वा समागच्छ ततो मां नय सूतज ।

ज्ञात्वा चिकीर्षितमहं राज्ञो यास्यामि दुःखिता २०
 वैशंपायन उवाच ।
 सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ।
 युधिष्ठिरं नरेन्द्राणां मध्ये स्थितमिदं वचः ॥ २१
 कस्येशो नः पराजैषीरिति त्वामाह द्रौपदी ।
 किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथवापि माम् ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरस्तु निश्चेता गतसत्त्व इवाभवत् ।
 न तं सूतं प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा ॥ २३
 दुर्योधन उवाच ।
 इहैवागत्य पाञ्चाली प्रश्नमेनं प्रभाषताम् ।
 इहैव सर्वे शृण्वन्तु तस्याश्चैतस्य यद्वचः ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 स गत्वा राजभवनं दुर्योधनवशानुगः ।
 उवाच द्रौपदीं सूतः प्रातिकामी व्यथन्निवा ॥ २५
 सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति
 मन्ये प्राप्तः संशयः कौरवाणाम् ।
 न वै समृद्धिं पालयते लघीयान्
 यस्त्वां सभां नेष्यति राजपुत्रि ॥ २६
 द्रौपद्युवाच ।
 एवं नूनं व्यदधात्संविधाता
 स्पर्शबुभौ स्पृशतो वृद्धबालौ ।
 धर्मं त्वेकं परमं ग्राह लोके
 स नः शमं धास्यति गोप्यमानः ॥ २७
 सोऽयं धर्मो मा त्यगात्कौरवान्
 सभ्यान्गत्वा पृच्छ धर्म्यं वचो मे ।
 ते मां ब्रूयुर्निश्चितं तत्करिष्ये
 धर्मात्मानो नीतिमन्तो वरिष्ठाः ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा सूतस्तद्वचो याज्ञसेन्याः
 सभां गत्वा ग्राह वाक्यं तदानीम् ।
 अधोमुखस्ते न च किञ्चिदूचु-
 र्निर्वन्धं तं धार्तराष्ट्रस्य बुद्ध्या ॥ २९

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनचिकीर्षितम् ।
द्रौपद्याः संमतं दूतं ग्राहिणोद्भरतर्षभ ॥ ३०
एकवस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला ।
सभामागम्य पाञ्चालि श्वशुरस्याग्रतो भव ॥ ३१
अथ त्वामागतां दृष्ट्वा राजपुत्रीं सभां तदा ।
सभ्याः सर्वे विनिन्देरन्मनोभिर्धृतराष्ट्रजम् ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा त्वरितं दूतः कृष्णाया भवनं नृप ।
न्यवेदयन्मतं धीमान्धर्मराजस्य निश्चितम् ॥ ३३
पाण्डवाश्च महात्मानो दीना दुःखसमन्विताः ।
सत्येनातिपरीताङ्गा नोदीक्षन्ते स्म किञ्चन ॥ ३४

ततस्त्वेषां मुखमालोक्य राजा
दुर्योधनः सूतमुवाच हृष्टः ।
इहैवैतामानय प्रातिकामिन्
प्रत्यक्षमस्याः कुरवो ब्रुवन्तु ॥ ३५

ततः सूतस्तस्य वशानुगामी
भीतश्च कोपाद्दुपदात्मजायाः ।
विहाय मानं पुनरेव सभ्या-
नुवाच कृष्णां किमहं ब्रवीमि ॥ ३६

दुर्योधन उवाच ।
दुःशासनैष मम सूतपुत्रो
वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेताः ।
स्वयं प्रगृह्णानय याज्ञसेनीं
किं ते करिष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।
ततः समुत्थाय स राजपुत्रः
श्रुत्वा भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथाना-
मित्यब्रवीद्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ ३८
एहोहि पाञ्चालि जिताऽसि कृष्णे
दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरुभजस्वायतपत्रनेत्रे
धर्मेण लब्धाऽसि सभां परैहि ॥ ३९

ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा
विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता
वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुङ्गवस्य ॥ ४०

ततो जवेनाभिससार रोषा-
दुःशासनस्तामभिर्गर्जमानः ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ ४१

ये राजसूयावभृथे जलेन
महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः ।
ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं
बलात्प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ ४२

स तां पराकृष्य सभासमीप-
मानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथव-
च्चर्ष वायुः कदलीमिवार्ताम् ॥ ४३

सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टिः
शनैरुवाचाथ रजस्वलाऽसि ।
एकं च वासो मम मन्दबुद्धे
सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य ॥ ४४

ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं निगृह्य
केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ।
कृष्णां च जिष्णुं च हरिं नरं च
त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनि ॥ ४५

रजस्वला वा भव याज्ञसेनि
एकाम्बरा वाप्यथवा विवस्त्रा ।
द्यूते जिता चासि कृताऽसि दासी
दासीषु वासश्च यथोपजोषम् ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।
प्रकीर्णकेशी पतितार्धवस्त्रा
दुःशासनेन व्यवधूयमाना ।
हीमत्यमर्षेण च दह्यमाना
शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ॥ ४७

द्रौपद्युवाच ।

इमे सभायामुपनीतशास्त्राः
क्रियावन्तः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे
तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ॥ ४८
नृशंसकर्मस्त्वमनार्यवृत्त
मा मा विवस्त्रां कुरु मा विकर्षीः ।
न मर्षयेयुस्त्व राजपुत्राः
सेन्द्रापि देवा यदि ते सहायाः ॥ ४९
धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा
धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोपलक्ष्यः ।
वाचापि भर्तुः परमाणुमात्र-
मिच्छामि दोषं न गुणान्विसृज्य ॥ ५०
इदं त्वकार्यं कुरुवीरमध्ये
रजस्वलां यत्परिकर्षसे माम् ।
न चापि कश्चित्कुरुतेऽत्र कुत्सां
ध्रुवं तवेदं मतमभ्युपेतः ॥ ५१
धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां
प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ५२
द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं
क्षत्तुस्तथैवास्य महात्मनोपि ।
राज्ञस्तथाहीममधर्ममुग्रं
न लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः ॥ ५३
वैशंपायन उवाच ।
तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्यमा
भर्तृन्कटाक्षैः कुपितानपश्यत् ।
सा पाण्डवान्कोपपरीतदेहा-
न्सन्दीपयामास कटाक्षपातैः ॥ ५४
हृतेन राज्येन तथा धनेन
रत्नैश्च मुख्यैर्न तथा बभूव ।
यथा त्रपाकोपसमीरितेन
कृष्णाकटाक्षेण बभूव दुःखम् ॥ ५५

सेन्द्रापि सेन्द्रा अपि ॥ ४९ ॥

दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णा-
मवेक्षमाणां कृपणान्पतीस्तान् ।
आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पा-
मुवाच दासीति हसन्सशब्दम् ॥ ५६
कर्णस्तु तद्राक्यमतीव हृष्टः
संपूजयामास हसन्सशब्दम् ।
गान्धारराजः सुबलस्य पुत्र-
स्तथैव दुःशासनमभ्यनन्दत् ॥ ५७
सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्ये
ताभ्यामृते धार्तराष्ट्रेण चैव ।
तेषामभूदुःखमतीव कृष्णां
दृष्ट्वा सभायां परिकृष्यमाणाम् ॥ ५८

भीष्म उवाच ।

न धर्मसौक्ष्म्यात्सुभगे विवेक्तुं
शक्नोमि ते प्रश्नमिमं यथावत् ।
अस्वाम्यशक्तः पणितुं परस्वं
स्त्रियाश्च भर्तुर्वशतां समीक्ष्य ॥ ५९
त्यजेत सर्वा पृथिवीं समृद्धां
युधिष्ठिरो धर्ममथो न जह्यात् ।
उक्तं जितोऽसीति च पाण्डवेन
तस्मान्न शक्नोमि विवेक्तुमेतत् ॥ ६०
द्यूतेऽद्वितीयः शकुनिर्नरेषु
कुन्तीसुतस्तेन निसृष्टकामः ।
न मन्यते तां निकृतिं युधिष्ठिर-
स्तस्मान्न ते प्रश्नमिमं ब्रवीमि ॥ ६१

द्रौपद्युवाच ।

आहूय राजा कुशलैरनार्यै-
र्दुष्टात्मभिर्नैकृतिकैः सभायाम् ।
द्यूतप्रियैर्नातिकृतप्रयत्नः
कस्मादयं नाम निसृष्टकामः ॥ ६२
अशुद्धभावेर्निकृतिप्रवृत्तै-
रबुध्यमानः कुरुपाण्डवाग्र्यः ।
संभूय सर्वैश्च जितोऽपि यस्मा-
त्पश्चादयं कैतवमभ्युपेतः ॥ ६३

तिष्ठन्ति चेमे कुरवः सभाया-

मीशाः सुतानां च तथा स्त्रुषाणाम् ।

समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्यं

विब्रूत मे प्रश्नमिमं यथावत् ॥ ६४

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ६५

वैशंपायन उवाच ।

तथा ब्रुवन्तीं करुणं रुदन्ती-

मवेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।

दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि

वाक्यान्पुवाचामधुराणि चैव ॥ ६६

तां कृष्यमाणां च रजस्वलां च

स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणां ।

वृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरं च

चकार कोपं परमार्तरूपः ॥ ६७

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

भीमवचनम् ॥ १ ॥ विकर्णवचनम् ॥ २ ॥ दुःशासनेन द्रौपदीवस्त्रापहारः ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णप्रसादात् द्रौपद्याः वस्त्रा-
शिप्रादुर्भावः ॥ ४ ॥ विदुरवचनम् ॥ ५ ॥

भीम उवाच ।

भवन्ति गेहे बन्धक्यः कितवानां युधिष्ठिर ।

न ताभिस्तु दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ १

काश्यो यद्धनमाहार्षीद्वयं यच्चान्यदुत्तमम् ।

तथाऽन्ये पृथिवीपाला यानि रत्नान्युपाहरन् ॥ २

बाहनानि धनं चैव कवचान्यायुधानि च ।

राज्यमात्मा वयं चैव कैतवेन हृतं परैः ॥ ३

न च मे तत्र कोपोऽभूत्सर्वस्येशो हि नो भवान् ।

इमं त्वतिक्रमं मन्ये द्रौपदी यत्र पण्यते ॥ ४

एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवैः ।

त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ ५

अस्याः कृते मन्युरयं त्वयि राजन्निपात्यते ।

बाहू ते संप्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिरः ।

परैस्ते नाशितं नूनं नृशंसैर्धर्मगौरवम् ॥ ७

न सकामाः परे कार्या धर्ममेवाचरोत्तमम् ।

भ्रातरं धार्मिकं ज्येष्ठं कोऽतिवर्तितुमर्हति ॥ ८

आहूतो हि परै राजा क्षात्रं व्रतमनुसरन् ।

दीव्यते परकामेन तन्नः कीर्तिकरं महत् ॥ ९

भीमसेन उवाच ।

एवमस्मिन्कृतं विद्यां यदि नाहं धनञ्जय ।

दीप्तेऽग्नौ सहितौ बाहू निर्दहेयं बलादिव ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

तथा तान्दुःखितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्धृतराष्ट्रजः ।

कृष्यमाणां च पाञ्चालीं विकर्ण इदमब्रवीत् ॥ ११

याज्ञसेन्या यदुक्तं तद्वाक्यं विब्रूत पार्थिवाः ।

अविवेकेन वाक्यस्य नरकः सद्य एव नः ॥ १२

भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च कुरुवृद्धतमाबुभौ ।

समेत्य नाहतुः किञ्चिद्विदुरश्च महामतिः ॥ १३

भारद्वाजश्च सर्वेषामाचार्यः कृप एव च ।

कुत एतावपि प्रश्नं नाहतुर्द्विजसत्तमौ ॥ १४

ये त्वन्ये पृथिवीपालाः समेताः सर्वतोदिशम् ।

कामक्रोधौ समुत्सृज्य ते ब्रुवन्तु यथामति ॥ १५

यदिदं द्रौपदी वाक्प्रमुक्तवत्यसकृच्छ्रभा ।

विमृश्य कस्य कः पक्षः पार्थिवा वदतोत्तरम् ॥ १६

विब्रूत विस्फटं ब्रूत नतु भीष्मवत्संदिग्धमिति भावः ॥ ६४ ॥

एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं स बहुशः सर्वानुक्तवांस्तान्सभासदः ।
न च ते पृथिवीपालास्तमूचुः साध्वसाधु वा १७
उक्ताऽसकृत्तथा सर्वान्विकर्णः पृथिवीपतीन् ।
पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य निःश्वसन्निदमब्रवीत् १८
विव्रूत पृथिवीपाला वाक्यं मा वा कथञ्चन ।
मन्ये न्याय्यं यदत्राहं तद्धि वक्ष्यामि कौरवाः १९
चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम् ।
मृगयां पानमक्षांश्च ग्राम्ये चैवातिरक्तताम् ॥ २०
एतेषु हि नरः सक्तो धर्ममुत्सृज्य वर्तते ।
यथाऽयुक्तेन च कृतां क्रियां लोको न मन्यते २१
तथेयं पाण्डुपुत्रेण व्यसने वर्तता भृशम् ।
समाहूतेन कितवैरास्थितो द्रौपदीपणः ॥ २२
साधारणी च सर्वेषां पाण्डवानामनिन्दिता ।
जितेन पूर्वं चानेन पाण्डवेन कृतः पणः ॥ २३
इयं च क्रीर्तिता कृष्णा सौबलेन पणार्थिना ।
एतत्सर्वं विचार्याहं मन्ये न विजितामिमाम् २४
वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महान्नदः सभ्यानामुदतिष्ठत ।
विकर्णं शंसमानानां सौबलं चापि निन्दताम् २५
तस्मिन्नुपरते शब्दे राधेयः क्रोधमूर्छितः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६
कर्ण उवाच ।

दृश्यन्ते वै विकर्णेह वैकृतानि बहून्यपि ।
तज्जातस्तद्विनाशाय यथाऽग्निररणिप्रजः ॥ २७
एते न किञ्चिदप्याहुश्चोदिता ह्यपि कृष्णया ।
धर्मेण विजितामेतां मन्यन्ते द्रुपदात्मजाम् ॥ २८
त्वं तु केवलबाल्येन धार्तराष्ट्रं विदीर्यसे ।
यद्ब्रवीषि सभामध्ये बालः स्थविरभाषितम् ॥ २९
न च धर्मं यथावच्चं वेत्सि दुर्योधनावर ।
यद्ब्रवीषि जितां कृष्णां न जितेति मुमन्दधीः ३०
कथं ह्यविजितां कृष्णां मन्यसे धृतराष्ट्रज ।

यदा सभायां सर्वस्वं न्यस्तवान्पाण्डवाग्रजः ॥ ३१
अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ ।
एवं धर्मजितां कृष्णां मन्यसे न जितां कथम् ३२
क्रीर्तिता द्रौपदी वाचा अनुज्ञाता च पाण्डवैः ।
भवत्यविजिता केन हेतुनैषा मता तव ॥ ३३
मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम् ।
अधर्मेणेति तत्रापि शृणु मे वाक्यमुत्तमम् ॥ ३४
एको भर्ता स्त्रिया देवैर्विहितः कुरुनन्दन ।
इयं त्वनेकवशगा बन्धकीति विनिश्चिता ॥ ३५
अस्याः सभामानयनं न चित्रमिति मे मतिः ।
एकाम्बरधरत्वं वाऽप्यथवाऽपि विवस्त्रता ॥ ३६
यच्चैषां द्रविणं किञ्चिद्या चैषा ये च पाण्डवाः ।
सौबलेनेह तत्सर्वं धर्मेण विजितं वसु ॥ ३७
दुःशासन सुबालोऽयं विकर्णः प्राज्ञवादिकः ।
पाण्डवानां च वासांसि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ॥ ३८
वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे स्वानि वासांसि भारत ।
अवकीर्योत्तरीयाणि सभायां समुपाविशन् ॥ ३९
ततो दुःशासनो राजन्द्रौपद्या वसनं बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाक्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ४०
'आकृष्यमाणे वसने विललाप सुदुःखिता ।
ज्ञातं मया वसिष्ठेन पुरा गीतं महात्मना ॥ ४१
महत्यापदि संप्राप्ते स्तर्तव्यो भगवान्हरिः ।
इति निश्चित्य मनसा शरणागतवत्सलम् ।
आकृष्यमाणे वसने द्रौपदी कृष्णमस्मरत् ॥ ४२
शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत ।
गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागताम् ॥ ४३
हा कृष्ण द्वारकावासिन्कासि यादवनन्दन ।
इमामवस्थां संप्राप्तमनाथां किमुपेक्षसे ॥ ४४
गोविन्द द्वारकावासिन्कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव' ४५
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।

ग्राम्ये स्त्रीभोगे ॥ २० ॥ आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चि-
न्तितो हरिः । गोविन्द द्वारकावासिन्कृष्ण गोपीजनप्रिय । कौरवैः
सभा ० १८

परिभूतां मां किं न जानासि केशव । इति झ. पाठः ॥ ४१ ॥

कौरवार्णवमग्रां मामुद्धरस्व जनार्दन ॥ ४६
 कृष्णकृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
 प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम् ॥ ४७
 इत्यनुस्मृत्य कृष्णं सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 प्रारुदद्गुःखिता राजन्मुखमाच्छाद्य भामिनी ॥ ४८
 तस्य प्रसादाद्रौपद्याः कृष्यमाणेऽम्बरे तदा ।
 तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ॥ ४९
 नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ।
 प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ॥ ५०
 ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्भोरदर्शनः ।
 तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वे महीभृतः ॥ ५१
 शशंमुद्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ।
 'धिग्धिगित्यशिवां वाचमुत्सृजन्कौरवान्प्रति ॥ ५२
 यदा तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः ।'
 तदा दुःशासनः श्रान्तो व्रीडितः समुपाविशत् ॥ ५३
 शशाप तत्र भीमस्तु राजमध्ये बृहत्स्वनः ।
 क्रोधाद्विस्फुरमाणौष्ठो विनिष्पिप्य करे करम् ॥ ५४
 भीम उवाच ।
 इदं मे वाक्यमादध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः ।
 नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥ ५५
 यद्येतदेवमुक्त्वाऽहं न कुर्यां पृथिवीश्वराः ।
 पितामहानां पूर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ॥ ५६
 अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च ।
 न पिबेयं बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्बुधिरं युधि ॥ ५७
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम् ।
 प्रचकुर्वहुलां पूजां कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ५८
 न विब्रुवन्ति कौरव्याः प्रश्नमेतमिति स ह ।
 सुजनः क्रोशति स्मात्र धृतराष्ट्रं विगर्हयन् ॥ ५९
 ततो बाहू समुत्क्षिप्य निवार्य च सभासदः ।
 विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६०
 विदुर उवाच ।
 द्रौपदी प्रश्नमुक्त्वा रोरवीति त्वनाथवत् ।
 न च विब्रूत तं प्रश्नं सभ्या धर्मोऽत्र पीड्यते ॥ ६१

सभां प्रपद्यते प्रश्नः प्रज्वलन्निव हव्यवाद ।
 तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयन्त्युत ॥ ६२
 धर्म्यं प्रश्नमतो ब्रूयादर्थः सत्येन मानवः ।
 विब्रूयुस्तत्र तं प्रश्नं कामक्रोधवलातिगाः ॥ ६३
 विकर्णेन यथाप्रज्ञमुक्तः प्रश्नो नराधिपाः ।
 भवन्तोऽपि हि तं प्रश्नं विब्रुवन्तु यथामति ॥ ६४
 यो हि प्रश्नं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
 अनृते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽर्थं समश्नुते ॥ ६५
 यः पुनर्वितथं ब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
 अनृतस्य फलं कृत्स्नं स प्राप्नोतीति निश्चयः ॥ ६६
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराङ्गिरसस्य च ॥ ६७
 प्रह्लादो नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचनः ।
 कन्याहेतोराङ्गिरसं सुधन्वानमुपाद्रवत् ॥ ६८
 अहं ज्यायानहं ज्यायानिति कन्येप्सया तदा ।
 तयोर्देवनमत्रासीत्प्राणयोरिति नः श्रुतम् ॥ ६९
 तयोः प्रश्नविवादोऽभूत्प्रह्लादं तावपृच्छताम् ।
 ज्यायान्क आवयोरेकः प्रश्नं प्रब्रूहि मा मृषा ॥ ७०
 स वै विवदनाज्जीतः सुधन्वानं विलोकयन् ।
 तं सुधन्वाब्रवीत्कुद्धो ब्रह्मदण्ड इव ज्वलन् ॥ ७१
 यदि वै वक्ष्यसि मृषा प्रह्लादाथ न वक्ष्यसि ।
 शतधा ते शिरो वज्री वज्रेण प्रहरिष्यति ॥ ७२
 सुधन्वना तथोक्तः सन्व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
 जगाम कश्यपं दैत्यः परिग्रष्टुं महौजसम् ॥ ७३
 प्रह्लाद उवाच ।
 त्वं वै धर्मस्य विज्ञाता दैवस्येहासुरस्य च ।
 ब्राह्मणस्य महाभाग धर्मकृच्छ्रमिदं शृणु ॥ ७४
 यो वै प्रश्नं न विब्रूयाद्वितथं चैव निर्दिशेत् ।
 के वै तस्य परे लोकास्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ७५
 कश्यप उवाच ।
 जानन्नविब्रुवन्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भयात्तथा ।
 सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ७६
 साक्षी वा विब्रुवन्साक्ष्यं गोकर्णशिथिलश्चरन् ।
 सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ७७
 गोकर्णशिथिल उभयपक्षस्पर्शी ॥ ७७ ॥

तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।
 तस्मात्सत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥७८
 विद्वो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ।
 न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्वास्तत्र सभासदः ७९
 अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।
 पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ८०
 अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
 एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ८१
 वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रह्लाद पृच्छते ।
 इष्टापूर्तं च ते भ्रन्ति सप्तसप्त परावरान् ॥ ८२
 हतस्वस्य हि यदुःखं हतपुत्रस्य चैव यत् ।
 ऋणिनः प्रति यच्चैव स्वार्थाद्दृष्टस्य चैव यत् ॥८३
 स्त्रियाः पत्या विहीनाया राज्ञा ग्रस्तस्य चैव यत् ।
 अपुत्रायाश्च यदुःखं व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ॥८४
 अध्यूढायाश्च यदुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ।
 एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदिवेश्वराः ॥८५
 तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

द्रौपदीवचनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेणैव द्रौपदीप्रश्नस्योत्तरं वक्तव्यमिति भीष्मवचनम् ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच ।
 पुरस्तात्करणीयं मे न कृतं कार्यमुत्तरम् ।
 विह्वलाऽसि कृताऽनेन कर्षता बलिना बलात् ॥१
 अभिवादं करोम्येषां कुरूणां कुरुसंसदि ।
 न मे स्यादपराधोऽयं तदिदं न कृतं मया ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 सा तेन च समाधृता दुःखेन च तपस्विनी ।
 पतिता विललापेदं सभायामतथोचिता ॥ ३
 द्रौपद्युवाच ।
 स्वयंवरे यासि नृपैर्दृष्टा रङ्गे समागतैः ।
 न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साऽहमद्य सभां गता ॥ ४

यां न बाधुर्न चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे ।
 साऽहमद्य सभामध्ये दृष्टासि जनसंसदि ॥ ५
 यां न मृष्यन्ति वातेन स्पृश्यमानां गृहे पुरा ।
 स्पृश्यमानां सहन्तेऽद्य पाण्डवास्तां दुरात्मना ॥ ६
 मृष्यन्ति कुरवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्ययम् ।
 स्त्रुषां दुहितरं चैव क्रिश्यमानामनर्हतीम् ॥ ७
 किंन्वतः कृपणं भूयो यदहं स्त्री सती शुभा ।
 सभामध्यं विगाहेऽद्य क नु धर्मो महीक्षिताम् ८
 धर्म्यां स्त्रियं सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम् ।
 स नष्टः कौरवेयेषु पूर्वो धर्मः सनातनः ॥ ९
 कथं हि भार्या पाण्डूनां पार्षतस्य स्वसा सती ।

वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभामियाम् १०
तामिमां धर्मराजस्य भार्या सदृशवर्णजाम् ।
श्रुत दासीमदासीं वा तत्करिष्यामि कौरवाः ११
अयं मां सुदृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः ।
क्लिश्नाति नाहं तत्सोढुं चिरं शङ्क्यामि कौरवाः १२
जितां वाऽप्यजितां वापि मन्यध्वं मां यथा नृपाः ।
तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत्करिष्यामि कौरवाः १३
भीष्म उवाच ।

उक्तवानसि कल्याणि धर्मस्य परमा गतिः ।
लोके न शक्यते ज्ञातुमपि विज्ञैर्महात्मभिः ॥ १४
बलवांश्च यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुषः ॥
स धर्मो धर्मवेलायां भवत्यभिहतः परः ॥ १५

न विवेक्तुं च ते प्रश्रमिमं शक्नोमि निश्चयात् ।
सूक्ष्मत्वादहन्त्वाच्च कार्यस्यास्य च गौरवात् ॥ १६
नूनमन्तः कुलस्यास्य भविता न चिरादिव ।
तथा हि कुरवः सर्वे लोभमोहपरायणाः ॥ १७
कुलेषु जाताः कल्याणि व्यसनैराहता भृशम् ।
धर्म्यान्मार्गान्न च्यवन्ते येषां नस्त्वं बधूः स्थिता ॥
उपपन्नं च पाञ्चालि तवेदं वृत्तमीदृशम् ।
यत्कृच्छ्रमपि संप्राप्ता धर्ममेवान्ववेक्षसे ॥ १९
एते द्रोणादयश्चैव बृद्धा धर्मविदो जनाः ।
शून्यैः शरीरैस्तिष्ठन्ति गतासव इवानताः ॥ २०
युधिष्ठिरस्तु प्रश्नेऽसिन्प्रमाणमिति मे मतिः ।
अजितां वा जितां वेति स्वयं व्याख्यातुमर्हति ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

दुर्योधनवचनम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन द्रौपदीं प्रति निजोरौ प्रदर्शिते भीमेन तज्जेदनप्रतिज्ञा ॥ २ ॥ अर्जुनादिभिः कर्णादिहिननप्रतिज्ञा ॥ ३ ॥ द्रौपद्या दुर्योधनादीनां शापदानसमये भन्तरिक्षापुष्पवृष्टिः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु दृष्ट्वा बहु तत्र देवीं
रोरुयमाणां कुररीमिवार्ताम् ।
नोचुर्वचः साध्वथवाऽप्यसाधु
महीक्षितो धार्तराष्ट्रस्य भीताः ॥ १
दृष्ट्वा तथा पार्थिवपुत्रपौत्रां-
स्तूष्णींभूतान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
स्यन्निवेदं वचनं बभाषे
पाञ्चालराजस्य सुतां तदानीम् ॥ २

दुर्योधन उवाच ।

तिष्ठत्वयं प्रश्न उदारसत्त्वे
भीमेऽर्जुने सहदेवे तथैव ।
पत्न्यौ च ते नकुले याज्ञसेनि
वदन्त्वेते वचनं त्वत्प्रसूतम् ॥ ३
अनीश्वरं विब्रुवन्त्वार्यमध्ये
युधिष्ठिरं तव पाञ्चालि हेतोः ।

कुर्वन्तु सर्वे चानृतं धर्मराजं
पाञ्चालि त्वं मोक्ष्यसे दासभावात् ॥ ४
धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा
स्वयं चेदं कथयत्विन्द्रकल्पः ।
ईशो वा ते ह्यनीशोऽथवैष
वाक्यादस्य क्षिप्रमेकं भजस्व ॥ ५
सर्वे हीमे कौरवेयाः सभायां
दुःखान्तरे वर्तमानास्तवैव ।
न विब्रुवन्त्यार्यसत्त्वा यथाव-
त्पतींश्च ते समवेक्ष्याल्पभाग्यान् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

ततः सभ्याः कुरुराजस्य तस्य
वाक्यं सर्वे प्रशंसुस्तथोच्चैः ।
चेलावेधांश्चापि चक्रुर्नदन्तो
हाहेत्यासीदपि चैवार्तनादः ॥ ७
श्रुत्वा तु तद्वाक्यमनोहरं त-
द्वर्षश्चासीत्कौरवाणां सभायाम् ।

सर्वे चासन्पार्थिवाः प्रीतिमन्तः

कुरुश्रेष्ठ धार्मिकं पूजयन्तः ॥ ८

युधिष्ठिरं च ते सर्वे समुदैक्षन्त पार्थिवाः ।

किं नु वक्ष्यति धर्मज्ञ इति साचीकृताननाः ॥ ९

किं नु वक्ष्यति बीभत्सुरजितो युधि पाण्डवः ।

भीमसेनो यमौ चोभौ भृशं कौतूहलान्विताः ॥ १०

तस्मिन्नुपरते शब्दे भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।

प्रगृह्य रुचिरं दिव्यं भुजं चन्दनचर्चितम् ॥ ११

यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः ।

न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ १२

ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।

मन्यते जितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ॥ १३

न हि मुच्येत मे जीवन्पदा भूमिमुपस्पृशन् ।

मर्त्यधर्मा परामृश्य पाञ्चाल्या मूर्धजानिमान् ॥ १४

पश्यध्वं ह्यायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिधाविव ।

नैतयोरन्तरं प्राप्य मुच्येतापि शतक्रतुः ॥ १५

धर्मपाशसितस्त्वेवमधिगच्छामि सङ्कटम् ।

गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च ॥ १६

धर्मराजनिस्पृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।

धार्तराष्ट्रानिमान्पापान्निष्पिषेयं तलासिभिः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तमुवाच तदा भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।

क्षम्यतामिदमित्येवं सर्वे संभाव्यते त्वयि ॥ १८

कर्ण उवाच ।

त्रयः किलेमे ह्यधना भवन्ति

दासः पुत्रश्चास्वतन्त्रा च नारी ।

दासस्य पत्नी त्वधनस्य भद्रे

हीनेश्वरा दासधनं च सर्वम् ॥ १९

प्रविश्य राज्ञः परिवारं भजस्व

तत्ते कार्यं शिष्टमादिश्यतेऽत्र ।

ईशास्तु सर्वे तव राजपुत्रि

भवन्ति वै धार्तराष्ट्रा न पार्थाः ॥ २०

अन्यं वृणीष्व पतिमाशु भामिनि

यस्माद्दास्यं न लभसि देवनेन ।

अवाच्या वै पतिषु कामवृत्ति-

नित्यं दास्ये विदितं तत्तवास्तु ॥ २१

पराजितो नकुलो भीमसेनो

युधिष्ठिरः सहदेवार्जुनौ च ।

दासीभूता त्वं हि वै याज्ञसेनि

पराजितास्ते पतयो नैव सन्ति ॥ २२

प्रयोजनं जन्मनि किं न मन्यते

पराक्रमं पौरुषं चैव पार्थः ।

पाञ्चाल्यस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां

सभामध्ये यो व्यदेवीद्वग्लहेषु ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी

भृशं निशश्वास तदाऽऽर्त्तरूपः ।

राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो

दहन्निवैनं क्रोधसंरक्तदृष्टिः ॥ २४

भीम उवाच ।

नाहं कुप्ये स्रुतपुत्रस्य राज-

न्नेष सत्यं दासधर्मः प्रदिष्टः ।

किं विद्विषो वै मामेवं व्याहरेयु-

र्नादेवीस्त्वं यद्यनया नरेन्द्र ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनवचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।

युधिष्ठिरमुवाचेदं तूष्णींभूतमचेतनम् ॥ २६

भीमार्जुनौ यमौ चैव स्थितौ ते नृप शासने ।

प्रश्नं ब्रूहि च कृष्णां त्वमजितां यदि मन्यसे ॥ २७

एवमुक्त्वा तु कौन्तेयमपोह्य वसनं स्वकम् ।

स्यन्निवेक्ष्य पाञ्चालीमैश्वर्यमदमोहितः ॥ २८

कदलीदण्डसदृशं सर्वलक्षणसंयुतम् ।

गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ २९

अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव ।

द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ३०

द्रौपदीपणनात् प्राणिति शेषः । अतो द्रौपदी न दासभावमा-

पनेति भावः ॥ १३ ॥ पाशसितः पाशवद्धः ॥ १६ ॥

भीमसेनस्तमालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते ।
 प्रोवाच राजमध्ये तं सभां विश्रावयन्निव ॥ ३१
 पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्द्रुकोदरः ।
 यद्येतमूरं गदया न भिन्द्यां ते महाहवे ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 क्रुद्धस्य तस्य सर्वेभ्यः स्रोतोभ्यः पावकार्षिणः ।
 वृक्षस्येव विनिश्चेरुः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः ॥ ३३
 विदुर उवाच ।

परं भयं पश्यत भीमसेना-
 तद्बुध्यध्वं पार्थिवाः प्रातिपेयाः ।
 दैवेरितो नूनमयं पुरस्ता-
 त्परोऽनयो भरतेषूदपादि ॥ ३४
 अतिद्यूतं कृतमिदं धार्तराष्ट्र
 यस्मात्स्त्रियं विवदध्वं सभायाम् ।
 योगक्षेमौ नश्यतो वः समग्रौ
 पापान्मन्त्रान्कुरवो मन्त्रयन्ति ॥ ३५
 इमं धर्मं कुरवो जानताशु
 ध्वस्ते धर्मे परिषत्संप्रदुष्येत् ।
 इमां चेत्पूर्वं कितवोऽग्लहिष्य-
 दीशोऽभविष्यदपराजितात्मा ॥ ३६
 स्वप्ने यथैतद्विजितं धनं स्या-
 देवं मन्ये यस्य दीव्यत्यनीशः ।
 गान्धारराजस्य वचो निशम्य
 धर्मादस्मात्कुरवो माऽपयात ॥ ३७

दुर्योधन उवाच ।
 भीमस्य वाक्ये तद्वदेवार्जुनस्य
 स्थितोऽहं वै यमयोश्चैवमेव ।
 युधिष्ठिरं ते प्रवदन्त्वनीश-
 मथो दास्यान्मोक्ष्यसे याज्ञसेनि ॥ ३८
 अर्जुन उवाच ।
 ईशो राजा पूर्वमासीद्ग्लहे नः
 कुन्तीसुतो धर्मराजो महात्मा ।
 ईशस्त्वयं कस्य पराजितात्मा
 तज्जानीध्वं कुरवः सर्व एव ॥ ३९

‘कर्ण उवाच ।
 दुःशासन निबोधेदं वचनं वै प्रभाषितम् ।
 किमनेन चिरं वीर नयस्व द्रुपदात्मजाम् ।
 दासीभावेन भुङ्क्ष्व त्वं यथेष्टं कुरुनन्दन ॥ ४०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
 साधु कर्ण महाबाहो यथेष्टं क्रियतामिति ॥ ४१
 ततो दुःशासनस्तूर्णं द्रुपदस्य सुतां बलात् ।
 प्रवेशयितुमारब्धः स चकर्ष दुरात्मवान् ॥ ४२
 ततो विक्रोशति तदा पाञ्चाली वरवर्णिनी ॥ ४३
 द्रौपद्युवाच ।
 परित्रायस्व मां भीष्म द्रोण द्रौणे तथा कृप ।
 परित्रायस्व विदुर धर्मिष्ठो धर्मवत्सल ॥ ४४
 धृतराष्ट्र महाराज परित्रायस्व वै कृषाम् ।
 गान्धारि त्वं महाभागे सर्वज्ञे सर्वदर्शिनि ।
 परित्रायस्व मां भीरुं सुयोधनभयादिताम् ॥ ४५
 त्वमार्ये वीरजननि किं मां पश्यसि यादवीम् ।
 क्लिश्यमानामनार्येण न त्रायसि वधूं स्वकाम् ॥ ४६
 यदि लालप्यमानां मां न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ।
 हा हताऽसि सुमन्दात्मा सुयोधनवशं गता ॥ ४७
 न वै पाण्डुर्नरपतिर्न धर्मो न च देवराट् ।
 न वायुर्नाश्विनौ वाऽपि परित्रायन्ति वै कृषाम् ॥
 धिकष्टं यदि जीवेयं मन्दभाग्या पतिव्रता ॥ ४९
 विदुर उवाच ।

शृणोमि वाक्यं तव राजपुत्रि
 नेमे पार्थाः किंचिदपि ब्रुवन्ति ।
 सा त्वं प्रियार्थं शृणु वाक्यमेत-
 द्यदुच्यते पापमतिः कृतघ्नः ॥ ५०
 सुयोधनः सानुचरः सुदुष्टः
 सहैव राजा निकृतः स्रुनुना च ।
 यद्येष वाचं महदुच्यमानां
 न श्रोष्यते पापमतिः सुदुष्टः ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रीं

क्षत्ताऽब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ।

मा क्लिश्यतां वै द्रुपदस्य पुत्रीं

मा त्वं चरीं द्रक्ष्यसि राजपुत्र ॥ ५२

वैशंपायन उवाच ।

तमेवमुक्त्वा प्रथमं धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ ५३

विदुर उवाच ।

यद्येवं त्वं महाराज संक्लेशयसि द्रौपदीम् ।

अचिरेणैव कालेन पुत्रस्ते सह मन्त्रिभिः ।

गमिष्यति क्षयं पापः पाण्डवक्षयकारणात् ॥ ५४

भीमार्जुनाभ्यां क्रुद्धाभ्यां माद्रीपुत्रद्वयेन च ।

तस्मान्निवारय सुतं मा विनाशं विचिन्तय ॥ ५५

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा मन्दबुद्धिर्नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ।

ततो दुर्योधनस्तत्र दैवमोहबलात्कृतः ॥ ५६

अचिन्त्य क्षत्तुर्वचनं हर्षेणायतलोचनः ।

ऊरु दर्शयते पापो द्रौपद्या वै मुहुर्मुहुः ॥ ५७

ऊरौ संदर्श्यमाने तु निरीक्ष्य तु सुयोधनम् ।

बृकोदरस्तदालोक्य नेत्रे चोल्फाल्य लोहिते ॥ ५८

एतत्समीक्ष्यात्मनि चावमानं

नियम्य मन्युं बलवान्स मानी ।

राजाजुजः संसदि कौरवाणां

विनिष्क्रमन्वाक्यमुवाच भीमः ॥ ५९

अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनञ्जयः ।

शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ ६०

इदं च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्ब्रह्मचः ।

सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्नो युद्धं भविष्यति ॥ ६१

सुयोधनमिमं पापं हन्ताऽस्मि गदया युधि ।

शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ६२

वक्षः शूरस्य निर्वाह्य परुषस्य दुरात्मनः ।

दुःशासनस्य रुधिरं पास्यामि मृगराडिव ॥ ६३

अर्जुन उवाच ।

भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।

मन्दा गृहेषु सुखिनो न बुद्ध्यन्ते महद्भयम् ॥ ६४

नैव वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम् ।

यदि स्थास्यन्ति सङ्ग्रामे क्षत्रधर्मेण वै सह ॥ ६५

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।

दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ६६

असूयितारं वक्तारं प्रहृष्टानां दुरात्मनाम् ।

भीमसेन नियोगात्ते हन्ताऽहं कर्णमाहवे ॥ ६७

कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्ताऽस्मि पत्रिभिः ।

ये चान्ये विप्रयोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ।

तान्स्म सर्वाञ्छितैर्बाणैर्नेताऽस्मि यमसादनम् ॥

चलेद्धि हिमवान्स्थानान्निष्प्रभः स्याद्विवाकरः ।

शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ ६९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुतः ।

प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान् ॥ ७०

सौबलस्य वधप्रेप्सुरिदं वचनमब्रवीत् ।

क्रोधसंरक्तनयनो निश्चस्य च मुहुर्मुहुः ॥ ७१

सहदेव उवाच ।

यानक्षान्मन्यसे मूढ गान्धाराणां यशोहर ।

नैते ह्यक्षाः शिता बाणास्त्वयैते समरे धृताः ॥ ७२

यथा चैवोक्तवान्भीमस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।

कर्ताऽहं कर्मणा चास्य कुरुकार्याणि सर्वशः ।

यदि स्थास्यसि सङ्ग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ॥ ७३

वैशंपायन उवाच ।

सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोऽपि विशांपते ।

दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४

नकुल उवाच ।

सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन्धृतराष्ट्रजैः ।

यैर्वाचः श्राविता रूक्षा धूर्तैर्दुर्योधनप्रियैः ॥ ७५

धार्तराष्ट्रान्सुदुर्बृत्तान्सुमूर्ध्नुकालचोदितान् ।

दर्शयिष्यामि भूयिष्ठमहं वैवस्वतक्षयम् ॥ ७६

उलूकं च दुरात्मानं सौबलस्य प्रियं सुतम् ।

हन्ताऽहमस्मि समरे मम शत्रुं नराधमम् ॥ ७७

निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन् ।

निर्धार्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्तासि नचिरादिवा ॥ ७८

द्रौपद्युवाच ।

यस्माच्चोरं दर्शयसे यस्माच्चोरं निरीक्षसे ।

तस्मात्तव ह्यधर्मिष्ठ ऊरौ मृत्युर्भविष्यति ॥ ७९

यस्माच्चैवं क्लेशयति आता ते मां दुरात्मवान् ।

तस्माद्बुधिरमेवास्व पास्यते वै वृकोदरः ॥ ८०

हर्मं च पापिष्ठमतिं कर्णं समुतवान्धवम् ।

सामात्यं सपरीवारं हनिष्यति धनञ्जयः ॥ ८१

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि द्यूतपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

क्षुद्रधर्मं नैकृतिकं शकुनिं पापचेतसम् ।

सहदेवो रणे क्रुद्धो हनिष्यति सबान्धवम् ॥ ८२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने द्रौपद्या धर्मशीलया ।

ततोऽन्तरिक्षात्सुमहत्पुष्पवर्षमवापतत् ॥ ८३

तेषां तु वचनं श्रुत्वा नोचुस्तत्र सभासदः ।

अर्जुनस्य भयाद्राजन्नभून्निश्शब्दमत्र वै ॥ ८४

त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

कुप्यतोऽर्जुनस्य युधिष्ठिरेण परिसान्त्वनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रेण वरं वरयेति द्रौपदीं प्रति चोदनम् ॥ २ ॥ तत्प्रार्थनया धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरादीनामदासत्ववरदानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा चुकोपाथ धनञ्जयः ।

स तदा क्रोधताम्राक्ष इदं वचनमब्रवीत् ॥ १

अयं तु मां वारयते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षो धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २

सव्यसाची समुत्पत्य ताञ्छत्रन्समुदैक्षत ।

उद्यतं फल्गुनं तत्र ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ ३

युगान्ते सर्वलोकांस्तु दहन्तमिव पावकम् ।

वीक्षमाणं धनुष्पाणिं हन्तुकामं मुहुर्मुहुः ॥ ४

हन्तुकामं पशुकुर्द्धं रुद्रं दक्षकतौ यथा ।

तथाभूतं नरं दृष्ट्वा विषेदुस्तत्र मानवाः ॥ ५

धनञ्जयस्य वीर्यज्ञा निराशा जीविते तदा ।

मृतभूता भवन्सर्वे नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ ६

अर्जुनं धर्मपुत्रं च समुदैक्षन्त पार्थिवाः ।

क्रुद्धं तदाऽर्जुनं दृष्ट्वा पृथिवी च चचाल ह ॥ ७

खेचराणि च भूतानि वित्रेसुर्वै भयादिताः ।

नादित्यो विरराजाथ नापि वान्ति च मारुताः ८

न चन्द्रो न च नक्षत्रं द्यौर्दिशो न विमान्ति ह ।

सर्वमाविद्धमभवजगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ९

उत्पतन्स वमौ पार्थो दिवाकर इवाम्बरे ॥ १०

पार्थ दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।

भीमसेनो मुदा युक्तो युद्वायैव मनो दधे ॥ ११

पाञ्चाली च ददर्शाय सुसंकुर्द्धं धनञ्जयम् ।

हन्तुकामं रिपून्सर्वान्सुपर्णमिव पद्मगान् ॥ १२

दुष्प्रेक्षः सोऽभवत्क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।

तं दृष्ट्वा तेजसा युक्तं विव्यधुः पुरवासिनः ॥ १३

उत्पतन्तं तु वेगेन ततो दृष्ट्वा धनञ्जयम् ।

जग्राह स तदा राजा पुरुहूतो यथा हरिम् ॥ १४

उवाच स घृणी ज्येष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

मा पार्थ साहसं कार्षीर्मा विनाशं गमेद्यशः १५

अहमेतान्पापकृतो द्यूतज्ञान्दग्धुमुत्सहे ।

किन्त्वसत्यगतिं दृष्ट्वा क्रोधो नाशमुपैति मे ॥ १६

त्वमिमं जगतोऽर्थे वै कोपं संयच्छ पाण्डव ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तदा राज्ञा पाण्डवोऽथ धनञ्जयः ।

क्रोधं संशमयन्पार्थो धार्तराष्ट्रं प्रति स्थितः ॥ १८

तस्मिन्वीरे प्रशान्ते तु पाण्डवे फल्गुने पुनः ।

सुसंग्रहष्टमभवज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १९

वारितं च तथा दृष्ट्वा आत्रा पार्थ वृकोदरः ।

बभूव विमना राजन्नभून्निश्शब्दमत्र वै ॥ २०

ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे

गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ।

अग्निहोत्रे युष्माभिसमीपे ॥ २१ ॥

तं रासभाः प्रत्यभाषन्त राज- न्समन्ततः पक्षिणश्चैव रौद्राः ॥ २१	ददासि चेद्वरं मह्यं वृणोमि भरतर्षभ । सर्वधर्मानुगः श्रीमानदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ २७
तं वै शब्दं विदुरस्तच्चवेदी शुश्राव घोरं सुबलात्मजा च । भीष्मो द्रोणो गौतमश्चापि विद्वान् स्वस्तिस्वस्तीत्यपि चैवाहुरुच्चैः ॥ २२	मनस्विनमजानन्तो मैवं ब्रूयुः कुमारकाः । एतं वै दासपुत्रेति प्रतिविन्ध्यं ममात्मजम् ॥ २८
ततो गान्धारी विदुरश्चापि विद्वां- स्तमुत्पातं घोरमालक्ष्य राज्ञे । निवेदयामासतुरार्तवत्तदा ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे ॥ २३	राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथा नान्यः पुमान्कचित् । लालितो दासपुत्रत्वं पश्यन्नश्येद्वि भारत ॥ २९
धृतराष्ट्र उवाच । हतोऽसि दुर्योधन मन्दबुद्धे यस्त्वं सभायां कुरुपुङ्गवानाम् । स्त्रियं समाभाषसि दुर्विनीत विशेषतो द्रौपदीं धर्मपत्नीम् ॥ २४	धृतराष्ट्र उवाच । एवं भवतु कल्याणि यथा त्वमभिभाषसे । द्वितीयं ते वरं भद्रे ददानि वरयस्व ह । मनो हि मे वितरति नैकं त्वं वरमर्हसि ॥ ३०
वैशंपायन उवाच । एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी हितान्वेषी बान्धवानामपायात् । कृष्णां पाञ्चालीमब्रवीत्सान्त्वपूर्वं विमृश्यैतत्प्रज्ञया तच्चबुद्धिः ॥ २५	द्रौपद्युवाच । सरथौ सधनुष्कौ च भीमसेनधनञ्जयौ । यमौ च वरये राजन्नदासान्स्ववशानहम् ॥ ३१
धृतराष्ट्र उवाच । वरं वृणीष्व पाञ्चालि मत्तो यदभिवाञ्छसि । वधूनां हि विशिष्टा मे त्वं धर्मपरमा सती ॥ २६	धृतराष्ट्र उवाच । तथाऽस्तु ते महाभागे यथा त्वं नन्दिनीञ्छसि । तृतीयं वरयास्वत्तो नासि द्वाभ्यां सुसंस्कृता । त्वं हि सर्वक्षुषाणां मे श्रेयसी धर्मचारिणी ॥ ३२
द्रौपद्युवाच ।	द्रौपद्युवाच । लोभो धर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे । अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ॥ ३३
	एकमाहुर्वैश्यवरं द्वौ तु क्षत्रस्त्रियो वरौ । त्रयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ॥ ३४
	पापीयांस इमे भूत्वा संतीर्णाः पतयो मम । वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन्पुण्येन कर्मणा ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

कर्णप्रलपितम् ॥ १ ॥ क्रुद्धं भीमं निवार्य युधिष्ठिरस्य धृतराष्ट्रसमीपगमनम् ॥ २ ॥

कर्ण उवाच ।
या नः श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपेण संमताः ।
तासामेतादृशं कर्म न कस्याश्चन शुश्रुम ॥ १
क्रोधाविष्टेषु पार्थेषु धार्तराष्ट्रेषु चाप्यति ।

द्रौपदी पाण्डुपुत्राणां कृष्णा शान्तिरिहामवत् ॥ २
अपुवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् ।
पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाऽभवत् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।

पापीयांसो दासभावेन नीचाः वेत्स्यन्ति लप्स्यन्ति ॥ ३६ ॥
सभा १९

त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनः कुरुमध्येऽत्यमर्षणः ।
 स्त्री गतिः पाण्डुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मनाः ॥४
 भीम उवाच ।
 त्रीणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत् ।
 अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥५
 अमेध्ये वै गतप्राणे शून्ये ज्ञातिभिरुज्जिते ।
 देहे त्रितयमेवैतत्पुरुषस्योपयुज्यते ॥ ६
 तन्नो ज्योतिरभिहतं दाराणामभिमर्शनात् ।
 धनञ्जय कथं खित्स्यादपत्यमभिमृष्टजम् ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 न चैवोक्ता न चानुक्ता हीनतः परुषा गिरः ।
 भारत प्रतिजल्पन्ति सदा तूत्तमपूरुषाः ॥ ८
 स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
 सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्धसंभावनाः स्वयम् ॥९
 भीम उवाच ।
 इहैवैतानहं सर्वान्हन्मि शत्रून्समागतान् ।

अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान्हन्मि भारत ॥१०
 किं नो विवदितेनेह किमुक्तेन च भारत ।
 अद्यैवैतान्हिहन्मीह प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥११
 इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठैर्भ्रातृभिः सह ।
 मृगमध्ये यथा सिंहो मुहुर्मुहुरुदैक्षत ॥ १२
 सान्त्वयमानो वीक्षमाणः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
 खिद्यत्येव महाबाहुर्नन्तर्दाहेन वीर्यवान् ॥ १३
 क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्यः कर्णादिभ्यो नराधिप ।
 सधूमः सस्फुलिङ्गाचिः पावकः समजायत ॥१४
 भुक्नुटीकृतदुष्प्रेक्ष्यमभवत्तस्य तन्मुखम् ।
 युगान्तकाले संप्राप्ते कृतान्तस्येव रूपिणः ॥१५
 युधिष्ठिरस्तमावार्य बाहुना बाहुशालिनम् ।
 मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्वेति भारत ॥ १६
 निवार्य च महाबाहुं कोपसंरक्तलोचनम् ।
 पितरं समुपातिष्ठद्धृतराष्ट्रं कृताञ्जलिः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि द्यूतपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

धृतराष्ट्राबुज्या सञ्जातृकस्य युधिष्ठिरस्य इन्द्रप्रस्थगमनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 राजर्निकं करवामस्ते प्रशाध्यस्मांस्त्वमीश्वरः ।
 नित्यं हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने ॥ १
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्वस्ति गच्छत ।
 अनुज्ञाताः सहधनाः स्वराज्यमनुशासत ॥ २
 इदं चैवावबोद्धव्यं वृद्धस्य मम शासनम् ।
 मया निगदितं सर्वं पथ्यं निःश्रेयसं परम् ॥ ३
 वेत्थ त्वं तात धर्माणां गतिं सूक्ष्मां युधिष्ठिर ।
 विनीतोऽसि महाप्राज्ञ वृद्धानां पर्युपासिता ॥ ४
 यतो बुद्धिस्ततः शान्तिः प्रशमं गच्छ भारत ।
 नादारुणि पतेच्छस्त्रं दारुण्येतन्निपात्यते ॥ ५

न वैराण्यभिजानन्ति गुणान्पश्यन्ति नाशुणान् ।
 विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उच्चमपूरुषाः ॥ ६
 स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
 सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥७
 संवादे परुषाण्याहुर्युधिष्ठिर नराधमाः ।
 प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतेऽनुक्ताः परुषमुत्तरम् ॥ ८
 न चोक्ता नैव चानुक्तास्त्वहिताः परुषा गिरः ।
 प्रतिजल्पन्ति वै धीराः सदा तूत्तमपूरुषाः ॥ ९
 स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
 सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः १०
 असंभिन्नार्यमर्यादाः साधवः प्रियदर्शनाः ।
 तथा चरितमार्येण त्वयाऽस्मिन्सत्समागमे ॥११

दुर्योधनस्य पारुष्यं तत्तात हृदि मा कृथाः ।
मातरं चैव गान्धारीं मां च त्वं गुणकाङ्क्षया १२
उपस्थितं वृद्धमन्धं पितरं पश्य भारत ।
प्रेक्षापूर्वं मया द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् ॥ १३
मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणां च बलाबलम् ।
अशोच्याः कुरवो राजन्येषां त्वमनुशासिता १४
मन्त्री च विदुरो धीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ।
त्वयि धर्मोऽर्जुने धैर्यं भीमसेने पराक्रमः ॥ १५

शुद्धा च गुरुशुश्रूषा यमयोः पुरुषाग्र्ययोः ।
अजातशत्रो भद्रं ते खाण्डवप्रस्थमाविश ।
भ्रातृभिस्तेऽस्तु सौभ्रात्रं धर्मे ते धीयतां मनः १६
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तो भरतश्रेष्ठ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कृत्वाऽऽर्यसमयं सर्वं प्रतस्थे भ्रातृभिः सह ॥ १७
ते रथान्मेघसङ्काशानास्थाय सह कृष्णया ।
प्रययुर्हृष्टमनस इन्द्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते समापर्वणि द्यूतपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

॥ समाप्तं च द्यूतपर्व ॥

(अथ अनुद्यूतपर्व ॥ ८ ॥)

षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

दुर्योधनेन धृतराष्ट्रसमीपे कार्तवीर्यार्जुनोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
अनुज्ञातांस्तान्विदित्वा सरत्नधनसञ्चयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्राणां कथमासीन्मनस्तदा ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
अनुज्ञातांस्तान्विदित्वा धृतराष्ट्रेण धीमता ।
राजन्दुःशासनः क्षिप्रं जगाम भ्रातरं प्रति ॥ २
दुर्योधनं समासाद्य सामात्यं भरतर्षभ ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
दुःशासन उवाच ।
दुःखेनैतत्समानीतं स्थविरो नाशयत्यसौ ।
शत्रुसाद्रमयद्रव्यं तद्बुध्यध्वं महारथाः ॥ ४
अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
मिथः सङ्गम्य सहिताः पाण्डवान्प्रति मानिनः ॥ ५
वैचित्रवीर्यं राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
अभिगम्य त्वरायुक्ताः श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ६
दुर्योधन उवाच ।
न त्वयेदं श्रुतं राजन्यज्जगाद बृहस्पतिः ।

शक्रस्य नीतिं प्रवदन्विद्वान्देवपुरोहितः ॥ ७
सर्वोपायैर्निहन्तव्याः शत्रवः शत्रुमुदन ।
पुरा युद्धाद्बलाद्वापि प्रकुर्वन्ति तवाहितम् ॥ ८
ते वयं पाण्डवधनैः सर्वान्संपूज्य पार्थिवान् ।
यदि तान्योधयिष्यामः किं वै नः परिहास्यति ॥ ९
अहीनाशीविषान्कुद्वाब्नाशाय समुपस्थितान् ।
कृत्वा कण्ठे च पृष्ठे च कः समुत्सष्टुमर्हति ॥ १०
आत्तशस्त्रा रथगताः कुपितास्तात पाण्डवाः ।
निःशेषान्नः करिष्यन्ति कुद्धा ह्याशीविषा इव ॥ ११
सन्नद्धो ह्यर्जुनो याति विधृत्य परमेषुधी ।
गाण्डीवं मुहुरादत्ते निःश्वसंश्च निरीक्षते ॥ १२
गदां गुर्वीं समुद्यम्य त्वरितश्च वृकोदरः ।
स्वरथं योजयित्वाऽशु निर्यात इति नः श्रुतम् ॥ १३
नकुलः खड्गमादाय चर्म चाप्यर्धचन्द्रवत् ।
सहदेवश्च राजा च चक्रुराकारमिज्जितैः ॥ १४
ते त्वास्थाय रथान्सर्वे बहुशस्त्रपरिच्छदान् ।
अभिघ्नन्तो रथव्रातान्सेनायोगाय निर्ययुः ॥ १५

न क्षंस्यन्ते तथाऽस्माभिर्जातु विप्रकृता हि ते ।
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं कस्तेषां क्षन्तुमर्हति ॥ १६
 'न पश्यामि रणे कुद्वं वीभत्सुं प्रतिवारणम् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिश्च रथिनां वरः ॥ १७
 कृपश्च वृषसेनश्च विकर्णश्च जयद्रथः ।
 बाह्लीकः सोमदत्तश्च भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥ १८
 शकुनिः समुतथैव नृपाश्चान्ये च कौरवाः ।
 नैते सर्वे रणोद्युक्ताः पार्थ सोढुमशक्नुवन् ॥ १९
 अर्जुनेन समो लोके नास्ति वीर्यं धनुर्धरः ।
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ॥ २०
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 कस्त्वयोक्तः पुमान्वीरो वीभत्सुसमविक्रमः ।
 तं मे ब्रूहि महावीर्यं श्रोतुमिच्छामि पुत्रक ॥ २१
 दुर्योधन उवाच ।
 कार्तवीर्यस्य चरितं शृणु राजन्महात्मनः ।
 अन्यक्तप्रभवो ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ २२
 ब्रह्मणोऽत्रिः सुतो विद्वानत्रेः पुत्रो निशाकरः ।
 सोमस्य तु बुधः पुत्रो बुधस्य तु पुरुरवाः ॥ २३
 तस्याप्यथ सुतोऽप्यायुरायोस्तु नहुषः सुतः ।
 नहुषस्य ययातिस्तु ययातेस्तनुजो यदुः ॥ २४
 यदोः पुत्रो महाराज सहस्रौजेति विश्रुतः ।
 सहस्रौजसुतो राजञ्छक्रदासेति विश्रुतः ॥ २५
 शक्रदासस्य दायादो हेहयो नाम पार्थिवः ।
 हेहयस्याभवत्पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः ॥ २६
 धर्मनेत्रस्य तु कृती कृतवीर्यस्तु कार्तिजः ।
 कृतवीर्यस्य तनयो ह्यर्जुनो बलिनां वरः ॥ २७
 स चार्जुनो महाराज तपो धोरं चकार ह ।
 साग्रं वर्षायुतं जज्ञ इत्येवं मे श्रुतं पुरा ॥ २८
 तथेयं पृथिवी राजन्सप्तद्वीपा सपत्तना ।
 ससमुद्राकरा तात विधिनोग्रेण वै जिता ॥ २९
 स चार्जुनोऽथ तेजस्वी तपः परमदुश्चरम् ।
 दत्तमाराधयामास सोऽर्जुनोऽत्रिसुतं मुनिम् ३०
 तस्य दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरः पार्थिवस्य वै ।
 पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितः परमो वरः ॥ ३१

अधर्मे प्रीयमाणस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ।
 धर्मेण पृथिवीं जित्वा धर्मेणैव हि रञ्जनम् ॥ ३२
 सङ्ग्रामान्मुबहून्कृत्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः ।
 सङ्ग्रामे यतमानस्य वधश्चैवाधिकाद्रणे ॥ ३३
 तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत ।
 रथो ध्वजश्च संजज्ञ इत्येवं मे श्रुतं पुरा ॥ ३४
 तथेयं पृथिवी राजन्सप्तद्वीपा सपत्तना ।
 ससमुद्राकरा तात विधिनोग्रेण वै जिता ॥ ३५
 स चार्जुनोऽथ तेजस्वी सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
 स च राजा महायज्ञानाजहार महाबलः ।
 प्रशशास महाबाहुर्महीं स च समा बहूः ॥ ३६
 ततोऽर्जुनः कदाचिद्वै राजन्माहिष्मतीपतिः ।
 नर्मदां भरतश्चेष्ट तां तु दारैर्ययौ सह ॥ ३७
 ततस्तां स नदीं गत्वा प्रविश्यान्तर्जले तदा ।
 कर्तुं राजञ्जलक्रीडां ततो राजोपचक्रमे ॥ ३८
 तसिन्नेव ततः काले रावणो राक्षसैः सह ।
 लङ्काया ईश्वरस्तात तं देशं प्रययौ बली ॥ ३९
 ततस्तमर्जुनं दृष्ट्वा नर्मदायां दशाननः ।
 नित्यं क्रोधपरो धीरो वरदानेन मोहितः ॥ ४०
 अभ्यधावत्सुसंकुद्वो महेन्द्रं शम्बरो यथा ।
 अर्जुनोऽप्यथ तं दृष्ट्वा रावणं प्रत्यवारयत् ॥ ४१
 ततस्तौ चक्रतुर्युद्धं रावणश्चार्जुनश्च वै ।
 ततस्तु दुर्जयं वीरं वरदानेन दर्पितम् ॥ ४२
 राक्षसेन्द्रं मनुष्येन्द्रो जित्वा बध्वा रणे बलात् ।
 बध्वा धनुर्ज्यया राजन्विवेशाथ पुरीं स्वकाम् ४३
 स तु तं बन्धितं श्रुत्वा पुलस्त्यो रावणं तदा ।
 मोक्षयामास बन्धाद्वै पुरे दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा ॥ ४४
 ततः कदाचित्तेजस्वी कार्तवीर्यार्जुनो बली ।
 समुद्रतीरं गत्वाथ विचरन्दर्पमोहितः ॥ ४५
 अवाकिरञ्छितशरैः समुद्रं स तु भारत ।
 तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरभाषत ॥ ४६
 आशुगान्वीर मा मुञ्च ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 मदाश्रयाणि सत्त्वानि त्वद्विसृष्टैर्महेषुभिः ।
 बाध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देहभयं विभो ॥ ४७

अर्जुन उवाच ।

देहि सिन्धुपते युद्धमद्यैव त्वरया मम ।

अथवा पीडयामि त्वां तस्मात्त्वं कुरु माचिरम् ॥ ४८

समुद्र उवाच ।

लोके राजन्महावीर्या बहवो निवसन्ति ये ।

तेषामेकेन राजेन्द्र कुरु युद्धं महाबल ॥ ४९

अर्जुन उवाच ।

मत्समो यदि सङ्ग्रामे वरायुधधरः क्वचित् ।

विद्यते तं ममाचक्ष्व यः समासेत मा मृधे ॥ ५०

समुद्र उवाच ।

महर्षिर्जमदग्निस्तु यदि राजन्परिश्रुतः ।

तस्य पुत्रो रणं दातुं यथावद्वै तवार्हति ॥ ५१

दुर्योधन उवाच ।

समुद्रस्य वचः श्रुत्वा राजा माहिष्मतीपतिः ।

नारदस्य च वै पूर्वं क्रोधेन महता वृतः ॥ ५२

ततः प्रतिययौ शीघ्रं क्रोधेन सह भारत ।

स तमाश्रममागत्य काममेवान्वपद्यत ॥ ५३

स कामं प्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः ।

आयासं जनयामास रामस्य स महात्मनः ॥ ५४

ततस्तेजः प्रज्ज्वाल रामस्यामिततेजसः ।

प्रदहन्निव सैन्यानि रश्मिमानिव तेजसा ॥ ५५

अथ तौ चक्रतुर्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ॥ ५६

ततः परशुमादाय नृपं बाहुसहस्रिणम् ।

चिच्छेद सहसा रामो बहुशाखमिव द्रुमम् ॥ ५७

तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेतास्तस्य बान्धवाः ।

असीनादाय शक्तींश्च रामं ते प्रत्यवारयन् ॥ ५८

रामोऽपि रथमास्थाय धनुरायम्य सत्वरः ।

विसृजन्परमास्त्राणि व्यधमत्पार्थिवान्वली ॥ ५९

ततस्तु क्षत्रिया राजञ्जामदभ्यभयार्दिताः ।

विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहभयादिव ॥ ६०

तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठति ।

प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ ६१

तथा च द्रविडाः काचाः पुण्ड्राश्च शबरैः सह ।

वृषलत्वं परिगता विच्छिन्नाः क्षत्रधर्मिणः ॥ ६२

ततस्तु हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः ।

द्विजैरभ्युदितं क्षत्रं तानि रामो निहत्य च ॥ ६३

ततस्त्रिस्तमे याते रामं वागशरीरिणी ।

दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ॥ ६४

रामराम निवर्तस्व स्वगुणं नात्र पश्यसि ।

क्षत्रबन्धूनिमान्प्राणैर्विप्रयुज्य पुनः पुनः ॥ ६५

तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तथा ।

रामराम महावीर्यं निवर्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ ६६

पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृषीन् ।

नार्हा हन्त भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ ६७

पितर ऊचुः ।

नार्हसि क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां वर ।

न हि युक्तं त्वया तात ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ ६८

दुर्योधन उवाच ।

पितृणां वचनं श्रुत्वा क्रोधं त्यक्त्वा स भार्गवः ।

अश्वमेधसहस्राणि नरमेधशतानि च ॥ ६९

इष्ट्वा सागरपर्यन्तां काश्यपाय ददौ महीम् ।

तेन रामेण सङ्ग्रामे तुल्यस्तात धनञ्जयः ॥ ७०

कार्तवीर्येण च रणे तुल्यः पार्थो न संशयः ।

रणे विक्रम्य राजेन्द्र पार्थ जेतुं न शक्यते ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाष्वणि अनुद्युतपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

दुर्योधनेन धृतराष्ट्रसमीपे अर्जुनप्रभाववर्णनम् ॥ १ ॥ दुर्योधनदुर्बोधनेन धृतराष्ट्रस्य पुनर्बुताय पाण्डवानयनाभ्यनुज्ञा ॥ २ ॥

दुर्योधन उवाच ।

शृणु राजन्पुराऽचिन्त्यानर्जुनस्य च साहसान् ।

अर्जुनो धन्विनां श्रेष्ठो दुष्करं कृतवानपुरा ॥ १

द्रुपदस्य पुरे राजन्द्रौपद्याश्च स्वयंवरे ।

आबालवृद्धसंक्षोभे सर्वक्षत्रसमागमे ।
 क्षिप्रकारी जले मत्स्यं दुर्निरीक्ष्यं ससर्ज ह ॥ २
 सर्वैर्नृपैरसाध्यं तत्कार्मुकप्रवरं च वै ।
 क्षणेन सज्यमकरोत्सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ३
 ततो यन्मयं विध्वा विसारं फल्गुनो बली ।
 कृष्णया हेममाल्येन स्कन्धे स परिवेष्टितः ॥ ४
 ततस्तया वृतं पार्थ दृष्ट्वा सर्वे नृपास्तदा ।
 रोषात्सर्वायुधान्गृह्य कुद्धा वीरा महौजसः ।
 वैकर्तनं पुरस्कृत्य सर्वे पार्थमुपाद्रवन् ॥ ५
 स सर्वान्पार्थिवान्दृष्ट्वा कुद्धान्पार्थो महाबलः ।
 वारयित्वा शरैस्तीक्ष्णैरजयत्तत्र स स्वयम् ॥ ६
 जित्वा तु तान्महीपालान्सर्वान्कर्णपुरोगमान् ।
 लेभे कृष्णां शुभां पार्थो युध्वा वीर्यबलात्तदा ॥ ७
 सर्वक्षत्रसमूहेषु अम्बां भीष्मो यथा पुरा ।
 ततः कदाचिद्वीर्यमस्तुस्तीर्थयात्रां ययौ स्वयम् ॥ ८
 अथोल्लूपीं शुभां तात नागराजसुतां तदा ।
 नागेष्वाप वराभ्येषु प्रार्थितोऽथ यथा तथा ॥ ९
 ततो गोदावरीं कृष्णां कावेरीं चावगाहत ।
 तत्र पाण्ड्यं समासाद्य तस्य कन्यामवाप सः ॥ १०
 लब्ध्वा जिष्णुर्मुदं तत्र ततो याम्यां दिशं ययौ ॥ ११
 स दक्षिणं समुद्रान्तं गत्वा चाप्सरसां च वै ।
 कुमारतीर्थमासाद्य मोक्षयामास चार्जुनः ॥ १२
 ग्राह्रूपाश्च ताः पञ्च अतिशौर्येण वै बलात् ।
 कन्यातीर्थं समभ्येत्य ततो द्वारवतीं ययौ ॥ १३
 तत्र कृष्णनिदेशात्स सुभद्रां प्राप्य फल्गुनः ।
 तामारोप्य रथोपस्थे प्रययौ स्वपुरीं प्रति ॥ १४
 अथादाय गते पार्थे ते श्रुत्वा सर्वयादवाः ।
 तमभ्यधावन्तसंकुद्धाः सिंहव्याघ्रगणा इव ॥ १५
 प्रद्युम्नः कृतवर्मा च गदः सारणसात्यकी ।
 आहुकश्चैव साम्बश्च चारुदेणो विदूरथः ॥ १६
 अन्ये च यादवाः सर्वे बलदेवपुरोगमाः ।
 एकमेव परे कृष्णां गजवाजिरथैर्युताः ॥ १७
 अथासाद्य बने यान्तं परिवार्य धनञ्जयम् ।
 चक्र्युद्धं सुसंकुद्धा बहुकोट्यश्च यादवाः ॥ १८

एक एव तु पार्थस्तैर्युद्धं चक्रे सुदारुणम् ।
 तेन तेषां समं युद्धं मुहूर्तं प्रबभूव ह ॥ १९
 ततः पार्थो रणे सर्वान्वारयित्वा शितैः शरैः ।
 बलाद्विजित्य राजेन्द्र वीरस्तान्सर्वयादवान् ।
 तां सुभद्रामथादाय शक्रप्रस्थं विवेश ह ॥ २०
 भूयः शृणु महाराज फल्गुनस्य च साहसम् ।
 ददौ स बह्वैर्विभत्सुः प्रार्थितं खाण्डवं वनम् ॥ २१
 लब्धमात्रे तु तेनाथ भगवान्हव्यवाहनः ।
 भक्षितुं खाण्डवं राजंस्तत्रस्थानुपचक्रमे ॥ २२
 ततस्तं भक्षयन्तं वै सव्यसाची विभावसुम् ।
 रथी धन्वी शरान्गृह्य स कलापयुतः प्रभुः ।
 पालयामास राजेन्द्र स्ववीर्येण महाबलः ॥ २३
 ततः श्रुत्वा महेन्द्रस्तु मेघांस्तान्सन्दिदेश ह ।
 तेनोक्ता मेघसङ्घास्ते ववर्षुरतिवृष्टिभिः ॥ २४
 ततो मेघगणान्पार्थः शरव्रातैः समन्ततः ।
 खगमैर्वारयामास तदाश्चर्यमिवाभवत् ॥ २५
 वारितान्मेघसङ्घांश्च श्रुत्वा कुद्धः पुरन्दरः ।
 पाण्डरं गजमास्थाय सर्वदेवगणैर्वृतः ।
 ययौ पार्थेन संयोद्धुं रक्षार्थं खाण्डवस्य च ॥ २६
 रुद्राश्च मरुतश्चैव वसवश्चाश्विनौ तदा ।
 आदित्याश्चैव साध्याश्च विश्वेदेवाश्च भारत ।
 गन्धर्वाश्चैव सहिता अन्ये देवगणाश्च ये ॥ २७
 ते सर्वे शस्त्रसंपन्ना दीप्यमानाः स्वतेजसा ।
 धनञ्जयं जिघांसन्तः प्रपेतुर्विबुधाधिपाः ॥ २८
 युगान्ते यानि दृश्यन्ते निमित्तानि महान्त्यपि ।
 सर्वाणि तत्र दृश्यन्ते निमित्तानि महीपते ॥ २९
 ततो देवगणाः सर्वे पार्थं समभिदुदुबुः ।
 असंभ्रान्तस्तु तान्दृष्ट्वा स तां देवमयीं चमूम् ॥ ३०
 त्वरितः फल्गुनो गृह्य तीक्ष्णांस्तानाशुगांस्तदा ।
 इन्द्रं देवांश्च संप्रेक्ष्य तस्यौ काल इवात्यये ॥ ३१
 ततो देवगणाः सर्वे वीर्यमस्तुं सपुरन्दराः ।
 अवाकिरञ्छरव्रातैर्मानुषं तं महीपते ॥ ३२
 ततः पार्थो महातेजा गाण्डिवं गृह्य सत्वरः ।
 वारयामास देवानां शरव्रातैः शरांस्तदा ॥ ३३

पुनः क्रुद्धाः सुराः सर्वे मर्त्यं तं सुमहाबलाः ।
 नानाशस्त्रैर्वर्षुस्तं सव्यसाची महीपते ॥ ३४
 तान्पार्थः शस्त्रवर्षान्वै विसृष्टान्विवुधैस्तदा ।
 द्विधा त्रिधा स चिच्छेद स एव निशितैः शरैः ॥
 पुनश्च पार्थः संक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ।
 देवसङ्घाञ्छरैस्तीक्ष्णैरर्पयन्वै समन्ततः ॥ ३६
 ततो देवगणाः सर्वे युध्वा पार्थेन वै मुहुः ।
 रणे जेतुमशक्यं तं ज्ञात्वा ते भरतर्षभ ॥ ३७
 शान्तास्ते विबुधाः सर्वे पार्थवाणाभिपीडिताः ।
 सद्विपं वासवं त्यक्त्वा दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ ३८
 प्राचीं रुद्राः सगन्धर्वा दक्षिणां मरुतो ययुः ।
 दिशं प्रतीचीं भीतास्ते वसवश्च तथाऽश्विनौ ॥ ३९
 आदित्याश्चैव विश्वे च दुद्रुवुर्वा उदञ्जुखाः ।
 साध्याश्चोर्ध्वमुखा भीताश्चिन्तयन्तोऽस्य सायकान्
 एवं सुरगणाः सर्वे प्राद्रवन्त्सर्वतो दिशम् ।
 मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणाः पार्थमेव सकार्मुकम् ॥ ४१
 विद्रुतान्देवसङ्घास्तान्रणे दृष्ट्वा पुरन्दरः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजाः पार्थं बाणैरवाकिरत् ॥ ४२
 पार्थोऽपि शक्रं विव्याथ मानुषो विबुधाधिपम् ॥
 ततः सोऽश्ममयं वर्षं व्यसृजद्विबुधाधिपः ।
 तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजग्नेऽत्यमर्षणः ॥ ४४
 अथ संवर्धयामास तद्वर्षं देवराडपि ।
 भूय एव महावीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ॥ ४५
 सोऽश्मवर्षं महावेगमिषुभिः पाण्डवोऽपि च ।
 विलयं गमयामास हर्षयन्पाकशासनम् ॥ ४६
 उपादाय तु पाणिभ्यामङ्गदं नाम पर्वतम् ।
 सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः श्वेतवाहनम् ॥ ४७
 ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलमानैरजिह्वगैः ।
 बाणैर्विध्वंसयामास गिरिराजं सहस्रधा ॥ ४८
 शक्रं च पातयामास शरैः पार्थो महान्युधि ।
 ततः शक्रो महाराज रणे वीरं धनञ्जयम् ॥ ४९
 ज्ञात्वा जेतुमशक्यं तं तेजोबलसमन्वितम् ।
 परां प्रीतिं ययौ तत्र पुत्रशौर्येण वासवः ॥ ५०
 तदा तत्र न तस्यास्ति दिवि कश्चिन्महायशः ।

समर्थो निर्जये राजन्नपि साक्षात्प्रजापतिः ॥ ५१
 ततः पार्थः शरैर्हत्वा यक्षराक्षसपन्नगान् ।
 दीप्ते चाग्रौ महातेजाः पातयामास सन्ततम् ॥ ५२
 प्रतिषेधयितुं पार्थं न शेकुस्तत्र केचन ।
 दृष्ट्वा निवारितं शक्रं दिवि देवगणैः सह ॥ ५३
 यथा सुपर्णः सोमार्थं विबुधानजयत्पुरा ।
 तथा जित्वा सुरान्पार्थस्तर्पयामास पावकम् ॥ ५४
 ततोऽर्जुनः स्ववीर्येण तर्पयित्वा विभावसुम् ।
 रथं ध्वजं च सहयं दिव्यानस्त्रांश्च पाण्डवः ॥ ५५
 गाण्डीवं च धनुःश्रेष्ठं तूणी चाक्षयसायकौ ।
 एतान्यपि च बीभत्सुर्लेभे कीर्तिं च भारत ॥ ५६
 भूयोऽपि शृणु राजेन्द्र पार्थो गत्वोत्तरां दिशम् ।
 विजित्य नववर्षांश्च सपुरांश्च सपर्वतान् ॥ ५७
 जम्बूद्वीपं वशे कृत्वा सर्वं तद्भरतर्षभ ।
 बलाजित्वा नृपान्सर्वान्करे च विनिवेश्य च ॥ ५८
 रत्नान्यादाय सर्वाणि गत्वा चैव पुनः पुरीम् ।
 ततो ज्येष्ठं महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं कारयामास भारत ॥ ५९
 स तान्यन्यानि कर्माणि कृतवानर्जुनः पुरा ।
 अर्जुनेन समो वीर्यं त्रिषु लोकेषु न कश्चित् ॥ ६०
 देवदानवयक्षाश्च पिशाचोरगराक्षसाः ।
 भीष्मद्रोणादयः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ ६१
 लोके सर्वनृपाश्चैव वीराश्चान्ये धनुर्धराः ।
 एते पार्थ रणे युक्ताः प्रतियोद्धुं न शक्नुयुः ॥ ६२
 अहं हि नित्यं कौरव्य फल्गुनं हृदि संस्थितम् ।
 अपश्यं चिन्तयित्वा तं समुद्रिग्नोऽस्मि तद्भयात् ॥
 गृहे गृहे च पश्यामि तात पार्थमहं सदा ।
 शरगाण्डीवसंयुक्तं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ६४
 अपि पार्थसहस्राणि भीतः पश्यामि भारत ।
 पार्थभूतमिदं सर्वं नगरं प्रतिभाति मे ॥ ६५
 पार्थमेव हि पश्यामि रहिते तात भारत ।
 दृष्ट्वा स्वप्नगतं पार्थमुद्भमामि विचेतनः ॥ ६६
 अकारादीनि नामानि अर्जुनग्रस्तचेतसः ।
 अश्वाक्षराम्बुजाश्चैव त्रासं संजनयन्ति मे ॥ ६७

नास्ति पार्थादृते तात परवीराद्भयं मम ।
 प्रह्लादं वा बलिं वापि हन्याद्वि विजयो रणे ॥६८
 तस्मात्तेन महाराज युद्धं नस्तात न क्षमम् ।
 अहं तस्य प्रभावज्ञो नित्यं दुःखं वहामि च ॥६९
 पुरा हि दण्डकारण्ये मारीचस्य यथा भयम् ।
 भवेद्रामे महावीर्ये तथा पार्थे भयं मम ॥ ७०
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 जानाम्येव महद्वीर्यं जिष्णोरेतदुरासदम् ।
 एतद्वीरस्य पार्थस्य मा कार्षीस्त्वं तु विप्रियम् ७१
 द्यूतं वा शस्त्रयुद्धं वा दुर्वाक्यं वा कथंचन ।
 एतेष्वेवं कृते तस्य विग्रहश्चैव वो भवेत् ॥ ७२
 तस्मात्त्वं पुत्र पार्थेन नित्यं स्नेहेन वर्तय ।
 यश्च पार्थेन संबन्धो वर्तते चेन्नरो भुवि ॥ ७३
 तस्य नास्ति भयं किंचित्रिषु लोकेषु भारत ।
 तस्मात्त्वं जिष्णुना वत्स नित्यं स्नेहेन वर्तय ॥७४
 दुर्योधन उवाच ।
 द्यूते पार्थस्य कौरव्य मायया निकृतिः कृता ।
 तस्माद्वि नो जयस्तात अन्योपायेन नो भवेत् ७५
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 उपायश्च न कर्तव्यः पाण्डवान्प्रति भारत ।
 पार्थान्प्रति पुरा वत्स बहुपायाः कृतास्तथा ७६
 तानुपायान्हि कौन्तेया बहुशो व्यतिचक्रमुः ।
 तस्माद्वितं जीविताय नः कुलस्य जनस्य च ॥७७
 त्वं चिकीर्षसि चेद्वत्स समित्रः सहवान्धवः ।
 सभ्रातृकस्त्वं पार्थेन नित्यं स्नेहेन वर्तय ॥ ७८
 वैशंपायन उवाच ।
 धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु विधिना चोदितोऽब्रवीत् ॥
 पुनर्दीव्याम भद्रं ते वनवासाय पाण्डवैः ।
 एवमेतान्वशे कर्तुं शक्यामः पुरुषर्षभ ॥ ८०
 ते वा द्वादश वर्षाणि वयं वा द्यूतनिर्जिताः ।
 प्रविशेम महारण्यमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ ८१
 त्रयोदशं च स्वजनैरज्ञाताः परिवत्सरम् ।
 ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ ८२

निवसेम वयं ते वा तथा द्यूतं प्रवर्तताम् ।
 अक्षानुष्वा पुनर्द्युतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ८३
 एतत्कृत्यतमं राजन्नसाकं भरतर्षभ ।
 अयं हि शकुनिर्वेद सविद्यामक्षसंपदम् ॥ ८४
 दृढमूला वयं राज्ये मित्राणि परिगृह्य च ।
 सारवद्विपुलं सैन्यं सत्कृत्य च दुरासदम् ॥ ८५
 ते च त्रयोदशं वर्षं पारयिष्यन्ति चेद्वत्सम् ।
 जेष्यामस्तान्वयं राजन्नोचतां ते परन्तप ॥ ८६
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 तूर्णं प्रत्यानयस्वैतान्कामं व्यध्वगतानपि ।
 आगच्छन्तु पुनर्द्युतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ८७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो द्रोणः सोमदत्तो बाह्वीकश्चैव गौतमः ।
 विदुरो द्रोणपुत्रश्च वैश्यापुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ८८
 भूरिश्रवाः शान्तनवो विकर्णश्च महारथः ।
 मा द्यूतमित्यभाषन्त शमोऽस्त्विति च सर्वशः ८९
 अकामानां च सर्वेषां सुहृदामर्थदर्शिनाम् ।
 अकरोत्पाण्डवाहानं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ॥ ९०
 अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 पुत्रहार्दाद्धर्मयुक्ता गान्धारी शोककशिता ॥ ९१
 जाते दुर्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत ।
 नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ॥ ९२
 व्यनदज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत ।
 अन्तो नूनं कुलस्यास्य कुरवस्तन्निबोधत ॥ ९३
 मा निमज्जीः स्वदोषेण महाप्सु त्वं हि भारत ।
 मा बालानामशिष्टानामभिमंस्था मतिं प्रभो ॥ ९४
 मा कुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि ।
 बद्धं सेतुं को नु भिन्द्याद्वमेच्छान्तं च पावकम् ९५
 शमे स्थितान्को नु पार्थान्कोपयेद्भरतर्षभ ।
 स्मरन्तं त्वामाजमीढं सारयिष्याम्यहं पुनः ॥ ९६
 शास्त्रं न शास्ति दुर्बुद्धिं श्रेयसे चेतराय च ।
 न वै बृद्धो बालमतिर्भवेद्राजन्कथंचन ॥ ९७

त्वन्नेत्राः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्णाः प्रहासिषुः ।
 तस्मादयं मद्रचनाच्यज्यतां कुलपांसनः ॥ ९८
 तथा ते न कृतं राजन्पुत्रस्नेहान्नराधिप ।
 तस्य प्राप्तं फलं विद्धि कुलान्तकरणाय यत् ॥ ९९
 शमेन धर्मेण नयेन युक्ता
 या ते बुद्धिः साऽस्तु ते मा प्रमादीः ।

प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
 मृदुमौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ १००
 अथाब्रवीन्महाराजो गान्धारीं धर्मदर्शिनीम् ।
 अन्तः कामं कुलस्यास्तु न शक्नोमि निवारितुं ॥ १०१
 यथेच्छन्ति तथैवास्तु प्रत्यागच्छन्तु पाण्डवाः ।
 पुनर्द्युतं च कुर्वन्तु मामकाः पाण्डवैः सह ॥ १०२

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

निजनगरं गच्छतो युधिष्ठिरस्य मध्येमार्गे दूताह्वानेन पुनर्निवृत्त्य द्यूतसभाप्रवेशः ॥ १ ॥ अनुद्युतेऽपि युधिष्ठिरस्य शकुनिना पराजयः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामी युधिष्ठिरम् ।
 उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १
 उपास्तीर्णा सभा राजन्नक्षानुष्वा युधिष्ठिर ।
 एहि पाण्डव दीव्येति पिता त्वाह नराधिपः ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 धातुनियोगाद्भूतानि प्राप्नुवन्ति शुभाशुभम् ।
 न निवृत्तिस्तयोरस्ति देवितव्यं पुनर्यदि ॥ ३
 अक्षद्यूते समाह्वानं नियोगात्स्थविरस्य च ।
 जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।

असंभवो हेममयस्य जन्तो-
 स्तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।
 प्रायः समासन्नपराभवानां
 धियो विपर्यस्ततरा भवन्ति ॥ ५
 इति ब्रुवन्निवृत्ते भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
 जानंश्च शकुनेर्मायां पार्थो द्यूतमियात्पुनः ॥ ६
 विविशुस्ते सभां तां तु पुनरेव महारथाः ।
 व्यथयन्ति स्म चेतांसि सुहृदां भरतर्षभाः ॥ ७
 यथोपजोषमासीनाः पुनर्द्युतप्रवृत्तये ।

सर्वलोकविनाशाय दैवेनोपनिषिदिताः ॥ ८
 शकुनिस्त्वाच ।
 अमुश्चत्स्थविरो यद्वो धनं पूजितमेव तत् ।
 महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु भो भरतर्षभ ॥ ९
 वयं वा द्वादशाब्दानि युष्माभिर्द्युतनिर्जिताः ।
 प्रविशेम महारण्यं रौरवाजिनवाससः ॥ १०
 त्रयोदशं च स्वजनैरज्ञाताः परिवत्सरम् ।
 ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ ११
 अस्माभिर्निर्जिता यूयं वने द्वादश वत्सरान् ।
 वसध्वं कृष्णया सार्धमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ १२
 त्रयोदशं च स्वजनैरज्ञाताः परिवत्सरम् ।
 ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ १३
 त्रयोदशे च निवृत्ते पुनरेव यथोचितम् ।
 स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथवेतरैः ॥ १४
 अनेन व्यवसायेन सहास्माभिर्युधिष्ठिर ।
 अक्षानुष्वा पुनर्द्युतमेहि दीव्यस्व भारत ॥ १५
 अथ सभ्याः सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा ।
 ऊचुरुद्विग्नमनसः संवेगात्सर्व एव हि ॥ १६
 सभ्या ऊचुः ।
 अहो धिग्बान्धवा नैनं बोधयन्ति महद्भयम् ।

संवेगादतिशयात् ॥ १६ ॥ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

त्वन्नेत्रास्त्वमेव नेता येषां ते त्वन्नेत्राः । दीर्णास्त्वन्तो भिन्न-
 र्मेयादाः ॥ ९८ ॥ सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

बुद्ध्या बुद्ध्येन वा बुद्ध्येदयं वै भरतर्षभ ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।

जनप्रवादान्मुबहुञ्छृण्वन्नपि नराधिपः ।
ह्रिया च धर्मसंयोगात्पार्थो द्यूतमियात्पुनः ॥ १८
जानन्नपि महाबुद्धिः पुनर्द्यूतमवर्तयत् ।
अप्यासन्नो विनाशः स्यात्कुरुणामितिचिन्तयन् ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै मद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ।
आहूतो विनिवर्तेत दीव्यामि शकुने त्वया ॥ २०
शकुनिरुवाच ।

गवाश्वं बहुधेनूकमपर्यन्तमजाविकम् ।
गजाः कोशो हिरण्यं च दासीदासाश्च सर्वशः २१
हित्वा नो ग्लह एवैको वनवासाय पाण्डवाः ।
यूयं वयं वा विजिता वसेम वनमाश्रिताः ॥ २२
त्रयोदशं च वै वर्षमज्ञाताः स्वजनैस्तथा ।

अनेन व्यवसायेन दीव्याम पुरुषर्षभाः ।
समुत्क्षेपेण चैकेन वनवासाय भारत ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
एवं दैवबलाविष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीष्मद्रोणाऽऽवार्यमाणो विदुरेण च धीमता २४
युयुत्सुना कृपेणाथ सञ्जयेन च भारत ।
गान्धार्या पृथया चैव भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ २५
विकर्णेन च वीरेण द्रौपद्या द्रौणिना तथा ।
सोमदत्तेन च तथा बाह्लीकेन च धीमता ॥ २६
वार्यमाणोपि सततं न च राजन्नियच्छति ।
एवं संवार्यमाणोपि कौन्तेयो हितकाम्यया ॥ २७
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं मुहूर्तं कलिमाविशत् ।
आविष्टः कलिना राजञ्छकुनिं प्रत्यभाषत ॥ २८
एवं भवत्विति तदा वनवासाय दीव्यति ।
प्रतिजग्राह तं पार्थो ग्लहं जग्राह सौबलः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

वनाय प्रस्थितान्पाण्डवान्प्रति दुःशासनकृतापहासः ॥ १ ॥ पाण्डवानां बहुप्रतिज्ञाकरणपूर्वकं घृतराष्ट्रसमीपग-
मनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥ १
अजिनैः संवृतान्दृष्ट्वा हृतराज्यानरिन्दमान् ।
प्रस्थितान्वनवासाय ततो दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ २
प्रवृत्तं धार्तराष्ट्रस्य चक्रं राज्ञो महात्मनः ।
पराजिताः पाण्डवेया विपत्तिं परमां गताः ॥ ३
अद्य देवाः संप्रयाताः समैर्वर्त्मभिरस्थलैः ।
गुणज्येष्ठास्तथा श्रेष्ठाः श्रेयांसो यद्वयं परैः ॥ ४
नरकं पातिताः पार्था दीर्घकालमनन्तकम् ।
सुखाच्च हीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ५
धनेन मत्ता ये ते स धार्तराष्ट्रान्प्रहासिषुः ।
ते निर्जिता हृतधना वनमेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ६

चित्रान्सन्नाहानवमुञ्चन्तु चैषां
वासांसि दिव्यानि च भानुमन्ति ।
विवास्यन्तां रुरुचर्माणि सर्वे
यथा ग्लहं सौबलस्याभ्युपेताः ॥ ७
न सन्ति लोकेषु पुमांस ईदृशा
इत्येव ये भावितबुद्धयः सदा ।
ज्ञास्यन्ति तेत्मानमिमेऽद्य पाण्डवा
विपर्यये षण्ढतिला इवाफलाः ॥ ८
इदं हि वासो यदि वेदृशानां
मनस्विनां रौरवमाहवेषु ।
आदीक्षितानामजिनानि यद्व-
द्वलीयसां पश्यत पाण्डवानाम् ॥ ९

महाप्राज्ञः सौमकिर्यज्ञसेनः

कन्यां पाञ्चालीं पाण्डवेभ्यः प्रदाय ।

अकार्षीद्वै सुकृतं नेह किञ्चित्

ह्रीवाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः ॥ १०

सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान्

दृष्ट्वाऽरण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान् ।

कां त्वं ग्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि

पतिं वृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ॥ ११

एते हि सर्वे कुरवः समेताः

क्षान्ता दान्ताः सुद्रविणोपपन्नाः ।

एषां वृणीष्वैकतमं पतित्वे

न त्वां नयेत्कालविपर्ययोऽयम् ॥ १२

यथाऽफलाः षण्ढतिला यथा चर्ममया मृगाः ।

तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा अपि ॥ १३

किं पाण्डवांस्ते पतितानुपास्य

मोघः श्रमः षण्ढतिलानुपास्य ।

एवं नृशंसः परुषाणि पार्था-

नश्रावयद्भृतराष्ट्रस्य पुत्रः ॥ १४

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी

निर्भर्त्स्योच्चैः सन्निगृह्यैव रोषात् ।

उवाच चैनं सहस्रैवोपगम्य

सिंहो यथा हैमवतः शृगालम् ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

कूर पापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे ।

गान्धारविद्यया हि त्वं राजमध्ये विकत्थसे ॥ १६

यथा तुदसि मर्माणि वाक्छरैरिह नो भृशम् ।

तथा स्मारयिता तेऽहं कृन्तन्मर्माणि संयुगे ॥ १७

ये च त्वामनुवर्तन्ते क्रोधलोभवशानुगाः ।

गोप्ताः सानुबन्धास्ताप्तेताऽस्मि यमसादनम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणमजिनैर्विवासितं

दुःशासनस्तं परिनृत्यति स्म ।

मध्ये कुरूणां धर्मनिबद्धमार्गं

गौर्गौरिति साहयन्मुक्तलजः ॥ १९

भीमसेन उवाच ।

नृशंस परुषं वक्तुं शक्यं दुःशासन त्वया ।

निकृत्या हि धनं लब्ध्वा को विकत्थितुमर्हति २०

मैव स सुकृतां लोकान्गच्छेत्पार्थो वृकोदरः ।

यदि वक्षो हि ते भित्त्वा न पिबेच्छोणितं रणे २१

धार्तराष्ट्रान्रणे हत्वा मिषतां सर्वधन्विनाम् ।

शमं गन्ताऽस्मि नचिरात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य राजा सिंहगतेः सखेलं

दुर्योधनो भीमसेनस्य हर्षात् ।

गतिं स्वगत्याऽनुचकार मन्दो

निर्गच्छतां पाण्डवानां सभायाः ॥ २३

नैतावता कृतमित्यब्रवीत्तं

वृकोदरः सन्निवृत्तार्थकायः ।

शीघ्रं हि त्वां निहतं सानुबन्धं

संसार्याहं प्रतिवक्ष्यामि मूढ ॥ २४

एवं समीक्ष्यात्मनि चावमानं

नियम्य मन्युं बलवान्स मानी ।

राजानुगः संसदि कौरवाणां

विनिष्कामन्वाक्यमुवाच भीमः ॥ २५

अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनञ्जयः ।

शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ २६

इदं च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वचः ।

सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्नो युद्धं भविष्यति ॥ २७

सुयोधनमिमं पापं हन्ताऽस्मि गदया युधि ।

शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ २८

वाक्यशूरस्य चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः ।

दुःशासनस्य रुधिरं पाताऽस्मि मृगराडिव ॥ २९

अर्जुन उवाच ।

‘भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया त्विह ।

मत्ता मृगेषु सुखिनो न बुद्ध्यन्ते महद्भयम् ॥’ ३०

नैवं वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम् ।
 इतश्चतुर्दशे वर्षे द्रष्टारो यद्भविष्यति ॥ ३१
 भीमसेन उवाच ।
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३२
 अर्जुन उवाच ।
 अस्मयितारं द्रष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम् ।
 भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ ३३
 अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया ।
 कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्ताऽस्मि पत्रिभिः ॥ ३४
 ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ।
 तांश्च सर्वानहं बाणैर्नेताऽस्मि यमसादनम् ॥ ३५
 चलेद्धि हिमवान्स्थानान्निष्प्रभः स्याद्दिवाकरः ।
 शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ ३६
 न प्रदास्यति चेद्राज्यमितो वर्षे चतुर्दशे ।
 दुर्योधनोऽभिसत्कृत्य सत्यमेतद्भविष्यति ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुतः ।
 प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३८
 सौबलस्य वधं प्रेम्पुरिदं वचनमब्रवीत् ।
 क्रोधसंरक्तनयनो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३९

सहदेव उवाच ।
 अक्षान्यान्मन्यसे मूढ गान्धाराणां यशोहर ।
 नैतेऽक्षा निशिता बाणास्त्वयैते समरे वृताः ॥ ४०
 यथा चैवोक्तवान्भीमस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।
 कर्ताहं कर्मणस्तस्य कुरु कार्याणि सर्वशः ॥ ४१
 हन्ताऽस्मि तरसा युद्धे त्वामेवेह सबान्धवम् ।
 यदि स्थास्यसि सङ्ग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ॥ ४२
 सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोऽपि विशांपते ।
 दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४३
 सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन्धृतराष्ट्रजैः ।
 यैर्वाचः श्राविता रूक्षाः स्थितैर्दुर्योधनप्रिये ॥ ४४
 तान्धार्तराष्ट्रान्दुर्वृत्तान्मुमूर्षून्कालनोदितान् ।
 गमयिष्यामि भूयिष्ठानहं वैवस्वतक्षयम् ॥ ४५
 'उलूकं च दुरात्मानं सौबलस्य सुतं प्रियम् ।
 क्रूरं हन्ताऽस्मि समरे तं वै क्रूरं नराधमम् ॥' ४६
 निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन् ।
 निर्धार्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्ताऽस्मि नचिरादिव ॥ ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतबाहवः ।
 प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन् ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

युधिष्ठिरेण वनगमनाय भीष्माद्यामन्त्रणम् ॥ १ ॥ पाण्डवान्प्रति विदुरवचनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 आमन्त्रयामि भरतांस्तथा वृद्धं पितामहम् ।
 राजानं सोमदत्तं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १
 द्रोणं कृपं नृपांश्चान्यानश्चत्थामानमेव च ।
 विदुरं धृतराष्ट्रं च धार्तराष्ट्रांश्च सर्वशः ॥ २
 'सौमदत्तिं महावीर्यं विकर्णं च महामतिम् ।'
 युयुत्सुं सञ्जयं चैव तथैवान्यान्सभासदः ॥ ३

प्रवक्तारं कुबुद्धेः ॥ ३३ ॥ एकं क्रूरमिति पदं क्रियाविशेषणम्

'गान्धारीं च महाभागां मातरं च तथा पृथाम्' ।
 सर्वानामन्य गच्छामि द्रष्टाऽस्मि पुनरेत्य वः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 न च किञ्चिदथोचुस्तं हियाऽऽसन्ना युधिष्ठिरम् ।
 मनोभिरेव कल्याणं दध्युस्ते तस्य धीमतः ॥ ५
 विदुर उवाच ।
 आर्या पृथा राजपुत्री नारण्यं गन्तुमर्हति ।

॥ ४६ ॥ एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

सुकुमारी च वृद्धा च नित्यं चैव सुखोचिता ॥६
 इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेश्मनि ।
 इति पार्था विजानीध्वमगदं वोऽस्तु सर्वशः ॥७
 पाण्डवा ऊचुः ।
 तथेत्युक्त्वाऽब्रुवन्सर्वे यथा नो वदसेऽनघ ।
 त्वं पितृव्यः पितृसमो वयं च त्वत्परायणाः ॥८
 यथाऽऽज्ञापयसे विद्वंस्त्वं हि नः परमो गुरुः ।
 यच्चान्यदपि कर्तव्यं तद्विधत्स्व महामते ॥ ९
 विदुर उवाच ।
 युधिष्ठिर विजानीहि ममेदं भरतर्षभ ।
 नाधर्मेण जितः कश्चिद्यथते वै पराजये ॥ १०
 त्वं वै धर्मं विजानीषे युद्धे जेता धनञ्जयः ।
 हन्ताऽरीणां भीमसेनो नकुलस्त्वर्थसङ्गही ॥ ११
 संयन्ता सहदेवस्तु धौम्यो ब्रह्मविदुत्तमः ।
 धर्मार्थकुशला चैव द्रौपदी धर्मचारिणी ॥ १२
 अन्योन्यस्य प्रियाः सर्वे तथैव प्रियदर्शनाः ।
 परैरभेद्याः सन्तुष्टाः को वो न स्पृहयेदिह ॥१३
 एष वै सर्वकल्याणः समाधिस्तव भारत ।
 नैनं शत्रुर्विषहते शक्रेणापि समोऽप्युत ॥ १४
 हिमवत्यनुशिष्टोऽसि मेरुसावर्णिना पुरा ।
 द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते ॥ १५

भृगुतुङ्गे च रामेण दृषद्वत्यां च शंभुना ।
 अश्रौषीरसि तस्यापि महर्षेरञ्जनं प्रति ॥ १६
 कल्माषीतीरसंस्थस्य गतस्त्वं शिष्यतां भृगोः ।
 द्रष्टा सदा नारदस्ते धौम्यस्तेऽयं पुरोहितः ॥१७
 माहासीः सांपराये त्वं बुद्धिं तामृषिपूजिताम् ।
 पुरुरवसमैलं त्वं बुद्ध्या जयसि पाण्डव ॥ १८
 शक्त्या जयसि राज्ञोऽन्यान्पृथीन्धर्मोपसेवया ।
 ऐन्द्रे जये धृतमना याम्ये कोपविधारणे ॥ १९
 तथा विसर्गे कौबरे वारुणे चैव संयमे ।
 आत्मप्रदानं सौम्यत्वमद्यश्चैवोपजीवनम् ॥ २०
 भूमेः क्षमा च तेजश्च समग्रं सूर्यमण्डलात् ।
 वायोर्वलं प्राप्नुहि त्वं भूतेभ्यश्चात्मसंपदम् ॥ २१
 अगदं वोऽस्तु भद्रं वो द्रष्टाऽस्मि पुनरागतान् ।
 आपद्धर्मार्थकृच्छ्रेषु सर्वकार्येषु वा पुनः ॥ २२
 यथावत्प्रतिपद्येथाः काले काले युधिष्ठिर ।
 आपृष्टोऽसीह कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥२३
 कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ।
 न हि वो वृजिनं किञ्चिद्वेद कश्चित्पुराकृतम् ॥२४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
 भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्य प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥२५

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाषर्वणि अनुद्युतपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

पाण्डवानां वनप्रस्थानेन स्त्रियतां पौराणां वचनानि ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः संप्रस्थिते तत्र धर्मराजे तदा नृप ।
 जनाः समन्ताद्गुह्यं तं समारुरुहुरातुराः ॥ १
 ततः प्रासादवर्षाणि विमानशिखराणि च ।
 गोपुराणि च सर्वाणि वृक्षानन्यांश्च सर्वशः ॥ २
 अथाधिरुह्य सखीका उदासीना व्यलोकयन् ।

न हिरथ्यास्तदा शक्या गन्तुं ताश्च जनाकुलाः ३
 आरुह्य स्नानतास्तत्र दीनाः पश्यन्ति पाण्डवान् ।
 पदार्तिं वर्जितच्छत्रं चेलभूषणवर्जितम् ॥ ४
 बलकलाजिनसंवीतं पार्थं दृष्ट्वा जनास्तदा ।
 ऊचुर्बहुविधा वाचो भृशोपहतचेतसः ॥ ५
 जना ऊचुः ।

समाधिर्मनःस्वास्थ्यकरो नियमः ॥ १४ ॥ विधारणे नियमने
 ॥ १९ ॥ विसर्गे दाने । संयमे वशीकरणे । उपजीवनं जीवन-

हेतुत्वम् ॥ २० ॥ शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

यं यान्तमनुयाति स चतुरङ्गबलं महत् ।
 तमेकं कृष्णया सार्धमनुगच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ६
 चत्वारो भ्रातरश्चैव धौम्यश्चैव पुरोहितः ।
 भीमार्जुनौ वारयित्वा निकृत्या बद्धकार्मुकौ ॥ ७
 धर्म एवास्थितो येन त्यक्त्वा राज्यं महात्मना ।
 या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ॥ ८
 तामद्य कृष्णां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ।
 अङ्गरागोचितां कृष्णां रक्तचन्दनसेविनीम् ॥ ९
 वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ।
 अद्य नूनं पृथा देवी सत्यमाविश्य भाषते ॥ १०
 पुत्रान्क्षुषां च देवी तु द्रष्टुमद्याथ नार्हति ।
 निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्यादुःखदर्शनम् ॥ ११
 किंपुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ।
 आनृशंस्यमनुक्रोशो धृतिः शीलं दमः शमः ॥ १२
 पाण्डवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषोत्तमम् ।
 तस्मादस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ॥ १३
 औदकानीव संत्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ।
 पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ॥ १४
 मूलस्यैवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ।
 मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मराजो महाद्युतिः ॥ १५
 पुष्पं फलं च पत्रं च शाखास्तस्येते जनाः ।
 ते भ्रातर इव क्षिप्रं सपुत्राः सहवान्धवाः ॥ १६
 गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति पाण्डवः ।
 उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ १७
 एकदुःखसुखाः पार्थमनुयाम सुधार्मिकम् ।
 समुच्छिन्नपताकानि परिध्वस्ताजिराणि च ॥ १८
 उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ।
 रजसाऽप्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ॥ १९
 मूषकैः परिधावद्भिरुद्धलैरावृतानि च ।
 अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च ॥ २०
 ग्रनष्टबलिकर्मज्यामन्त्रहोमजपानि च ।
 दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ॥ २१
 अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि सौबलः प्रतिपद्यताम् ।
 वनं नगरमेवास्तु येन गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ २२

अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् ।
 विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे वनानि मृगपक्षिणः ॥ २३
 त्यजन्तस्सद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ।
 अनाक्रान्तं प्रपद्यन्तः सेवमानं त्यजन्तु च ॥ २४
 तृणमांसफलादानां देशास्त्यक्त्वा मृगद्विजाः ।
 वयं पार्थैर्वने सम्यक्सह वत्स्याम निर्बृताः ॥ २५
 इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ।
 शुश्राव पार्थः श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् २६
 ततः प्रासादसंस्थास्तु समन्ताद्वै गृहे गृहे ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां चैव योषितः ॥ २७
 गत्वा स्वगृहजालानि उत्पाद्यावरणानि च ।
 ददृशुः पाण्डवान्दीनान्वल्कलाजिनवाससः ॥ २८
 कृष्णां त्वदृष्टपूर्वां तां व्रजन्तीं पद्मिरेव च ।
 एकवस्त्रां रुदन्तीं तां मुक्तकेशीं रजसलाम् ॥ २९
 दृष्ट्वा तदा स्त्रियः सर्वा विवर्णवदना भृशम् ।
 विलप्य बहुधा मोहादुःखशोकेन पीडिताः ।
 हाहा धिग्धिग्धिगित्युक्त्वा नेत्रैरश्रूण्यवर्तयन् ३०
 जनस्याथ वचः श्रुत्वा स राजा भ्रातृभिः सह ।
 उद्दिश्य वनवासाय प्रतस्थे कृतनिश्चयः ॥ ३१
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्मिन्संप्रस्थिते कृष्णा पृथां प्राप्य यशस्विनीम् ।
 अपृच्छद्भृशदुःखार्ता याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ ३२
 ततो निनादः सुमहान्पाण्डवान्तःपुरेऽभवत् ॥ ३३
 कुन्ती च भृशसन्तप्ता द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम् ।
 शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्राद्वचनमब्रवीत् ॥ ३४
 वत्से शोको न ते कार्यः प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
 स्त्रीधर्माणामभिज्ञाऽसि शीलाचारवती तथा ॥ ३५
 न त्वां सन्देष्टुमर्हामि भर्तृन्प्रति शुचिस्मिते ।
 साध्वी गुणसमापन्ना भूषितं ते कुलद्वयम् ॥ ३६
 सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयाऽनघे ।
 अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुद्धानवृंहिता ॥ ३७
 भाविन्यर्थे हि सत्स्त्रीणां वैकृतं नोपजायते ।
 गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्रमवाप्स्यसि ॥ ३८
 सहदेवश्च मे पुत्रः सदाऽवेक्ष्यो वने वसन् ।

यथेदं व्यसनं प्राप्य नायं सीदेन्महामतिः ॥३९॥
 वैशंपायन उवाच ।
 तथेत्युक्त्वा तु सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला ।
 शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेशी विनिर्ययौ ॥ ४० ॥
 तां क्रोशन्तीं पृथा दुःखादनुवव्राज गच्छतीम् ।
 अथापश्यत्सुतान्सर्वान्हुताभरणवाससः ॥ ४१ ॥
 रुरुचर्मावृततनून्हिया किंचिदवाञ्छुखान् ।
 परैः परीतान्संहृष्टैः सुहृद्भिश्चानुशोचितान् ॥ ४२ ॥
 तदवस्थान्सुतान्सर्वानुपसृत्यातिवत्सला ।
 खजमानाऽवदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ ४३ ॥
 कुन्त्युवाच ।
 कथं सद्धर्मचारित्रान्बृत्तस्थितिविभूषितान् ।
 अश्रुद्रान्दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान्सदा ॥ ४४ ॥
 व्यसनं वः समभ्यागात्कोऽयं विधिविपर्ययः ।
 कस्यापध्यानजं चेदमागः पश्यामि वो धिया ॥ ४५ ॥
 स्यात्तु मद्भाग्यदोषोऽयं याऽहं युष्मानजीजनम् ।
 दुःखायासभुजोऽत्यर्थं युक्तानप्युत्तमैर्गुणैः ॥ ४६ ॥
 कथं वत्स्यथ दुर्गेषु वने ऋद्विविनाकृताः ।
 वीर्यसत्वबलोत्साहतेजोभिरकृशाः कृशाः ॥ ४७ ॥
 यद्येवमहमज्ञास्यं वने वासं हि वो ध्रुवम् ।
 शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥ ४८ ॥
 धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा ।
 यः पुत्राधिमसंप्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत्प्रियाम् ॥ ४९ ॥
 धन्यां चातीन्द्रियज्ञानामिमां प्राप्तां परां गतिम् ।
 मन्ये तु माद्रीं धर्मज्ञां कल्याणीं सर्वथैव तु ॥ ५० ॥
 रत्या मत्या च गत्या च ययाऽहमभिसन्धिता ।
 जीवितप्रियतां मह्यं धिद्धां संकेशभागिनीम् ॥ ५१ ॥
 पुत्रका न विहास्ये वः कृच्छ्रलब्धान्प्रियान्सतः ।
 साऽहं यास्यामि हि वनं हा कृष्णे किं जहासि माम्
 अन्तवत्यमुधर्मेऽस्मिन्धात्रा किं नु प्रमादतः ।

ममान्तो नैव विहितस्तेनायुर्न जहाति माम् ॥ ५३ ॥
 हा कृष्ण द्वारकावासिन्कासि संकर्षणानुज ।
 कस्मान्न त्रायसे दुःखान्मां चेमांश्च नरोत्तमान् ॥ ५४ ॥
 अनादिनिधनं ये त्वामनुध्यायन्ति वै नराः ।
 तांस्त्वं पासीत्ययं वादः स गतो व्यर्थतां कथम् ॥ ५५ ॥
 इमे सद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्यानुवर्तिनः ।
 नार्हन्ति व्यसनं भोक्तुं नन्वेषां क्रियतां दया ॥ ५६ ॥
 सेयं नीत्यर्थविज्ञेषु भीष्मद्रोणकृपादिषु ।
 स्थितेषु कुलनाथेषु कथमापदुपागता ॥ ५७ ॥
 हा पाण्डो हा महाराज कासि किं समुपेक्षसे ।
 पुत्रान्विवास्ततः साधूनरिभिर्घृतनिर्जितान् ॥ ५८ ॥
 सहदेव निवर्तस्व ननु त्वमसि मे प्रियः ।
 शरीरादपि माद्रेय मां मा त्याक्षीः कुपुत्रवत् ॥ ५९ ॥
 व्रजन्तु भ्रातरस्तेऽमी यदि सत्याभिसन्धिनः ।
 मत्परित्राणजं धर्ममिहैव त्वमवाप्नुहि ॥ ६० ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं विलपतीं कुन्तीमभिवाद्य प्रणम्य च ।
 पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ॥ ६१ ॥
 विदुरश्चापि तामार्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः ।
 प्रावेशयद्गृहं क्षत्ता स्वयमार्ततरः शनैः ॥ ६२ ॥
 धार्तराष्ट्रस्त्रियस्ताश्च निखिलेनोपलभ्य तत् ।
 गमनं परिकर्षं च कृष्णाया द्यूतमण्डले ॥ ६३ ॥
 रुरुदुः सुखनं सर्वा विनिन्दन्त्यः कुरून्भृशम् ।
 दध्युश्च सुचिरं कालं करासक्तमुखाम्बुजाः ॥ ६४ ॥
 राजा च धृतराष्ट्रस्तु पुत्राणामनयं तदा ।
 ध्यायन्नुद्विग्नहृदयो न शान्तिमधिजग्मिवान् ॥ ६५ ॥
 स चिन्तयन्ननेकाग्रः शोकव्याकुलचेतनः ।
 क्षत्तुः संप्रेषयामास शीघ्रमागम्यतामिति ॥ ६६ ॥
 ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
 तं पर्यपृच्छत्संविशो धृतराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ६७ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते सभाष्वर्षणि अनुद्युतपर्वणि एकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

धृतराष्ट्रेण विदुरंप्रति पाण्डवानां वनप्रस्थानसमये चेष्टाविशेषप्रश्ने तत्तच्छेष्टाविशेषकथनपूर्वकं तत्तदभिप्रायाविष्करणम् ॥ १ ॥ द्रोणेन दुर्योधनाय हितोपदेशः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमागतमथो राजा विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।

साशङ्क इव पप्रच्छ धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १

कथं गच्छति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भीमसेनः सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २

धौम्यश्चैव कथं क्षत्त्रद्रौपदी च यशस्विनी ।

श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं तेषां शंस विचेष्टितम् ॥ ३

विदुर उवाच ।

वस्त्रेण संब्रूय मुखं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

बाहू विशालौ संपश्यन्भीमो गच्छति पाण्डवः ॥ ४

सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।

माद्रीपुत्रः सहदेवो मुखमालिप्य गच्छति ॥ ५

पांसूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलश्चित्तविह्वलः ।

दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति ॥ ६

कृष्णा तु केशैः प्रच्छाद्य मुखमायतलोचना ।

दर्शनीया प्ररुदती राजानमनुगच्छति ॥ ७

धौम्यो रौद्राणि सामानि याम्यानि च विशांपते

गायन्गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति पाण्डवाः ।

तन्ममाचक्ष्व विदुर कसादेवं व्रजन्ति ते ॥ ९

विदुर उवाच ।

निकृतस्यापि ते पुत्रैर्हृते राज्ये धनेषु च ।

न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ १०

योऽसौ राजा घृणी नित्यं धार्तराष्ट्रेषु भारत ।

निकृत्या भ्रंशितः क्रोधान्नोन्मीलयति लोचने ॥

नाहं जनं निर्देहेयं दृष्ट्वा घोरेण चक्षुषा ।

स पिधाय मुखं राजा तस्माद्गच्छति पाण्डवः ॥ १२

यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदतः शृणु ।

बाहोर्बले नास्ति समो ममेति भरतर्षभ ॥ १३

बाहू विशालौ कृत्वाऽसौ तेन भीमोपि गच्छति ।

बाहू विदर्शयन् राजन् बाहुद्रविणदर्पितः ॥ १४

चिकीर्षन्कर्म शत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानुरूपतः ।

प्रदिशञ्शरसंपातान्कुन्तीपुत्रोऽर्जुनस्तदा ॥ १५

सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।

असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति भारत ।

असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्षयति शत्रुषु ॥ १६

न मे कश्चिद्विजानीयान्मुखमद्येति भारत ।

मुखमालिप्य तेनासौ सहदेवोऽपि गच्छति ॥ १७

नाहं मनास्याददेयं मार्गे स्त्रीणामिति प्रभो ।

पांसूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलस्तेन गच्छति ॥ १८

एकवस्त्रा प्ररुदती मुक्तकेशी रजस्वला ।

शोणितेनाक्तवसना द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् ॥ १९

यत्कृतेऽहमिदं प्राप्ता तेषां वर्षे चतुर्दशे ।

हतपत्यो हतसुता हतबन्धुजनप्रियाः ॥ २०

बन्धुशोणितदिग्धाङ्गो मुक्तकेश्यो रजस्वलाः ।

एवं कृतोदका भार्याः प्रवेक्ष्यन्ति गजाद्वयम् ॥ २१

कृत्वा तु नैर्ऋतान्दर्भान्धीरो धौम्यः पुरोहितः ।

सामानि गायन्याम्यानि पुरतो याति भारत ॥ २२

हतेषु भरतेष्वाजौ कुरूणां गुरवस्तदा ।

एवं सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योपि गच्छति

‘प्रस्थाप्य पाण्डवाञ्शेषान्निःशेषस्ते भविष्यति ।

इति धौम्यो व्यवसितो रौद्रसामानि गायति ॥ २४

धृतराष्ट्र उवाच ।

किमनुवन्नैकृतिकाः किं वा नागरिका जनाः ।

तथ्येन मे समाचक्ष्व क्षत्तः सर्वमशेषतः ॥ २५

विदुर उवाच ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा येऽन्ये वदन्त्यथ ।

तच्छृणुष्व महाराज वक्ष्यते च मया तव ॥ २६

प्रकृतय ऊचुः ।

हाहा गच्छन्ति नो नाथाः समवेक्षध्वमीदृशम् ।

अहो धिक्कुरुवृद्धानां बालानामिव चेष्टितम् ॥२७
 राष्ट्रेभ्यः पाण्डुदायादाँलोभान्निर्वासयन्ति ये ।
 अनाथाः स वयं सर्वे वियुक्ताः पाण्डुनन्दनैः २८
 दुर्विनीतेषु लुब्धेषु का प्रीतिः कौरवेषु नः ।
 इति पौराः सुदुःखार्ताः क्रोशन्ति स पुनःपुनः ॥
 एवमाकारलिङ्गैस्ते व्यवसायं मनोगतम् ।
 कथयन्तश्च कौन्तेया वनं जग्मुर्मनस्विनः ॥ ३०
 एवं तेषु नराग्येषु निर्यत्सु गजसाहयात् ।
 अनर्त्रे विद्युतश्चासन्भूमिश्च समकम्पत ॥ ३१
 राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशांपते ।
 उल्का चाप्यपसव्येन पुरं कृत्वा व्यशीर्यत ॥३२
 प्रत्याहरन्ति ऋग्व्यादा गृध्रगोमायुवायसाः ।
 देवायतनचैत्येषु प्राकाराट्टालकेषु च ॥ ३३
 एवमेते महोत्पाताः प्रादुरासन्दुरासदाः ।
 भरतानामभावाय राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं प्रवदतोरेव तयोस्तत्र विशांपते ।
 धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च विदुरस्य च धीमतः ॥ ३५
 नारदश्च सभामध्ये कुरूणामग्रतः स्थितः ।
 महर्षिभिः परिवृतो रौद्रं वाक्यमुवाच ह ॥ ३६
 इतश्चतुर्दशे वर्षे विनङ्क्ष्यन्तीह कौरवाः ।
 दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ३७
 इत्युक्त्वा दिवमाक्रम्य क्षिप्रमन्तरधीयत ।
 ब्राह्मीं श्रियं सुविपुलां बिभ्रदेवर्षिसत्तमः ॥ ३८
 ततो दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
 द्रोणं द्वीपममन्यन्त राज्यं चासौ न्यवेदयन् ॥३९
 अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्योधनममर्षणम् ।
 दुःशासनं च कर्णं च सर्वानेव च भारतान् ॥४०
 अवध्यान्पाण्डवान्प्राहुर्देवपुत्रान्द्विजातयः ।
 अहं वै शरणं प्राप्तान्वर्तमानो यथाबलम् ॥ ४१
 गन्ता सर्वात्मना भक्त्या धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ।

नोत्सहेयं परित्यक्तुं दैवं हि बलवत्तरम् ॥ ४२
 धर्मतः पाण्डुपुत्रा वै वनं गच्छन्ति निर्जिताः ।
 ते च द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ४३
 चरितब्रह्मचर्याश्च क्रोधामर्षवशानुगाः ।
 वैरं निर्यातयिष्यन्ति महद्दुःखाय पाण्डवाः ॥४४
 मया च अंशितो राजन्दुपदः सखिविग्रहे ।
 पुत्रार्थमयजद्राजा वधाय मम भारत ॥ ४५
 याजोपयाजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् ।
 धृष्टद्युम्नं द्रौपदीं च वेदीमध्यात्सुमध्यमाम् ॥४६
 धृष्टद्युम्नस्तु पार्थानां स्यालः संबन्धतो मतः ।
 पाण्डवानां प्रियरतस्तस्मान्मां भयमाविशत् ॥४७
 ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
 मर्त्यधर्मतया तस्मादद्य मे साध्वसो महान् ॥४८
 गतो हि पक्षतां तेषां पार्षतः परवीरहा ।
 रथातिरथसङ्ख्यायां योऽग्रणीरर्जुनो युवा ॥ ४९
 सृष्टप्राणो भृशतरं तेन चेत्सङ्गमो मम ।
 किमन्यदुःखमधिकं परमं भुवि कौरवाः ॥ ५०
 धृष्टद्युम्नो द्रोणमृत्युरिति विप्रथितं वचः ।
 मद्रथायाश्रितोऽप्येष लोके चाप्यतिविश्रुतः ॥५१
 सोऽयं नूनमनुप्राप्तस्त्वत्कृते कालपर्ययः ।
 त्वरितं कुरुत श्रेयो नैतदेतावता कृतम् ॥ ५२
 मुहूर्तं सुखमेवैतत्तालच्छायेव हैमनी ।
 यजध्वं च महायज्ञैर्भोगानश्रीत दत्त च ॥ ५३
 इतश्चतुर्दशे वर्षे महत्प्राप्स्यथ वैशसम् ।
 दुर्योधन निशम्यैतत्प्रतिपद्य यथेच्छसि ॥ ५४
 शमं वा पाण्डुपुत्रेण प्रयुङ्क्ष्य यदि मन्यसे ।
 वैशंपायन उवाच ।
 द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥५५
 सम्यगाह गुरुः क्षत्तरुपावर्तय पाण्डवान् ।
 यदि ते न निवर्तन्ते सत्कृता यान्तु पाण्डवाः ।
 सशस्त्ररथपादाता भोगवन्तश्च पुत्रकाः ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महामारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अथ अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

धृतराष्ट्रसञ्जययोः संवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वनं गतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ।

धृतराष्ट्रं महाराज तदा चिन्ता समाविशत् ॥ १

तं चिन्तयानमासीनं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।

निःश्वसन्तमनेकाग्रमिति होवाच सञ्जयः ॥ २

अवाप्य वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिप ।

प्रव्राज्य पाण्डवान् राज्याद्राजन्किमनुशोचसि ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अशोच्यत्वं कुतस्तेषां येषां वैरं भविष्यति ।

पाण्डवैर्युद्धशौण्डैर्हि बलवद्भिर्महारथैः ॥ ४

सञ्जय उवाच ।

तवेदं सुकृतं राजन्महद्वैरमुपस्थितम् ।

विनाशो येन लोकस्य सानुबन्धो भविष्यति ॥ ५

वार्यमाणो हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।

पाण्डवानां प्रियां भार्यां द्रौपदीं धर्मचारिणीम् ६

प्राहिणोदानयेहेति पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

सूतपुत्रं सुमन्दात्मा निर्लज्जः प्रातिकामिनम् ॥ ७

यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।

बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति ॥ ८

बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे समुपस्थिते ।

अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ९

अनर्थश्चार्थरूपेण अर्थश्चानर्थरूपिणः ।

उत्तिष्ठन्ति विनाशाय नूनं तच्चास्य रोचते ॥ १०

न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ।

कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ११

आसादितमिदं घोरं तुमुलं रोमहर्षणम् ।

पाञ्चालीमपकर्षद्भिः सभामध्ये तपस्विनीम् ॥ १२

अयोनिजां रूपवतीं कुले जातां विभावसोः ।

को नु तां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यशस्विनीम् ॥ १३

पर्यानयेत्सभामध्ये विना दुर्द्युतदेविनम् ।

स्त्रीधर्मिणीं वरारोहा शोणितेन परिप्लुता ॥ १४

एकवस्त्राथ पाञ्चाली पाण्डवानभ्यवैक्षत ।

हृतस्वान्हृतराज्यांश्च हृतवस्त्रान्हृतश्रियः ॥ १५

विहीनान्सर्वकामेभ्यो दासभावमुपागतान् ।

धर्मपाशपरिक्षिप्तानशक्तानिव विक्रमे ॥ १६

कुद्रां चानर्हतीं कृष्णां दुःखितां कुरुसंसदि ।

दुर्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् ॥ १७

इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्याः कृपणचक्षुर्भ्यां प्रदह्येतापि मेदिनी ॥ १८

अपि शेषं भवेदद्य पुत्राणां मम सञ्जय ।

भरतानां स्त्रियः सर्वा गान्धार्या सह सङ्गताः ॥ १९

प्राक्रोशन्भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां सभागताम् ।

धर्मिष्ठां धर्मपत्नीं च रूपयौवनशालिनीम् ॥ २०

प्रजाभिः सह सङ्गम्य ह्यनुशोचन्ति नित्यशः ।

अग्निहोत्राणि सायाह्ने न चाहूयन्त सर्वशः ॥ २१

ब्राह्मणाः कुपिताश्चासन्द्रौपद्याः परिकर्षणे ।

आसीन्निष्ठानको घोरो निर्घातश्च महानभूत् ॥ २२

दिव उल्काश्चापतन्त राहुश्चार्कमुपाग्रसत् ।

अपर्वणि महाघोरं प्रजानां जनयन्भयम् ॥ २३

तथैव रथशालासु प्रादुरासीद्धृताशनः ।

ध्वजाश्चापि व्यशीर्यन्त भरतानामभूतये ॥ २४

दुर्योधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन्भैरवं शिवाः ।

तास्तदा प्रत्यभाषन्त रासभाः सर्वतोदिशः ॥ २५

प्रातिष्ठत ततो भीष्मो द्रोणेन सह सञ्जय ।

कृपश्च सोमदत्तश्च बाह्लीकश्च महामनाः ॥ २६

ततोऽहमश्रुवं तत्र विदुरेण प्रचोदितः ।

वरं ददानि कृष्णायै काङ्क्षितं यद्यदिच्छति ॥ २७

अवृणोत्तत्र पाञ्चाली पाण्डवानामदासताम् ।

सरथान्सधनुष्कांश्चाप्यनुज्ञासिषमप्यहम् ॥ २८

अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो विदुरः सर्वधर्मवित् ।

एतदन्तास्तु भरता यद्वः कृष्णा सभां गता ॥ २९

निष्ठानकः चण्डवात इत्यर्थः । निर्घातो वज्रशब्दः ॥ २२ ॥

यैषा पाञ्चालराजस्य सुता सा श्रीरनुत्तमा ।
 पाञ्चाली पाण्डवानेतान्दैवसृष्टोपसर्पति ॥ ३०
 तस्याः पार्थाः परिक्लेशं न क्षंसन्ते ह्यमर्षणाः ।
 वृष्णयो वा महेष्वासाः पाञ्चाला वा महारथाः
 तेन सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 आगमिष्यति वीभत्सुः पञ्चालैः परिवारितः ॥ ३२
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमसेनो महाबलः ।
 आगमिष्यति धुन्वानो गदां दण्डमिवान्तकः ॥ ३३
 ततो गाण्डीवनिर्घोषं श्रुत्वा पार्थस्य धीमतः ।
 गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ३४

तत्र मे रोचते नित्यं पार्थैः साम न विग्रहः ।
 कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान्बलवत्तरान् ॥ ३५
 तथा हि बलवान्राजा जरासन्धो महाद्युतिः ।
 बाहुप्रहरणेनैव भीमेन निहतो युधि ॥ ३६
 तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
 उभयोः पक्षयोर्युक्तं क्रियतामविशङ्कया ॥ ३७
 एवं कृते महाराज परं श्रेयस्त्वमाप्स्यसि ।
 एवं गावल्गणे क्षत्ता धर्मार्थसहितं वचः ॥ ३८
 उक्तवान्न गृहीतं वै मया पुत्रहितैषिणा ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि
 त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ समाप्तमनुद्युतपर्व सभापर्व च ॥

इतः परं वनपर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ।
 जनमेजय उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
 धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १

इदं सभापर्वं कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां
 निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८२८ सन १९०६.

Scott See Vol. I,
9/1/77

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

9003

Call No. Sa & Km Vy a / K-V.

Author—Krishnacharya T. R.
U-

Title—Shriman Mahabharatam.
Sanchit anus. II.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.